

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ

Обліково-фінансовий факультет

Кафедра економічної теорії і суспільних наук

ФІЛОСОФІЯ
(філософія, релігієзнавство)

Курс лекцій
для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
ОПП «Технологія виробництва і переробки продукції
тваринництва» спеціальності 204 «Технологія виробництва і
переробки продукції тваринництва» денної форми здобуття вищої
освіти

Миколаїв
2023

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 9 від «14» квітня 2023 р.

Укладачі:

- Борко Т. М. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету
- Шарін О. В. – старший викладач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

- Вишне夫ська О. М. – доктор економічних наук, професор, декан обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету
- Потриваєва Н. В. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету

Філософія (філософія, релігієзнавство) : курс лекцій для здобувачів першого Ф56 (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва» спеціальності 204 «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва» денної форми здобуття вищої освіти / уклад. Т. М. Борко, О. В. Шарін. Миколаїв : МНАУ, 2023. 130 с.

Даний курс лекцій призначено для здобувачів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва» спеціальності 204 «Технологія виробництва і переробки продукції тваринництва» денної форми здобуття вищої освіти. З огляду на це курс «Філософія (філософія, релігієзнавство)» покликаний ознайомити з закономірностями світового історико-філософського процесу, його періодизацією, особливістю проблематики, філософськими системами та творчою спадщиною видатних мислителів того чи іншого історичного часу.

УДК 101.1:2 (075.8)

© Миколаївський національний аграрний університет, 2023

ЗМІСТ

Передмова.....	4
Змістовий модуль 1. Філософія як специфічний тип знання.....	6
Тема 1. Сутність філософії та її роль у суспільстві.....	6
Тема 2. Світогляд як найвища форма самоусвідомлення людини.....	20
Змістовий модуль 2. Історія філософської думки та систематична філософія.....	33
Тема 3. Розвиток філософії від античності до XVIII ст.....	33
Тема 4. Сучасна світова та українська філософія.....	48
Тема 5. Свідомість.....	72
Тема 6. Суспільство. Культура. Цивілізація.....	93
Змістовий модуль 3. Релігія як світоглядна форма.....	107
Тема 7. Релігія як світоглядна форма, її структура, історичні типи та функції.....	107
Тема 8. Світові релігії.....	118
Список рекомендованих джерел.....	127

ПЕРЕДМОВА

Філософія є особливий тип світоглядного знання, предметом якого є сукупність відносин в системі „людина-світ”. Філософія є теоретичним підґрунтям людського ставлення досвіту, що традиційно зосереджується на осмисленні проблем, які постають перед кожною людиною і кожним новим поколінням у зв’язку з необхідністю визначитися у природному, соціальному та духовному середовищі, сформуванню власну життєву позицію і програму вдосконалення світу і себе в ньому.

Для реалізації свого виключно важливого соціального призначення курс «Філософія (філософія, релігієзнавство)» пов’язує вивчення передбачених програмою тем і проблем крізь призму граничних засад буття, для чого пропонується ознайомлення з базовими філософськими категоріями, в тому числі, буття, матерії, свідомості, розвитку, людини та інших, до розробки та інтерпретації яких мали стосунок представники різних філософських течій, а також виділено окремим розділом релігію як світоглядну форму.

Однією із пріоритетних переваг курсу філософії є увага до фундаментальних принципів сучасної теорії пізнання, проблеми істини, логіки та методології наукового пізнання, а також до проблем суспільства, культури, стратегії майбутнього розвитку людства, до розвитку гуманістичного стилю здійснення різноманітних життєвих практик.

Однією із складових даного курсу є формування наукового відношення до феномену релігії як багатогранної світоглядної форми, що має тисячолітній досвід свого розвитку, і що впливає істотно на свідомість і поведінку людей.

Метою курсу філософії виступає формування філософської культури мислення та пізнання навколишнього світу, вміння логічно викладати власну думку, полемізувати, критично аналізувати явища духовно-суспільного життя.

Основні освітньо-виховні *завдання* курсу полягають у тому, щоб: ознайомити здобувачів вищої освіти із напрацюваннями світової філософської думки; дати виклад основних філософських концепцій, проблем в їх поліфонічному та плюралістичному звучанні; розвивати у здобувачів вищої освіти навички самостійного аналітичного підходу до суспільних явищ, духовних феноменів, прагнення до інтелектуально-духовного самовдосконалення і самореалізації; озброювати здобувачів вищої освіти основними вимогами, принципами та уявленнями сучасного наукового дискурсу, методології наукового пізнання.

Об’єкт: світ людини як форма самоусвідомлення та духовно-практичного освоєння нею оточуючого природного, суспільного, духовного світу.

Предмет: найзагальніші універсальні відносини в системі «людина-світ», всезагальні закономірності розвитку природи, суспільства, мислення.

Завдання дисципліни: ознайомити здобувачів вищої освіти із напрацюваннями світової філософської думки; дати виклад основних філософських концепцій, проблем в їх поліфонічному та плюралістичному

звучанні; розвивати у здобувачів вищої освіти навички самостійного аналітичного підходу до суспільних явищ, духовних феноменів, прагнення до інтелектуально-духовного самовдосконалення і самореалізації; озброювати здобувачів вищої освіти основними вимогами, принципами та уявленнями сучасного наукового дискурсу, методології наукового пізнання.

В результаті вивчення даного курсу студент повинен *знати*:

- основні напрями та форми критичного філософського засвоєння світу;
- категоріальний апарат філософії;
- основні методології наукового пізнання;
- специфіку філософії релігії як особливого типу філософствування;
- основні категорії, поняття, терміни і дефініції, за допомогою яких здійснюється філософська рефлексія релігії;
- систему філософських уявлень в осмисленні природи та суті релігії, її структури, змісту та ролі у житті людини і суспільства;

вміти:

- свідомо формувати свою світоглядну позицію;
- критично засвоювати будь-яку інформацію;
- формулювати та відстоювати власні погляди та вписувати їх у загальнокультурний контекст;
- застосовувати набуті теоретичні знання для аналізу проблем філософії релігії;
- самостійно аналізувати різноманітні питання з філософської проблематики дослідження феномену релігії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 1.

ФІЛОСОФІЯ ЯК СПЕЦИФІЧНИЙ ТИП ЗНАННЯ

Тема 1. СУТНІСТЬ ФІЛОСОФІЇ ТА ЇЇ РОЛЬ У СУСПІЛЬСТВІ

План

1. Поняття «філософія».
2. Предмет філософії.
3. Філософські проблеми і дисципліни.
4. Специфіка філософського знання.
5. Філософські методи.
6. Функції філософії.

1. Поняття «філософія»

Термін «філософія» має давньогрецьке коріння. Він походить від двох грецьких слів: «*філео*» – любов (у деяких філософіях від: «*філос*» – приязний, друг) і «*софія*» – мудрість і означає любов до глибоких теоретичних міркувань, а в дослівному перекладі – «любов до мудрості». Українські філософи XVIII–XIX ст., і передусім Г. Сковорода, позначали філософію словом «любомудріє». Вперше термін «філософія» з'явився у вжитку відомого давньогрецького мислителя Піфагора (прибл. 570–497 р. до н. е.), який вважав, що «мудрість» – це якість, притаманна лише богам, а люди здатні тільки до неї прагнути, поважати, любити її. А як назву специфічної галузі знань його вперше вжив славний давньогрецький філософ Платон (429–347 р. до н. е.). Спочатку філософія охоплювала увесь комплекс людських знань про світ, оскільки ці знання на той час не мали дисциплінарної диференціації. Знання були синкретичними, тобто єдиними, такими, що концентрували в собі всю інформацію про світ, його будову і сутність, про людину та її місце в світі, про щастя, сенс людського буття тощо.

Філософія (грец. *philosophia* – любов до мудрості) – теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві.

Як універсальний спосіб самоусвідомлення людиною самої себе, сутності світу і свого призначення в ньому філософія започатковується у VII–VI ст. до н. е. в таких осередках людської цивілізації, як Давня Індія та Китай, Досягнувши своєї класичної форми у Давній Греції.

Отже, філософія є однією з форм суспільної свідомості, що розвинулася майже понад двох з половиною тисячоліть тому на базі первісної міфології, успадкувавши значною мірою в процесі розкладу останньої її світоглядні функції.

2. Предмет філософії

Предметом філософії є загальні зв'язки в системі «людина – світ». За два з половиною тисячоліття існування філософії уявлення про її предмет змінювалися. Філософи різних епох давали свої відповіді на це питання.

Наприклад, для грецького мислителя Сократа філософія була найбільшим з мистецтв – мистецтвом самопізнання. Учень Сократа Платон вважав філософію пізнанням істинно існуючого буття, тобто світу ідей, який він протиставляв світу матерії (небуття) і світу емпіричних речей. Аристотель вважав філософію наукою, що вивчає першопричини речей, і називав її «пані наук». Для Античності в цілому характерно розуміння філософії як матері всіх наук. Греки називали філософією все теоретичне знання і протиставляли її міфу, з одного боку, і буденну думку, з іншого.

В середні віки філософія перетворилася в «служницю» богослов'я і виконувала функцію додаткового інструменту в теологічних суперечках. В епоху Відродження філософія звільняється від релігії і теології, мислителі цього часу, так само як грецькі філософи, називають філософією будь-яке теоретичне знання. Новий час визначив філософію як «науку наук», об'єднавши в цьому понятті не тільки теоретичне, а й деякі види емпіричного знання. Так, Френсіс Бекон відносить до сфери філософії природну теологію, природну філософію і вчення про людину, а Рене Декарт уподібнює філософію дереву, корені якого метафізика, стовбур фізика, а гілки всі інші науки.

У другій половині XVIII і на початку XIX ст. філософи поступово розуміють, що якщо філософія і є наукою, то це повинна бути універсальна наука, наука про загальне. У XIX ст. філософське знання починають протиставляти конкретне – науковому. Так, Георг Гегель називає філософію «царицею наук», для нього філософія це наука про загальне розуміння. На думку Іммануїла Канта, філософія це вчення про останні цілі розуму.

XX ст. пропонує велику різноманітність трактувань предмета філософського дослідження. Так, неокантіанці розглядають філософію як науку про цінності, марксизм визначає філософію як науку про загальні закони природи, суспільства і мислення, екзистенціалізм як роздум про існування людини. Позитивізм взагалі відмовляє філософії у власному предметі; позитивісти стверджують, що в якості науки філософія безглузда, і потрібно створити нову філософію, яка стане «служницею» наук, методологією наукового пізнання.

При всій різноманітності трактувань предмета філософії зберігається одна важлива деталь: *філософія завжди є раціональним знанням про загальне, але загальність різні філософи розуміють неоднаково і виявляють його то в світі, то в культурі, то в самій людині.*

Отже, предметом філософії є дослідження світу як цілісності (кожна наука досліджує лише певну сферу, частину світу, про що йтиметься далі). Її завдання – дати найбільш загальні уявлення про світ, відповісти, крім зазначених, на питання: який цей світ? Що лежить в його основі? Кінечний він чи безкінечний? Пізнаваний чи непізнаваний? Що таке знання? Яке місце людини в світі? (Найголовніше). Як людина повинна жити, діяти?

3. Філософські проблеми і дисципліни

Серцевиною світогляду і, відповідно, філософії як теоретичного світогляду є трактування відношення людини і світу. Воно є джерелом основних філософських проблем та філософських дисциплін. До найпоширеніших належать проблеми, що таке світ, буття, що насправді існує, а що не існує. Вченням про буття є онтологія.

Онтологія (грец. *ontos* – єство і *logos* – слово, вчення) – вчення про першооснови буття, сфери буття і категорії. Вона виділяє різні сфери буття – неживу і живу природу, соціальний світ, сферу ідеальних предметів тощо, зводячи у певні галузі та види все, що становить буття. Онтологія також розглядає найзагальніші характеристики різних видів буття (просторово-часові, причинні та ін.). Вона охоплює вчення про категорії.

Щодо проблеми, що є основою світу, у філософії сформувалися дві основні течії – матеріалізм, прихильники якого виводили все суще з матерії, природи, різних матеріальних утворень, та ідеалізм, який проголошував сутність всього сущого ідею, дух, Бога.

Друга проблема, яка бере свій початок із центрального світоглядного відношення, – що таке людина? Це запитання належить до сфери філософської антропології.

Філософська антропологія – вчення про сутність людини, про співвідношення в людині природи та культури. На відміну від антропології як медикобіологічної дисципліни, вона вивчає людину під особливим кутом зору – з позиції поєднання в ній біологічного і культурного начал.

Оскільки людина живе в суспільстві, що має свою культуру й історію, філософська антропологія є засадничою (формує фундамент) для філософії історії, філософії культури, соціальної філософії. Окремі філософські дисципліни вивчають і типи світоглядних відношень – пізнавальний, оціночний, практичний. Проблема пізнаваності світу, способу пізнання та істинності знання вивчається теорією пізнання, або гносеологією.

Гносеологія (грец. *gnosis* – пізнання і *logos* – слово, вчення) – теорія пізнання, одна з головних філософських дисциплін, яка досліджує закономірності процесу пізнання. Із гносеологією тісно пов'язана логіка, що вивчає закони і форми правильного мислення.

Оціночне відношення людини до світу є предметом вивчення **аксіології** – філософської дисципліни, яка досліджує закономірності побудови сфери цінностей. Аксіологія є підґрунтям етики, естетики, філософії релігії, які мають справу з цінностями, але в конкретнішому аспекті, ніж аксіологія. **Етика** вивчає моральне ціннісне відношення, естетика – естетичне, а філософія релігії – релігійне. Аксіологічною дисципліною вважають і філософію права, яка вивчає такі цінності, як справедливість, легітимність тощо.

Практичне відношення людини до світу є предметом теорії практики, або праксеології, дисципліни, яка ще остаточно не сформувалась. У межах практичного відношення виділяють філософію техніки – дисципліну, яка привертає дедалі більше уваги.

Закономірності розвитку філософських ідей, чинники, які зумовлюють його, з'ясовує історія філософії.

Вищезазначене не вичерпує всієї сукупності філософських проблем і, відповідно, дисциплін. Філософія може вивчати будь-який феномен, якщо він посідає вагоме місце в культурі. Саме цим зумовлена поява філософії науки, філософії мови, філософії мистецтва, філософії спорту та ін., які зосереджуються на вивченні цих феноменів під найзагальнішим кутом зору: в чому їх суть, що породило їх, які функції вони виконують у культурі.

Така конфігурація філософських дисциплін не є універсальною та загальноприйнятною.

Вона сформувалася в останній період історичного розвитку філософії. До XVII ст. основною філософською дисципліною вважалась метафізика – вчення про світ, Бога і душу. Термін «метафізика» давньогрецькою означає буквально «після», або «над фізикою». Так послідовники Аристотеля назвали твір учителя, в якому розглядалися найзагальніші проблеми, які за критерієм загальності вивіщувалися над фізикою.

Іммануїл Кант (1724-1804) та деякі інші філософи піддали сумніву правомірність метафізики. І за нею закріпилось значення спекулятивного, тобто суто інтелектуального, відірваного від дійсності знання. У філософії Гегеля, а згодом у марксизмі термін «метафізика» тлумачився як антидіалектика. Нині у філософській літературі термін «метафізика» вживається у трьох значеннях: 1) як найбільш загальна філософія, вихідна філософська дисципліна; існують намагання відродити метафізику в такому сенсі; 2) як відірване від дійсності філософське знання (яке піддається критиці); 3) як антидіалектика.

Філософські проблеми є найзагальнішими, їх важко ранжувати (розташувати, співставити) за ступенем загальності. Скажімо, розгляд філософії можна починати з проблеми буття. Бо справді, буття стосується всього: матеріальних речей, людини, істини, цінностей. У зв'язку з цим онтологію можна вважати вихідною, універсальною дисципліною. Але з не меншим успіхом такою можна вважати філософську антропологію, проблему людини.

Адже людину цікавить тільки той світ, який стосується насамперед її. Зрештою, вона визначає, що таке буття і небуття. В певній ситуації ідеали, мрії для людини мають більше буття, більше значать, ніж реальні речі. Це дає підстави починати визначення буття з людини. А відповідно, філософську антропологію можна розглядати як вихідну та універсальну дисципліну. Існують філософські течії, які вихідними вважають аналіз пізнання (гносеологія), мову (філософія мови) тощо. Однак нині домінуючою є тенденція, згідно з якою вихідною філософською дисципліною є онтологія.

Загалом в історії філософії в різні часи на першому плані фігурували різні філософські проблеми та дисципліни. Серед головних були онтологія, гносеологія, етика, що зумовлювалось не так структурою побудови філософського знання, як соціальними потребами, актуальністю певних філософських проблем.

4. Специфіка філософського знання

Філософія є світоглядом, але світоглядом особливим – теоретичним, тобто заснованим на розумі. Однак філософія наділена властивістю, яка виводить її за межі світогляду. Вона не обмежується поясненням світу, а й пізнає його, її пояснення ґрунтуються на пізнанні.

Релігія, наприклад, не займається спеціально пізнанням світу, щоб потім давати йому своє пояснення. Її вихідні засади пояснення задані у священних книгах (Біблія, Коран та ін.).

Для філософії світ завжди є проблемою. Вона постійно перебуває в пошуках істини, націлена на пізнання невідомого, просякнута пафосом пізнання. Зрештою, світ як невідоме, як проблема постав лише перед філософією. Для незрілого мислення проблем не існувало. Виникнення філософії засвідчило зрілість духу, його мужність не тільки порушувати проблеми, а й утримувати їх протягом певного часу нерозв'язаними. На цій підставі можна стверджувати, що однією з особливостей філософського знання є його спрямованість на подолання проблем, усвідомлення незавершеності процесу пізнання.

Пізнавальний пафос споріднює філософію і науку. Існує кілька поглядів на спільне та відмінне між цими сферами знання. При розв'язанні цієї проблеми у філософії намітились дві тенденції: одна максимально зближує філософію і науку, навіть проголошує філософію наукою, друга відстоює думку, що філософія не є наукою. Філософію і науку споріднює, як уже зазначалось, націленість на пізнання світу, на істину. Обидві вони засновані на розумі, тобто передбачають аргументи і сумніви. Наука також є теоретичним, загальним знанням. Більше того, історично деякий час філософія і наука існували як єдина система знання. Отже, і філософське, і наукове знання є теоретичним, тобто побудованим на узагальненнях, правилах логіки, що дає підстави розглядати філософію як науку.

Однак між філософським і науковим знанням існує і принципова відмінність. Філософія має справу з найбільш загальними поняттями, які, по-перше, застосовуються у всіх науках, а часто і за межами наук (поняття простору і часу функціонують не лише в науці, а й у мистецтві, техніці, юриспруденції); по-друге, зміст цих понять, хоч вони і використовуються в науках, не є предметом їх спеціального дослідження (природознавство оперує поняттями «закон», «причина», «істина»; гуманітарні науки поняттями «прогрес», «культура» та іншими, не досліджуючи їх змісту); по-третє, ці загальні поняття не можна звести до емпіричного досвіду (фактів) чи зв'язати математичною формулою, що властиво науковим поняттям. Поняття «причина», «матерія», «ідеал» не мають фактичних відповідників. Якби однозначно на фактах можна було довести, що економіка для розвитку суспільства важить більше, ніж моральні цінності, чи навпаки, що закони науки притаманні самій природі, а не є конструкціями нашого розуму, то філософія була б наукою, як й інші науки, лише з тією відмінністю, що вона оперує найбільш загальними поняттями. Однак усі спроби такого обґрунтування

філософського знання зазнають краху. І по-четверте, цей надзагальний характер філософських понять надає їм ще одну особливість: в їх інтерпретації може виражатись і виражається ціннісне відношення людини до світу. Скажімо, в розумінні причини можна стверджувати, що у світі все запрограмовано і від людини нічого не залежить, а можна доводити, що світ – це різні можливості, реалізація яких залежить від людини. Отже, розуміння причинності уже включає ціннісне ставлення до світу. Іншими словами, наукове знання є об'єктивним, воно не залежить від переконань та ідеалів вченого, а філософське – пройняте суб'єктивністю. Воно, будучи світоглядним, охоплює оцінювальне і практичне ставлення людини до світу. Це є знання певного суспільства і певної особи, яка сповідує певні цінності.

Філософське знання неоднорідне. Вчення про простір і час, про закони і правила мислення максимально наближене до наукового, а такі поняття, як «свобода», «ідеал», «Бог», «добро» і «зло», виходять за межі науки. Це дає підстави стверджувати, що філософія не відповідає всім вимогам науковості, вона принаймні відхиляється від того зразка науки, яким є, наприклад, природознавство. Філософію можна вважати наукою, якщо її розглядати як засноване на розумі знання.

Несуворість, надзагальний характер філософських понять, їх незвідність до фактів становлять сутність філософського мислення. В ньому є свої недоліки, але є й переваги.

Філософське мислення є більш вільним, ніж жорстко прив'язане до фактів природничо-наукове. Ця «вільність» змісту філософських понять дає змогу їм бути теоретичною базою, до якої звертається і наука при переосмисленні своїх термінів (наприклад, нове розуміння простору і часу, сформульоване в теорії відносності, в загальних рисах присутнє у філософії Лейбніца, Маха). Вона допомагає філософському знанню виконувати оціночну функцію – фіксувати відношення до світу певної епохи, народу, соціальної групи і навіть особи.

У ХХ ст. актуальною стала проблема співвідношення філософії та ідеології. Марксизм, наприклад, однозначно зводив філософію до ідеології, інші течії перебувають на протилежних позиціях. Для з'ясування суті проблеми необхідно з'ясувати сутність ідеології, яку можна розглядати у вузькому та широкому значеннях. У вузькому розумінні ідеологія – сукупність ідей, цінностей і практичних настанов, які виражають і захищають інтереси певних соціальних спільнот – націй, класів, груп. За ідеологією приховані інтереси певних соціальних сил. Ідеологія в цьому розумінні є фактично світською релігією, де віра й відданість ідеалам домінують над розумом. Основні завдання такої ідеології полягають в об'єднанні соціальних спільнот і націлені їх на певні практичні, переважно політичні дії. Зрозуміло, що філософія має мало спільного з ідеологією в цьому розумінні. Її суб'єктом є окрема особа, а не спільноти і розум, а не віра в ідеали чи вождя.

Проте ідеї філософії, як, зрештою, і наукові ідеї, можуть використовуватися в ідеологічній боротьбі. Іншими словами, філософія не є ідеологією нації, класу чи партії, вона не ставить собі за мету виражати і

захищати їх інтереси. Зведення філософії до ідеології в цьому сенсі, як свідчить практика функціонування марксистської філософії в СРСР, призводило до виродження філософії як такої.

У ширшому розумінні ідеологія – це дух епохи, нації, залежність ідей від соціального буття, тобто залежність, яка складається об'єктивно, поза інтересами людей. За такого розуміння ідеологію значно важче відмежувати від філософії. Справді, філософські ідеї виникають за певних соціальних умов і є їхнім відображенням. Їх розуміння передбачає знання умов, у яких вони формувались. Однак було б невинувато зводити філософію до ідеології і в широкому тлумаченні. Філософські ідеї завжди вкорінені в певний соціум, тому говорять про індійську, китайську, німецьку, українську філософію. Вони визначаються і етапами розвитку суспільства. При цьому аксіологічний і праксеологічний аспекти філософського світогляду однозначно передбачають соціальну залежність, а отже, ідеологічність. У пізнавальному ж аспекті, згідно з яким філософія виступає як освоєння світу розумом, вона фактично втрачає ідеологічний характер. Філософське розуміння простору, часу, логіки мислення тощо не є відтворенням соціальних відносин даного суспільства. Філософія охоплює широкий діапазон ідей, і якщо одні з них, наприклад вчення про суспільство, відображають суспільство, в якому живе мислитель, а отже, є ідеологічними у широкому розумінні, то зміст багатьох інших ідей не можна виводити із соціального буття. Філософії притаманна апеляція до наукового пізнання, що виводить її за межі ідеології і в цьому значенні.

Ціннісне відношення до світу споріднює філософію з релігією, про що вже йшлося, і мистецтвом. Мистецтво оперує художніми образами, які, як і поняття філософії, відтворюють дійсність. У художньому образі злилися сам предмет і спосіб його бачення митцем. Немає нічого суперечливого в тому, що один і той самий пейзаж різні художники можуть відтворити в однаково прекрасних картинах по-різному. Подібні ситуації траплялися і в історії філософії, коли різні філософи одне й те ж поняття тлумачили по-різному. Один, наприклад, акцентував увагу на необхідності, що панує у світі, другий, всупереч йому, стверджував про випадковість, третій вважав, що і необхідність, і випадковість існують не у світі, а вносяться у світ нашим мисленням, четвертий намагався встановити діалектичний зв'язок між необхідністю та випадковістю. При цьому аргументи кожної концепції були вагомими. Одна акцентувала увагу на моментах, які недооцінювала друга, третя знайшла інший підхід, іншу перспективу бачення. Тому філософські теорії, містячи в собі оцінювальний момент, співвідносяться не просто за принципом «істина – хибність», як це буває в науці, де істина однієї концепції виключає всі інші як хибні, а за принципом взаємодоповнення і поглиблення, який притаманний відношенню творів мистецтва.

Однак філософія, будучи багато в чому спорідненою з мистецтвом, суттєво відрізняється від нього. Мистецтво оперує художніми, чуттєвими образами. Художній образ – це загальне в чуттєвій формі, це узагальнення на рівні відчуттів (типові образи з художньої літератури). Це загальне в чуттєвому

художньому образі подане особливо, воно лише «проглядається», а не чітко фіксується. Якщо в науці загальне (теорія) чітко прив'язане до фактів (конкретного, чуттєвого), то у філософії цей зв'язок характеризується більшою свободою. У мистецтві ступінь свободи між загальним і чуттєвістю в художньому образі значно більший. Тут часто взагалі важко виявити загальне за чуттєвістю. Тому художні твори і мають такий широкий діапазон інтерпретацій.

Отже, філософське мислення «вільніше» (від фактів, чуттєвості), ніж наукове, а художнє – «вільніше», ніж філософське. Це означає, що за характером відношення загального і сфери чуттєвості філософія посідає проміжне місце між наукою і мистецтвом. Більша «прив'язаність» науки до фактів порівняно з філософією і мистецтвом не свідчить про її перевагу над останніми. Кожне з них виконує свою функцію. Наприклад, першими загрозу екологічної кризи відчували митці, вони в певному одиничному несприятливому факті «побачили» загальне – чорну перспективу людства. Відтак, коли чіткіше проступили деякі закономірності, за цю проблему взялися філософи, і тільки тоді, коли криза стала реальним фактом, який можна було емпірично вивчати, вона стала предметом наукового дослідження. Звичайно, художникам багато що «примарюється», але саме вони найбільш відкриті для нового. А раціонально скрупульозні науковці часто беруть до уваги факт в останню чергу.

Філософське світобачення, на відміну від художнього, засноване на розумі, в ньому особа філософа все-таки перебуває на задньому плані порівняно з мистецтвом. Даючи різне тлумачення світу, філософи логікою розуму змушені прийти або до взаємозаперечення, або до різних форм консенсусу, що характерно і для науки. Їхні побудови не можуть байдуже співіснувати, як це буває в мистецтві. Цим зумовлена боротьба шкіл і напрямів у філософії. Отже, специфіка філософського знання полягає в тому, що, будучи надзагальним, воно, на відміну від наукового, не має чіткого укорінення у факти. А на відміну від мистецтва, з яким його споріднює оцінювальне відношення до дійсності, філософія все-таки ґрунтується на засадах розуму, передбачає певну, хоч і не чітку, відповідність дійсності.

5. Філософські методи

Оскільки філософія зорієнтована на пізнання і пошук істини, її слід трактувати як процес філософування (міркування, роздумування на філософські теми), як уміння філософувати.

Для філософа процес пошуку істини важить не менше, ніж сама істина. Навчання філософії полягає не в засвоєнні десятка філософських думок, висловлювань, хоч і це важливо, а у виробленні вмінь підніматись до філософських узагальнень. Таке вміння набувається в процесі читання філософських творів. Однак його можна формувати і свідомо, засвоюючи філософські методи мислення.

Метод (грец. *methodos* – спосіб пізнання) – сукупність правил дії (наприклад, набір і послідовність певних операцій), спосіб, знаряддя, які

сприяють розв'язанню теоретичних чи практичних проблем. Метод ґрунтується на знанні, він, зрештою, і є знанням, трансформованим у певні правила дії. Оскільки філософія є найбільш загальним знанням, то своїми методами вона намагається з'ясувати спосіб, яким набувається це знання, розкрити механізм його формування. Йдеться саме про методи, а не про один метод філософування, оскільки різна інтерпретація (тлумачення) вихідних принципів, найзагальніших понять передбачає різні методи. І в цьому теж виявляється схожість філософії та мистецтва. Філософи, як і митці, мають різне бачення загального і формують різні методи його осягнення.

Філософія, як відомо, оперує найзагальнішими поняттями (матерія, закон, прогрес, живе, техніка тощо), сутність яких не є предметом дослідження конкретних наук. Якщо вона використовує готові поняття науки чи інших сфер життєдіяльності людини, тоді вона не привносить нічого нового, і закономірно постає питання доцільності такої філософії.

Насправді філософ виробляє свої методи пізнання, свої способи бачення загального, які відкривають нові смислові горизонти загальних понять, дають їм особливу інтерпретацію.

Все відбувається, звичайно, з урахуванням наукових та інших даних.

Філософи ще з часів Френсіса Бекона (1561-1626) і Рене Декарта (1596-1650) намагалися досліджувати проблему методів наукового пізнання індукцію, дедукцію, аналіз, синтез та ін. Часто ці методи вони вважали і методами самої філософії. Однак багато з них розробляли особливі філософські методи, відмінні від методів конкретних наук: діалектика (Гегель, Маркс), метод трансцендентального аналізу (Іммануїл Кант, неокантіанці), феноменологія (Гуссерль та ін.), герменевтика (Вільгельм Дільтей (1833-1911), Мартін Гайдеггер (1889-1976)).

Діалектика. Це один з методів філософії, згідно з яким будь-яке явище перебуває у процесі зміни, розвитку, в основі якого взаємодія (боротьба) протилежностей. Він найпоширеніший серед філософських методів. Термін походить від давньогрецького *dialektike* мистецтво вести бесіду, полеміку, діалог. Ще давні греки розглядали діалог (зіткнення різних, навіть протилежних думок) як плідний спосіб досягнення істини. А сам термін змінював свій зміст, але з часів Гегеля за ним міцно закріпилося значення філософського методу, який визнає єдність протилежностей, розглядає поняття і предмети в розвитку. Спосіб мислення попередніх філософів, який будувався на незмінності понять і виключенні суперечностей, Гегель назвав метафізикою. Зрештою, особливого метафізичного методу мислення не існує, тому що не існує особливих метафізичних прийомів, підходів. Метафізика це недіалектичний, а точніше, за Гегелем, не філософський спосіб мислення. В цьому розмежуванні суто філософського методу в філософії і методу, який не піднявся до філософського рівня, і полягає суть протиставлення діалектики і метафізики у Гегеля.

Недолік марксистської інтерпретації діалектики і метафізики, яка, по суті, мало чим відрізняється від гегелівської, полягає в тому, що вона, по-перше, ставила метафізику як метод на одну площину з діалектикою, а по-друге, не

визнавала права на існування будь-яких інших філософських методів, крім діалектики. Філософія, як відомо, намагається сформулювати зміст найбільш загальних понять («необхідність», «живе», «прогрес», «добро» тощо), який неможливо строго послідовно вивести з досвіду чи іншим способом.

Використовуючи принцип єдності протилежностей, діалектика стверджуватиме, що «необхідність це не випадковість», «живе не мертво», «прогрес не є регрес», «добро є запереченням зла». Завдяки такому протиставленню ці поняття набули певної змістовності. А взявши до уваги твердження, що кожне з цих понять містить у собі свою протилежність, що в необхідному є випадкове, в живому мертво, у прогресі регрес, у добрі зло, розкривши особливості перетворень одного на інше, можна побачити діалектичний метод в усій його незвичайності для буденного мислення і плідності для філософського.

Діалектика плідна при аналізі таких найзагальніших понять мислення, які відтворюють універсальні властивості речей, тобто категорій. До них належать категорії «необхідність випадковість», «простір час», «кількість якість», «явище сутність», «одиничне загальне», «частина ціле» та ін. Вони функціонують як протилежні пари, в яких зміст однієї протилежності розкривається через іншу. Однак цьому методу властиві й деякі вади. Діалектика намагається з'ясувати зміст найзагальніших понять, залишаючись у сфері самих понять (визначаючи поняття через його протилежність), реальна дійсність не береться нею до уваги. Тому Гегеля і Маркса діалектика часто приводила до висновків, неадекватних дійсності.

Діалектичний метод плідний на завершальному етапі пізнання, коли зміст понять уже більш-менш сформований і потрібно лише показати їх взаємозалежність, взаємоперехід, рух. А для формування первісного змісту понять діалектиці не вистачає необхідних засобів.

Феноменологічний метод. Головним своїм завданням вбачає формування понять, якими оперує філософія. На думку його прихильників, це відбувається шляхом інтуїтивного вбачання (схоплення) сутностей (загального) в одиничному. Наприклад, феноменолог визначатиме сутність живого, споглядаючи конкретну живу істоту; він змінюватиме в ній все можливе; те, що не піддаватиметься варіації (чого не можна буде змінити або відкинути) і складатиме сутність живого. Рослини, тварини, бактерії, гриби можуть набувати найрізноманітніших зовнішніх форм, однак усьому живому притаманні інстинкт самозбереження (обмін речовин із середовищем, доцільна поведінка, розмноження), певні фази розвитку і смертність. Якщо не знайдеться живої істоти, яка б у нормальному стані відхилялась від цих ознак, то сутність живого схоплено. Феноменологічний метод найбільш плідно спрацьовує в естетиці, філософії культури, філософській антропології, психології там, де загальні поняття, типи, види не виводяться логічно одне з одного і не мають чіткої, як у науці залежності від фактів. Вадою цього методу є довільність інтуїції. Часто його прихильники на основі інтуїції вбачають відмінні сутності.

Трансцендентальний метод. Запроваджений у філософію німецьким мислителем І. Кантом. Суть його полягає в тому, що визначення суцього дається через розкриття суб'єктивних умов (засад) його конституювання (формування). Наприклад, коло в геометрії визначають як неперервну сукупність точок, рівновіддалених від центра, але його суть можна розкрити і через спосіб його побудови людиною (суб'єктом). Художній твір можна трактувати як щось об'єктивне, як певну гармонію частин тощо, але його можна аналізувати і як витвір художнього смаку (суб'єктивна передумова) творця і глядача. Оскільки людина (суб'єкт) певною мірою причетна до існування будь-якого суцього, є своєрідним співтворцем його, цей метод також може мати універсальне значення. Але він передбачає певний ракурс бачення суб'єкт виступає «творцем» суцього, що часто межує із суб'єктивізмом.

Якщо звернутись, наприклад, до визначення суті «живого» з позиції цього методу, можна зазначити, що «живе» дане людині (сприймається нею як щось відмінне від неживого) завдяки такій суб'єктивній здатності, як симпатія (співчуття). При сприйманні вона ніби відчуває біль і радість живого саме тому, що вона сама жива. Механічний робот не здатний відчути живе. Отже, «живе» як щось відмінне від неживого конститується в сприйманні за участю симпатії. Це оригінальний, незвичний ракурс, під яким людина аналізує суще. А сам метод плідно застосовується в дослідженні діяльності свідомості.

Його вади полягають у тому, що, повернувши суще до суб'єкта, він залишає поза увагою об'єктивний зв'язок, який існує між суцим і суцим, не бачить логіки розвитку суцього.

Герменевтика. Цей метод набув значного поширення останнім часом. Він передбачає проникнення в смисл деяких феноменів на основі з'ясування їх місця та функції в культурі, тобто в контексті культури. Скажімо, смисл поняття «живе» з'ясовується на основі функціонування його в певній культурі (в Греції, наприклад, весь космос мислився як щось живе, механістичний світогляд зводив його до механізму тощо). Дух культури (ціле) є основою розуміння окремого (частини).

Аналіз усіх філософських методів спростовує застарілі уявлення про те, що існують тільки два методи – діалектика і метафізика, утверджує думку про множинність філософських методів. Існування різноманітних шкіл і напрямів у філософії пояснюється саме різноманітністю філософських методів.

6. Функції філософії

Значущість певних знань залежить від їх ролі і місця в суспільному та індивідуальному людському бутті, тобто від їх функцій. Філософія виконує найрізноманітніші суспільні функції, що і забезпечує її буттєвість ось уже понад дві з половиною тисячі років. Серед них:

світоглядна функція, пов'язана передусім із системним абстрактно-теоретичним, понятійним поясненням світу;

загальнометодологічна функція, що полягає у формуванні загальних принципів і норм одержання знань, її координації та інтеграції;

пізнавальна (гносеологічна) функція, що полягає в поясненні найбільш загальних принципів буття та вихідних основ нашого мислення;

прогностична функція, яка розкриває загальні тенденції (передбачення) розвитку людини і світу;

критична функція з її принципом «піддавай усе сумніву» , виконуючи антидогматичну роль у розвитку знань;

аксіологічна функція з її вимогою дослідження об'єкта з точки зору найрізноманітніших цінностей;

соціальна функція, завдяки якій соціальне буття не лише одержує необхідну інтерпретацію, а й може зазнати змін;

гуманістична функція, яка шляхом утвердження позитивного сенсу і мети життя, формування гуманістичних цінностей та ідеалів виконує роль інтелектуальної терапії;

освітня функція, пов'язана з впливом філософії на свідомість людей.

Існуючи в певному суспільному середовищі, філософія прямо чи опосередковано впливає на умонастрої цього суспільства. Водночас освітню функцію не слід уявляти спрощено, вузько. Йдеться не про формування однотипних поглядів і переконань, єдиного світобачення, спрямованого на уніфікацію особи, своєрідну «підгонку» всіх під єдиний стандарт. Мета вивчення філософії в системі вищої освіти полягає не лише в засвоєнні певного обсягу філософських знань і формуванні вміння їх застосовувати (що є дуже важливим і бажаним), а й у тому, щоб актуалізувати інтелектуально-творчу діяльність людини, адже справжня філософія це завжди теоретизування, завжди праця думки.

Опанування змістом філософії є важливою передумовою нашого духовного збагачення, інтелектуального розвитку, світоглядно-методологічної культури, здатності як до адекватного розуміння найскладніших і найрізноманітніших проблем сучасного людського буття, так і участі в їх розв'язанні.

Отже, як стверджував Гегель, філософія не «галерея людських помилок», а пантеон, сповнений величних ідей ідей про всесвіт, по-різному оформлених й по-різному зіставлених, в яких людина дістає, коли здобуде ключ до цього пантеону, зразки і матеріали своєї світоглядної творчості.

Філософи часто порушують такі питання: куди прямує людство, чи не відбувається деградація культури, чи істинні цінності воно сповідує тощо. Оця самокритика цінностей(культури загалом) є однією з найважливіших функцій філософії. Філософи не тільки критикують певні цінності, а й пропонують свою систему цінностей. Але в цьому питанні, як практично в усіх інших, у філософії, існують розбіжності. Одні філософи вважають, що розум філософа не здатний укоренити цінності, він спроможний лише усвідомити систему цінностей, що склалася стихійно. Інші вважають творення нових цінностей основним завданням філософії. У поглядах на практичну роль філософії в житті суспільства існує два протилежних підходи. Перший, сформульований Гегелем у відомому афоризмі «Сова Мінерви вилітає в сутінки»: Мінерва (Афіна) є

богинєю мудрості, а її посланець (сова) символ мудрості приходить тоді, коли день уже минув, події здійснились, націлює філософію на пасивну позицію. Вона повинна тільки пояснювати те, що в житті вже відбулось. Таких поглядів дотримуються і філософи, які вважають, що основою життя є воля, інстинкт (непідвладне розуму), відводячи розуму, філософії пасивну роль в житті.

Інший погляд на відношення філософії до життя сформульований у знаменитій 11 тезі Маркса про Фейєрбаха: філософи тільки пояснювали світ, а йдеться про те, щоб його змінити. Маркс звинуватив попередню філософію в пасивно-споглядальному ставленні до життя, а свою філософію замислив як теорію революційного перетворення світу. Наслідки такого зведення філософії до революційної теорії відомі. Ця теорія, яка оголосила себе спроможною розсудити історію і здатною дати теоретичну схему минулого і майбутнього, виявилася, врешті-решт, посоромленою цією ж історією. Можливості розуму щодо перетворення і вдосконалення дійсності виявилися далеко не безмежними, а історична творчість не такою безпроблемною, якою здавалася вона творцям цих філософських ідей.

Тому філософія, яка претендувала на роль теорії радикальних глобальних соціальних змін, дискредитувала себе. Однак не може задовольнити і позиція, згідно з якою історію пояснюють заднім числом. Теорія, яка не націлена на майбутнє, втрачає сенс.

Ситуація глухого кута зумовлена тим, що філософія претендувала на невластиві їй функції творця історії. Звідси песимістичні (Гегель) і оптимістичні (Маркс) варіанти відповіді.

Насправді ж роль філософії значно скромніша. Вона не повинна перетворюватись на ідеологію. Суб'єктом філософії є не маси, не політичні партії, а окрема особа. Духовне вдосконалення особи (суспільства через особу) є основним завданням філософії. Саме через особу філософія виходить на суспільство і соціальні проблеми.

Філософія за своєю суттю спрямована на утвердження демократичного суспільства, побудованого на засадах свободи особи і пошанування загальних принципів співжиття вільних людей. В утвердженні та функціонуванні громадянського суспільства їй належить особлива роль. Вона покликана розробляти принципи, на основі яких відбувається легітимізація державної влади і права, утверджується соціальна справедливість, досягається громадянська злагода, формуються загальнолюдські цінності.

Світовий філософський процес характеризується кількома основними етапами свого розвитку:

1. Давня філософія (VII ст. до н. е. V ст.). Її репрезентують давньоіндійська філософія (веданта, міманса, вайшешика, санкх'я, йога тощо), давньокитайська (Лао-цзи, Кун-цзи, Мен-цзи та ін.), давньогрецька (Піфагор, Сократ, Платон, Арістотель та ін.).

2. Середньовічна філософія (VI ст. – XV ст.). На її теренах працювали такі видатні мислителі, як А. Аврелій (Блаженний), Ф. Аквінський, Абу Алі Ібн-Сіна та ін.

3. Філософія Нового часу (XVI ст. – перша половина XIX ст.). У ній виокремлюють:

добу Відродження (М. Кузанський, М. Коперник, Дж. Пікко делла Мірандола, Дж. Бруно);

Просвітництво і бароко (Ф. Бекон, Т. Гоббс, Дж. Локк, Р. Декарт, Б. Спіноза, Г.-В. Лейбніц та ін.); німецьку класичну філософію (І. Кант, Й. Фіхте, Ф.-В.-Й. Шеллінг, Г.-В.-Ф. Гегель);

Сучасна філософія (друга половина XIX – XX ст.). Її репрезентують такі **філософські течії**:

позитивізм (неопозитивізм, постпозитивізм О. Конт, Г. Спенсер, Е. Мах, Р. Авенаріус, К. Поппер, М. Шлік, Р. Карнап тощо);

екзистенціалізм (М. Гайдеггер, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Г. Марсель, А. Камю та ін.);

філософія життя (З. Фрейд, Ф. Ніцше, А. Бергсон та ін.);

філософія науки (Т. Кун, І. Лакатос, П. Фейєрабенд та ін.);

філософська антропологія (М. Шелер, Г. Плеснер, А. Гелен);

неотомізм (Ж. Марітен, Е. Жільсон, Ю. Бохенський та ін.);

феноменологія (Е. Гуссерль, Ф. Brentano, П. Рікер та ін.);

герменевтика (Ф. Шлегель, Ф. Шлейєрмахер, В. Дільтей та ін.);

структуралізм (К. Леві-Строс, М.-П. Фуко);

прагматизм (Ч. Пірс, В. Джемс, Дж. Дьюї).

Отже, філософія відіграє важливу роль в духовній культурі людства. Вона виникає водночас із появою особи, яка покладається на розум у спілкуванні зі світом. А розум за своєю природою націлений на пізнання першооснов у світі, в культурі, в самому пізнанні.

Філософія – закономірний продукт людського розуму, вища форма його вияву. Вона допомагає усувати помилки, звільнитися від застою, віджитих догм. Так реалізується критична функція **філософії** у системі культури. Аксіологічний характер **філософських** знань виявляється у допомозі людині визначити цінності і самоцінності життя, моральні принципи, гуманістичні ідеали.

Таким чином, призначення філософії для людини і суспільства в цілому виражається в таких моментах. Вона:

руйнує звичні стереотипи мислення, виступаючи проти обмеженості здорового глузду, за критичний перегляд всього звичного, загальноприйнятого;

формує вільне, нестандартне мислення, мислення по аналогії;

виховує увагу (та повагу) до інакомислення;

служить теоретичною базою для розумної орієнтації людини у світі;

формує методику пошуку відповідей на так звані вічні питання.

Для різних соціальних організацій і суспільства в цілому філософія виступає іншою своєю стороною.

Практично жодна держава світу (за виключенням перехідних, «аморфних» етапів) не може обійтися без узагальненої філософської стратегії розвитку.

Програма кожної партії також обов'язково вміщує в себе (як базисні) філософські положення. Справа тут в тому, що філософія виступає накопиченим і узагальненим духовним досвідом людства. Тим досвідом, з якого необхідно брати уроки. Філософія також підсумовує основні духовні результати кожної даної епохи і виступає як провісниця нової історичної перспективи. Це дозволяє їй судити про теперішнє, з одного боку, на основі відрефлексованого досвіду минулих поколінь, а з іншого – з точки зору майбутнього. Це означає, що філософія бере на себе роль критичної «селекції», акумуляції світоглядного досвіду та його передачі майбутнім поколінням. Філософія обернена не тільки в минуле та теперішнє, але і в майбутнє. Як форма теоретичної думки вона володіє могутніми конструктивними можливостями творчого формування принципово нових ідей, світоглядних ідеалів.

Філософія здатна мислено «програвати» різні варіанти світорозуміння («можливі світи»), начебто заготовлюючи пробні системи світогляду та майбутнього, яке ніколи не буває цілковито зрозумілим для теперішнього покоління.

Таким чином, призначення філософії для суспільства виражається у таких моментах. Вона:

- підсумовує основні духовні результати епохи;
- формує нову історичну перспективу, ідеально конструюючи можливі варіанти майбутнього;
- є теоретичною базою для стратегії розвитку кожної держави.

Тема 2. СВІТОГЛЯД ЯК НАЙВИЩА ФОРМА САМОУСВІДОМЛЕННЯ ЛЮДИНИ

План

1. Поняття світогляду, структура та способи його існування.
2. Життєво-практичний та теоретичний рівні світогляду.
3. Історичні типи світогляду.

1. Поняття світогляду, структура та способи його існування

Що ж таке світогляд і які його складові?

Коли і як він формується?

Який має характер і від чого залежить?

Чи змінюється з розвитком суспільства?

Якщо так, то від чого залежать ці зміни?

Під час пошуку відповідей на ці та інші питання стосовно сутності світогляду необхідно врахувати, що світогляд притаманний лише суспільній

людині. Він формується впродовж усього її життя під впливом певних зовнішніх умов.

Слово «світогляд» складається зі слів «світ» і «погляд», але його не можна тлумачити вузько, лише як «погляд на світ». Якби це було так, то у людей, які живуть в один і той же час, в одному й тому ж місці, мають приблизно однаковий рівень знань, був би однаковий світогляд.

Насправді це не так. Чому?

Що ж таке світогляд?

Тобто перш ніж говорити про філософію, слід висвітлити взагалі способи освоєння світу людиною, а також найзагальніше поняття, що виражає відношення людини до світу, – поняття світогляду. Такий підхід має сенс ще й тому, що філософія разом із релігією і міфологією є лише однією з історичних форм (типів) світогляду (причому історично не першою).

Для того, щоб зрозуміти значення філософії як особливого світогляду, потрібно розглянути структуру відношення людини до світу загалом. Можна **виділити такі форми освоєння світу людиною**:

а) *практична діяльність* – полягає в безпосередньому перетворенні предметів матеріального світу, внаслідок чого створюється навколишнє середовище придатне для життя людини, прикладом чого може служити сучасна цивілізація;

б) *практично-духовна діяльність* полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється суб'єктивне, ідеальне бачення світу, світу для людини;

в) *теоретична діяльність* полягає в такому перетворенні дійсності в уявленні людини, внаслідок якого створюється об'єктивне бачення світу, світу незалежно від людини.

Проте у філософії постійно дискутується проблема, яке з цих відношень людини до світу є визначальним, головним.

Зокрема, німецькі мислителі *Георг-Вільгельм-Фрідріх Гегель* (1770–1831) та *Едмунд Гуссерль* (1859–1938) пріоритетним вважали пізнавальне відношення людини до світу, їх співвітчизник *Макс Шелер* (1874–1928) стверджував, що зачарування, замилювання світом (духовно-оцінювальне відношення) породжує практичне і пізнавальне відношення. *Прихильники марксизму* стверджували, що практичне (діяльнісне) відношення є специфічно людським типом відношення до світу і воно породжує, зумовлює інші типи відношення. Однак жодна з позицій не є несуперечливою, незалежно від кількості аргументів вони є вразливими перед критикою. Очевидно, що різні типи відношення людини до світу виникли одночасно, органічно взаємопов'язані між собою та складають нерозривну єдність практичних дій, теоретичних знань і духовних вірувань, ідеалів та норм. Надання переваги будь-якій із позицій має своєю передумовою переконання, віру в те, що важливіше, суттєвіше для людини – пізнання, практична діяльність чи духовно-оцінювальна модель світу.

Особливо варто підкреслити, що саме визначення *філософського світогляду* впливає не з абстрактного співвіднесення матерії і свідомості, а з практичного, діяльнісно-перетворюючого відношення людини до дійсності.

Людина для задоволення своїх потреб змушена вступати в зв'язки і відносини з навколишнім світом, робити знаряддя праці та засоби до життя. Тому дійсною *основою людського буття є її взаємодія з навколишнім світом, перетворення предметів природи на засоби забезпечення своєї життєдіяльності*. Усвідомлення потреби у взаємодії з природою і соціальною дійсністю зумовлює необхідність розробки, визначення цілей і необхідність вибору шляхів для їхньої реалізації. Проте для досягнення своїх свідомо визначених цілей людина повинна активно впливати на навколишній світ і на саму себе, повинна змінювати його відповідно до своїх цілей. Тут ціль, будучи результатом становлення людини, перетворюється на особливий імператив, що змушує людину діяти саме так, а не інакше.

Основне проблемне питання світогляду – ставлення людини до світу, що передбачає необхідність вибору певного типу освоєння світу. Оскільки людина, укорінена в життя не тільки інстинктивно, а й духовно, поєднує в собі природне і культурне, тлінне і вічне, тілесне й духовне, то на відміну від тваринного світу, вона тільки частково, вибірково включена у світ. Людина виокремлює себе з нього, протистоїть йому, вступає з ним у певне відношення, але так, наче перебуває поряд або ззовні світу. Між людиною та світом існує суперечність: вона, як правило, усвідомлює світ як щось зовнішнє, вороже, абсурдне. Одним зі способів подолання цієї суперечності є релігія, мистецтво, філософія як форми духовного вибору, осмислення життя.

Системоутворюючим для розуміння і функціонування філософії є поняття світогляду. Уперше поняття «світогляд» вжив німецький філософ *Іммануїл Кант* (нім. *weltanschauung* – огляд світу) у праці «Критика здатності суджень» (1790).

Філософія має органічний зв'язок зі світоглядом, що відіграє вирішальну роль у житті людини, даючи змогу їй орієнтуватися в оточуючому світі. В основі всіх типів філософських міркувань лежать поняття: світ, людина, буття, свідомість, життя, смерть. Смісл цих понять – у принципових питаннях філософії, які в теоретичній формі сформулював І. Кант: «Що я можу знати?», «Що я повинен робити?», «На що я можу сподіватися?», «У чому полягає сутність людини?».

Цими питаннями, по суті, визначено **три типи відношення до світу**. *Перше* питання пов'язане зі з'ясуванням, пізнанням загальної картини світу, причому філософія, на відміну від конкретних наук, виступає як універсальне теоретичне пізнання, вивчає начала всього сущого, виявляється як здатність інтелекту до над-досвідного знання. На питання «Чи можна пізнати світ?» філософи зазвичай відповідають позитивно, окрім агностиків і скептиків. *Друге* питання передбачає, що справжній філософ – це філософ практичний, тобто він є наставником мудрості. Відповідь на *третьє* питання розкривається вказівкою на те, що філософія пов'язана з вищими моральними цінностями та їх

обґрунтуванням. І *четверте* питання, – об'єднує попередні через визначення головної смисложиттєвої проблеми.

Фактично І. Кант сформулював «вічні» питання філософії, які протягом історії людської думки зосереджувалися навколо трьох об'єктів – природи, суспільства, людини.

Будь-яка діяльність людини, незалежно від форми, є цілеспрямованою – вона передбачає уявлення про мету, сенс і засоби цієї діяльності. Людина зрештою завжди діє осмислено – в основі її окремих дій, вчинків, думок лежать загальні, цілісні уявлення, сукупність яких називається світоглядом.

Світогляд – це система уявлень людини про світ, місце людини у світі, відношення людини до світу, та до самої себе. Світогляд містить знання, переконання, цінності, ідеали, організовані в єдину систему, центром якої завжди виступають уявлення людини про себе.

Слід підкреслити, що у визначенні поняття світогляду немає чіткості. Воно не є загальновизнаним. У сучасних філософських працях світогляд визначають як:

- форму суспільної свідомості;
- форму самосвідомості особистості;
- систему поглядів на світ і на місце людини в цьому світі;
- систему принципів діяльності людини;
- інтегральний погляд людини на світ як ціле;
- спосіб духовно-практичного освоєння світу.

Ці визначення, безперечно, мають сенс. Вони свідчать про те, що поняття світогляду багаторівневе, відображає складні процеси духовно практичного освоєння людиною світу.

З усіх вищенаведених визначень найбільш узагальненим, всеохоплюючим, на нашу думку, є визначення *українського філософа – академіка В. І. Шинкарука*. Він підкреслював: «Світогляд – історично-конкретна форма суспільної самосвідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття, а також сприймає, оцінює, осмислює світ, своє відношення до світу (основне питання кожного світогляду), визначає своє місце в ньому». У цьому визначенні акцентується увага на активності людини, її здатності до творчого, осмисленого відношення до світу, його освоєння відповідно до своїх уподобань, цілей, сенсожиттєвих орієнтирів. Світогляду кожної людини притаманні як індивідуальні, так і суспільні характеристики, оскільки в процесі освоєння, «олюднення» культури суспільства вона засвоює суспільні знання, моральні, правові норми поведінки, політичні, естетичні, релігійні й інші цінності. Тобто, світогляд постає як форма суспільно-особистісного самовизначення людини у світі.

Таким чином, **світогляд** – це сукупність поглядів, оцінок, принципів, які визначають загальне розуміння світу і місце (призначення) в ньому людини. Проте світогляд не просто сума знань, різних елементів світогляду, а їх складне

особистісно-унікальне мереживо, переплетіння. Для світогляду дуже важливо, щоб знання стали переконанням, способом життя і визначали норми поведінки.

Щоб мати повне знання про який-небудь об'єкт, треба знати його структуру. В науці є навіть певна спеціалізація щодо цього: анатомія людини, морфологія рослин, теорія деталей машин тощо. **Структура** (лат. *structura* – будова, розміщення, порядок) – це спосіб закономірного поєднання елементів цілого. **Структурність** – перша ознака організації і матеріальних, і духовних утворень. Повною мірою це стосується й світогляду.

Здавалося б, усе просто: потрібно виявити елементи світогляду й встановити, як вони взаємодіють між собою. Та вся складність полягає в тому, що світогляд як поліструктурне, духовне утворення не має однієї, однозначно визначеної структури. Світогляд за своєю структурною організацією має кілька вимірів. *По-перше*, він складається з певних елементів, які утворюють компонентну структуру. *По-друге*, світогляд відображає різні рівні узагальнення досвіду. *По-третє*, він є системним поєднанням функцій своїх компонентів. І як такий він має свою функціональну структуру.

Отже, у світогляді ми повинні визначити різні його структурні виміри, зокрема **компонентну, рівневу й функціональну структури**, за допомогою яких людина виражає своє ставлення до навколишньої реальності і формує власну позицію в цьому світі.

Згідно з компонентною **структурою світогляду**, до його складу належать:

- знання, уявлення, переконання (інформаційно-теоретична складова);
- норми, оцінки, цінності, ідеали (ціннісна складова);
- почуття, емоції, переживання (почуттєво-афективна складова);
- воля, вчинки, програма поведінки (праксеологічна складова).

Цінності є дуже важливою компонентою світогляду. Цінності певним чином поділяють світ, дають йому смислову узгодженість і тим самим полегшують орієнтацію людини у світі. Та головне те, що цінності роблять можливим сам вибір як акт самоувідомлення залученості людини до світу.

Переконання – це ядро та смисл світогляду як такого, оскільки саме переконання і з'єднують думку з дією, втілюють ідею у практичну діяльність. *Немає переконань – немає і світогляду, він або не сформувався, або девальгувався.* Зречення переконань або розчарування в них – завжди особистісна трагедія, тому що переконання є ідеєю, яка пройшла крізь серце людини, пережита і вистраждана нею.

Переконання, ідеї, уявлення, почуття, опосередковані досвідом особистості, беруть участь у формуванні життєвої позиції. Не може бути світогляду без *ідеалу*, який потребує віри в своє здійснення. Віра невіддільна від любові, людина вірить і сподівається на те, що вона вважає святим і дорогим. Саме тому світогляд – не лише знання та усвідомлення, це ще й життєвий процес, а саме: духовно-практичне освоєння світу, у якому світові дійсному, світові наявного буття протиставляється світ належного, світ ідеалів, цілей, сподівань, трансцендентний світ належного буття. Отже, **світогляд** – це

не просто узагальнене уявлення про світ, а історично-конкретна форма суспільної самосвідомості людини, вузловими категоріями якої слугують поняття «світ» і «людина». Через ці поняття суб'єкт світогляду усвідомлює своє призначення у світі і формує життєві установки. Світогляд за самою своєю сутністю є *універсальним*, оскільки інтегрує знання і переконання, а також *практичним*, адже орієнтує на вирішення найважливіших проблем людського існування, *виражає імперативи поведінки людини та сенс її життя*. У цьому полягає функціональне призначення світогляду.

Переконання – це найістотніша складова світогляду, яка найбільшою мірою характеризує його саме як форму самосвідомості. Якщо знання є переважно описовим, то переконанням має імперативний характер: воно задає напрям і характер дії. Інакше кажучи, воно є концентрованим виразом духовно-практичної сутності світогляду та його адресованості до конкретної людини. Порівняно з іншими компонентами світогляду переконання відзначається якоюсь завершеністю (до речі, власне слово «переконання» дослівно означає «остаточне закінчення»; ще раз дослухайтесь до нього – староукраїнське «конати» означає «кінчати, закінчувати».) У ньому немовби завершується попередній ціннісний вибір. Якщо я в чомусь переконаний, то інші погляди й варіанти для мене вже не потрібні. У цьому сила й слабкість переконання. Сила – оскільки, спрямовуючи в одному якомусь напрямі й даючи тільки одне якесь пояснення, переконання позбавляє мене сумнівів і вагань. Слабкість – бо «одновимірність» переконання спричиняє брак самокритичності й нетерпимість до інших. Маючи на увазі саме цю властивість переконання, *Фрідріх Ніцше* (1844–1900) стверджував, що потреба в переконаннях – це потреба людей слабких. Згідно з його словами, людина, котра потребує переконань, не має мети в собі, уникає духовного зусилля, здатна лише на жорстке одностороннє бачення цінностей. Вона не хоче або боїться бачити багато чого з того, що бачить, і тому є ворогом істини. Ці думки були розвинені Ф. Ніцше в його творі «Антихристиянин» і мали на увазі передусім світогляд віруючої людини. Проте, як свідчить історія культури й політичного життя, вони в загальному справджуються й щодо носія будь-якого світогляду.

Закономірно, що на початку ХХІ ст. дедалі більше мислителів, політиків, діячів науки й культури виступають за відкритість світогляду, за толерантність, неупередженість і «неостаточність» думок і дій. Але такий світогляд потребує постійної уваги, турботи про його розбудову. Він може жити тільки інтегрованим зусиллям, що його кожний з нас так чи так вкладає у свій власний світогляд. Іншими словами, відкритий світогляд на засадах свободи й толерантності може ствердитися в культурі своєрідним ствердженням у духовному просторі особистісного виміру суспільних відносин.

Структуру світогляду визначають:

– досвід (індивідуальний, сімейний, груповий, національний, клановий, суспільний, загальнолюдський), на основі якого формується світовідчуття – основа світогляду;

- знання (досвідні, емпіричні та теоретичні), на основі яких формується світорозуміння;
- мета, яка усвідомлюється через універсальні норми діяльності, серед яких потреба, інтерес, мета, засоби, результати, наслідки, на основі яких формується світоспоглядання;
- цінності (щастя, любов, істина, добро, краса, свобода тощо), на основі яких формуються переконання, ідеали людини та складається її світосприйняття;
- принципи (монізм, плюралізм, скептицизм, прагматизм), на основі яких формуються основні способи світорозуміння.

2. Життєво-практичний та теоретичний рівні світогляду

Згідно із **рівневою структурою світогляду**, до його складу належать:

- *світовідчуття* – визначає чуттєво-емоційну сферу, що формує наше ставлення (позитивне чи негативне) до певних процесів дійсності. Позитивне світовідчуття формує загалом оптимістичний світогляд, негативне – песимістичний. Можливе і нейтральне світовідчуття. Саме таке спокійне, позбавлене поспішних оцінок та упереджень світовідчуття й вважали традиційно ознакою мудрості. «Не плач, не смійся, а розумій!», – так визначав, наприклад, Бенедикт Спіноза (1632–1677) гідну людини позицію в світі;
- *світосприйняття* – бачення навколишнього світу як деякої організованої і впорядкованої цілості відповідно до власних внутрішніх потреб і уявлень. Світосприйняття є більш глибоким відтворенням світу, ніж світовідчуття. На цьому рівні формуються життєві ідеали людини, які і визначають характер її поведінки, визначають, що приймати, а що – ні, тим самим, зумовлюючи вольові прояви;
- *світорозуміння* – найвищий рівень світогляду, який цілісно визначає систему наших знань про навколишній світ у єдності причин і наслідків, тим самим, пояснюючи природу об'єктивних і суб'єктивних процесів і явищ, що наявні у світі. Система людських знань має два рівні – *буденний* та *теоретичний*. Власне філософія є однією з форм теоретичного світогляду.

Ставлення людини до світу – винятково різноманітне і багатоаспектне, що впливає на складність світогляду як системи. У цій системі можна виділити такі найбільш важливі підсистеми або рівні його зрілості, досконалості – світовідчуття, світовідношення, світорозуміння. На більш низькому рівні (його часто називають світовідчуттям), маючи на увазі чуттєво-емоційну сферу людського буття, соціально-культурні традиції та соціально-психологічні стереотипи, думки, оцінки, функціонують без належного їхнього осмислення. Коли ж наші думки, оцінки і вчинки ґрунтуються на знаннях, коли судження наші об'єктивно аргументовані певними теоріями чи законами, коли ми здатні критично осмислити свій досвід і знання – такий рівень світогляду є вищим, його називають світорозумінням.

Що ж споріднює світовідчуття, світосприйняття й світорозуміння? Що робить їх складовими єдиного духовного цілого? Це – сама духовно-практична

природа світогляду, яка набирає свого концентрованого вияву в такій його загальній функціональній ознаці, як освоєння, перетворення світу.

Світогляд кожної людини, групи людей чи людства загалом вибудовується на певних базових цінностях. На характер цих цінностей впливають культурно-історична епоха, соціальне й національне походження, професійні навички, виховання, рівень освіченості. Тому світогляди різняться між собою. Наприклад, егоїзм як риса одного світогляду може протиставлятися альтруїзму іншого, гуманність – антигуманності, цинічність – мрійливості, релігійність – безбожності, буденність – науковості, реалістичність – фантастичності, оптимістичність – песимістичності, цілісність – фрагментарності, індивідуальність – колективності, консервативність – ліберальності тощо.

За своїми функціями світогляд постає такою духовно-практичною формою освоєння світу, яка покликана:

- інтегрувати людину у світ;
- надати їй найзагальніших життєвих орієнтирів;
- зрозуміти дійсність у її людських вимірах і проявах.

Як видно з цих функцій, світогляд містить, з одного боку, чуттєво-образні, а з іншого – раціональні засоби сприйняття й тлумачення світу. Окрім того, людина завжди поділяє реальний світ на той, що є – *наявний* – і той, що вона творить, конструює, тобто має бути – *світ належного* (внутрішній світ – мрій, сподівань, віри).

Отже, у світогляді людина відмежовує себе від світу, а сам світ поділяє на два світи: *реальний* та *належний, уявний*. Тварина не здатна здійснити таке розмежування, так як вона є природною істотою і живе лише світом наявним. Будь-яку істоту природа наділила відповідними органами та інстинктами, а також іншими необхідними їй засобами для існування. Що ж до людини, то її еволюція з певного моменту набуває зворотнього спрямування, тобто наш далекий предок дедалі більше позбувався суто природних органів, що їх він використовував для пристосування та для боротьби за виживання. Так людина під впливом протистояння природі і суспільству змушена була стати *надприродною*, виробляти якісно нові засоби: свідомість, пам'ять, інтелект, продуктивну діяльність. Інакше кажучи, людина «прийшла» у світ як проблема для природи і для самої себе (стан частковості, незавершеності людини) й виразила цю ситуацію (більш явно або в символічній формі) через світоглядні проблеми.

Основними світоглядними проблемами можна назвати такі:

1. Проблема найзагальніших підстав, сутності світу.
2. Проблема сутності людини.
3. Проблема життя і смерті.
4. Проблема добра та зла.

У своїй єдності, сукупності всі вони постають як проблема сенсу життя.

Уся реальна людська історія, сукупні знання, досвід і культура є «хресною ходою» на шляху осмислення вічних цінностей: Істини, Добра,

Краси, або відповіді на жагуче питання: «Для чого живе людина?», або ж «У чому сенс життя?».

Перш ніж здійснити характеристику основних типів світогляду, які людство виробило в межах свого історичного розвитку, варто звернути увагу на факти, підтверджені представниками як природничих, так і гуманітарних наук. Ідеться, по-перше, про подібність у загальних рисах розвитку індивіда і роду (тотожність онтогенезу та філогенезу). Це означає, що кожна людина в основних своїх вікових стадіях (дитинство – юнацтво – зрілість) у згорнутому вигляді повторює відповідні етапи становлення людства, способи їх практичного та духовного освоєння, виділення з природи та осмислення цих процесів. Або ж, з іншого боку, людство проходить етапи свого духовно-інтелектуального формування у відповідності з індивідуально-віковими особливостями окремої людини. З цього випливає, що світоглядне самоусвідомлення людини і людства здійснюється за приблизно однаковою схемою, що переконливо довели дослідження психоаналізу. Тому згідно з усталеним тричленим поділом основних історичних форм світогляду, можна умовно стверджувати, що «міфологія є дитинством людства», «релігія – відображає підлітковий період становлення», а філософія – відтворює мудрість, відношення до життя зрілої людини.

3. Історичні типи світогляду

Осмислення типів, типології світогляду – це не просте перерахування його можливих проявів, а, перш за все, виділення характерних типових ознак, за якими та на основі яких пізніше здійснюється узагальнення, класифікація основних типів світогляду. Проте варто врахувати, що в сучасній науці поширені різні підходи до розуміння поняття «тип». Методологічне призначення й застосування цього поняття визначається не точністю його відповідності реальності, а здатністю пояснити її за допомогою систематизованих ознак. Тільки за допомогою типології можна передбачити наслідки дій на підставі минулого досвіду. Виходячи з цих міркувань, можна стверджувати, що людина неминуче «конкретизує» свій досвід через абстракції, концепції, типи.

Оскільки світогляд є складною системою поглядів, переживань, почуттів, і відрізняється своїми особливостями в кожній людині, то можна виділити такі **типи світоглядів:**

- **за будовою** відділяють цілісний або фрагментарний світогляд, внутрішньо послідовний або суперечливий;
- **за ступенем адекватності сприйняття дійсності** світогляд може бути реалістичним, викривленим, фантастичним;
- **залежно від віри** в існування вищих сутностей світогляд може бути релігійним або атеїстичним. – світоглядна позиція, яка заперечує існування сакрального, надприродного Бога (богів);
- **за морально-ціннісними ознаками** світогляд може бути егоїстичний, альтруїстський (жити для людей);

– **з морально-психологічної точки зору** світогляд може бути оптимістичним чи песимістичним;

– **за ступенем історичного розвитку** – античний, середньовічний, ренесансний, нового часу тощо;

– **за способами існування** світогляд поділяється на груповий та індивідуальний, хоча без особистості та поза особистістю не може існувати жодна світоглядна система.

– **за ступенем теоретичної зрілості** – стихійно-повсякденний (здоровий глузд) і теоретичний світогляд (різновид – філософія). Здоровий глузд закарбовується в афоризмах життєвої мудрості та у максимах духовного життя народу, а теоретичний світогляд – у логічно впорядкованих системах, в основі яких лежить певний категоріальний апарат і логічні процедури доведень та обґрунтувань. Проте для будь-якого світогляду, незалежно від того, як він структурується чи класифікується, об'єднуючим елементом є наявність переконання.

Типи світогляду пов'язані з видами відношення до природи (пасивно-споглядальне відношення до природи, любовання нею) Наприклад, у японців є особливий день, коли вони любуються квітучою вишнею; збиральне відношення – суто тваринне відношення; художньо-поетичне відношення (натюрморт, пейзажний живопис); міфологічне і релігійне відношення; магічне відношення; наукове відношення; виробниче відношення.

Існує значна кількість типів світогляду, найголовнішими серед яких є:

1) суб'єктивно-художній – це особистий, емоційний, образний світогляд, де тон «визначає» суб'єкт, який намагається розповісти про свій внутрішній емоційний стан;

2) міфологічний;

3) релігійний;

4) об'єктивно-художній – ґрунтується на первинності зовнішніх умов життя людини та відношенні до її внутрішнього змісту;

5) ненауковий;

6) науковий;

7) філософсько-ідеалістичний;

8) філософсько-матеріалістичний.

Класифікація основних типів світогляду

За носієм	За рівнем усвідомлення	За історичними епохами	За ціннісними орієнтирами
індивідуальний	усвідомлений	архаїчний	егоїстичний
колективний	неусвідомлений	античний	гуманістичний
груповий	частково усвідомлений	середньовічний	антигуманний
національний	буденний	ренесансний	альтруїстичний

корпоративний та ін.	сформований на засадах наукових знань	світогляд XX ст.	цинічний
загальнолюдський	філософський та ін.	світогляд XXI ст.	шовіністичний та ін.

Світогляд визначають як діяльнісний (тобто стимулюючий до дії) стан свідомості. Його визначає **вирішення трьох завдань**: а) картина світу; б) місце в ній людини; в) програма оцінок і дій людини. Для наочності наведемо історичні типи світогляду, включивши магію та науку.

Завдання Істор. типи	Картина світу	Місце людини в картині світу	Програма оцінок і дій людини
Магія	Усе живе і неживе набуває вигляду нерозчленованого цілого	Дикун і Бог (природа) єдині, можна примусити природу робити «за моїм бажанням»	Для оцінок і дій людині не потрібна культура
Наука	Усе живе і неживе набуває вигляду розчленованого, окремого	Людина довіряє вивіреному порядку причин і наслідків	Оцінки і дії людини визначаються жорсткою детермінацією відкриттів, які можливі лише в культурному суспільстві
Міф	Усе живе, але розчленоване на «тут» і «там» – тут – людина, там – боги	Існують боги і люди. Людина може лише просити у богів, але доля неминуча, невблаганна	Оцінки і дії людини залежать від волі богів
Релігія	«Там» – боги, вони керують усім «тут»	Людиною керує бог через заповіді	Оцінка і дії людини залежить від віри у всемогутність богів
Філософія	Свідомість людини направлена «назовні» буття і «всередину» – сама людина	Людина опирається на свій і суспільний розум і керується досвідом останнього через посередництво питань «Хто я є?», «Навіщо я живу?», «У чому сенс життя?»	а) не обмежується пізнанням; б) виступає наставницею дій людини на основі її практичної мудрості; в) має мету – навчити людину бути людиною

Виокремлюють **три історичні типи світогляду** – міфологія, релігія, філософія.

Виникнення світогляду як суспільної форми самосвідомості було одним з перших актів культурного буття людини. Воно означало закріплення у формах духовно-практичного освоєння світу виокремлення людини із світу природи й водночас обґрунтування створюваного соціального світу. Щоб виокремитися з

навколишнього світу, ствердити свою людську особливість, а також щоб мати постійний зв'язок з усім існуючим – потрібен посередник. Цим посередником і стає міфічний світ та його духовне відтворення – міфологія.

Історично філософії передувала міфологія. Пам'ятки культури Давньої Греції дають змогу простежити особливості переходу від міфологічного мислення до філософського (від міфу до логосу, значенням якого є думка, поняття, розум, смисл). Причому, як зазначав видатний дослідник давньогрецької філософії О. Лосєв, «Три основні міфологічні ідеї – спільне походження, безперервний рух і боротьба протилежностей – посіли провідне місце в тій натурфілософії, яка замінила антропологічну міфологію». Міфологія не просто передувала філософії, вплинула на її формування. Вона, як пізніше і релігія, була загальним культурним підґрунтям, на якому формувалась філософія. Перші філософські погляди на космос, необхідність, людину, загальне світовідчуття походять із міфології. Філософія тільки підносила до рівня понять те, що давня міфологія пояснювала серцем, метафоричними образами.

Міфологічний формі світогляду притаманний *антропоморфізм* – ототожнення природних сил із людськими, одухотворення їх. Тому усвідомлення факту поділу світу на світ речей і світ антропоморфних істот означало початок розпаду міфу. Уособлення ж сил природи (символізм) також є пізньою стадією міфу, що особливо характерно для античної філософії. Міф є першою формою самосвідомості, яка виокремилася від практики. Саме тут криються витоки антропоморфізму.

Міфологічному світогляду притаманні:

- 1) усвідомлення роду як колективної особи, переконаної у наявності спільного предка – тотема;
- 2) постійне звернення до минулого, адже тотемний предок був, до того ж, ідеалом діяльності;
- 3) антропоморфізм, формування анімістичної картини буття, тобто одухотворення всього суцього.

Релігія є більш пізньою та зрілою формою світогляду людства, а тому і більш дослідженою. У ній буття осягається іншими, ніж у міфі, засобами. У релігійній свідомості вже чітко розмежовується суб'єкт та об'єкт, а отже, долається характерне для міфу розчинення людини в природи і закладаються основи проблематики, яка стане специфічною для філософії. У релігії ідея відділяється від матерії і навіть протиставляється їй. Світ роздвоюється на духовний та тілесний, до того ж земний світ починає розглядатися як наслідок надприродного.

У релігії виникає зовсім інший, ноуменальний світ, недоступний органам чуттів і розуму, а тому в об'єкти надприродного світу треба вірити. *Віра* і слугує головним способом осягнення буття. Отже, *по-перше*, релігія постулює світ ідеальних сутностей, що у практичному плані веде до обґрунтування пріоритету духу над тілом, необхідності вимоги турботи про душу з усіма наслідками для способу життя віруючих; *по-друге*, релігійний світогляд є

практичним, оскільки віра без справ мертва. У зв'язку з цим віра в Бога та надприродний світ взагалі викликає своєрідний ентузіазм, тобто життєву енергію, яка надає розумінню цього світу життєвого характеру.

Якщо для міфу головним є обґрунтування зв'язку індивіда з родом, то для релігії – досягнення єдності з Богом як втілення святості та абсолютної цінності.

Міф, релігія, філософія: особливості й відмінності. В основі кожного історичного типу світогляду лежать певні соціальні функції. У міфології можна виділити два соціально значущі напрями формування початків знань, релігії, політичних учень, різних мистецтв і філософії. Перший – присвячений космічним темам, походженню і будові світу, світовій гармонії. У ньому світ розуміється як перетворення із хаосу в космос, порядок. Другий – присвячений походженню людини, тут представлена героїка як взірець людини в міфологічній картині світу.

Суть соціальних функцій релігії полягає в:

- 1) об'єднанні (інтеграції) людей навколо ідеї поклоніння святині, божеству;
- 2) визнанні таємничих сил природи вищими, люди залежать від них і відчують до них почуття страху та поваги;
- 3) сприйнятті Бога як єдиної істоти, яка гідна поклоніння, він захисник людини. Відношення до нього носить світлий, радісний характер, сприяє формуванню ідей гуманізму;
- 4) у формуванні усвідомлення єдності людського роду, «вічних» цінностей – історична місія релігії ;
- 5) у забезпеченні спільних, єдиних образів, які нормують комплекс почуттів, звичаїв. Наприклад, заповіді в християнстві та буддизмі.

Виникнення філософії означало появу особливої духовної настанови, суть якої полягає у пошуках гармонії між картиною світу і життєвим досвідом людей, їхньою вірою, ідеалами та сподіваннями. Соціальна значимість філософії обумовлюється прагненням її прихильників забезпечити верховенство розуму, інтелекту, знань в процесі як пізнання світу так і самої людини.

Отже, **філософія** (грец. *philosophia* – любов до мудрості) – теоретичний світогляд, вчення, яке прагне досягнути всезагальне у світі, в людині і суспільстві, що зближує її з такою світоглядною формою як *наука*. Остання, так як і філософія (на відміну від мистецтва), відображає світ у загальних поняттях. Зближує науку з філософією і та обставина, що філософія, як і наука, прагне логічно обґрунтувати свої положення, довести їх, виразити у теоретичній формі. Подібно до науки філософія протистоїть релігії, яка апелює до віри у надприродне. Принципова відмінність філософії і релігії зберігається навіть попри ту обставину, що окремі філософські вчення змістовно можуть бути близькими до релігії.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 2.

ІСТОРІЯ ФІЛОСОФСЬКОЇ ДУМКИ ТА СИСТЕМАТИЧНА ФІЛОСОФІЯ

Тема 3. РОЗВИТОК ФІЛОСОФІЇ ВІД АНТИЧНОСТІ ДО XVIII ст.

План

1. Філософія Стародавньої Греції (Еллади).
2. Філософські школи та течії Стародавнього Риму.
3. Філософія середніх віків.

1. Філософія Стародавньої Греції (Еллади)

Розглядаючи дану тему, необхідно наголосити на тому, що поняття «античний» походить від латинського слова «*antiquus*» і дослівно означає «древній». У широкому розумінні даний термін може бути рівнозначним і українському «стародавній». У вузькому значенні під терміном «античний» найчастіше мається на увазі пласт історико-культурного матеріалу, який відноситься до періоду Стародавньої Греції та Стародавнього Риму.

Хронологічно античність охоплює проміжок часу від XII ст. до н. е. по V – VI ст. н. е. Для зручності сприйняття матеріалу розподілимо його на наступні періоди:

- I. *Доміфологічний період* (XII – VII ст. до н. е.).
- II. *Міфологічний період* (Гомер, Гесіод, VIII – VI ст. до н. е.).
- III. *Досократики* (Фалес, Анаксимен, Анаксимандр, Парменід, Піфагор та ін., V – IV ст. до н. е.).
- IV. *Класичний період* (Сократ, Платон, Арістотель, IV – III ст. до н. е.).
- V. *Елліністичний період*:
 - *ранній еллінізм*: **кініки** – Антисфен (450 – 360 рр. до н. е.), Діоген (400 – 325 рр. до н. е.); **гедонізм** – Епікур (341–270 рр. до н. е.); **скептицизм** – Піррон (365–275 рр. до н. е.); **стоїцизм** – Зенон Кітійський (333–262 рр. до н. е.), Цицерон (106 – 43 рр. до н. е.), Сенека (5 р. до н. е. – 65 р. н. е.), Марк Аврелій (121–180 рр. н. е.);
 - *пізній еллінізм*: **неоплатоніки** – Плотін (бл. 205 – бл. 270 рр. н. е.), Порфірій (бл. 233 – бл. 304 рр. н. е.).

Вважається, що сучасна європейська філософія бере свій початок із філософії Стародавньої Греції. Власне давньогрецькі племена не були єдиним народом та і греками вони себе не називали. Так їх називати першими почали римляни, взявши за основу назву одного із невеликих племен, що проживало на території Південної Італії. А самоназва греків була – **елліни**. Самі елліни, вірогідно, ведуть свій родовід від майже не відомого сучасній науці племені **пелазгів**, яке існувало на просторах Еллади у XII ст. до н. е., а потім злилося із племенами, що прийшли сюди з Малої Азії та півночі Балканського півострова.

Географічно Стародавня Греція пов'язувала Схід та Захід, вона знаходилась на перетині морських та сухопутних торговельних шляхів. Крім цього, греки тісно співіснували з такими народами, як єгиптяни, перси, фінікійці та ін., що постійно вносило нові елементи у їх життя, діяльність. У цей час ми ще не можемо говорити про існування філософії, але з часом

емпірична діяльність штовхала людину на пошук теоретичних узагальнень її практичних навичок, що створювало ґрунт для філософського осмислення навколишньої дійсності.

Служителі релігійних культів, поети та мудреці вважаються попередниками грецьких філософів епохи античності.

На думку професора Т. Ойзермана, виникнення філософії означає поступовий перехід від міфів до самостійних, незалежних від зовнішнього авторитету роздумів людини про світ та її долю. З'являються люди, які звертали на себе увагу тим, що мали здатність говорити про раніше невідомі речі. Самі себе вони називали **філософами** (*ті, хто любить мудрість*; від грецьких слів *phileo* – любов і *sophos* – мудрість). Спочатку з'являються філософи, потім – слово «**філософ**», а згодом – «**філософія**». Так званий міфологічний період вважається своєрідним перехідним моментом, який розділяє міф і філософію. Тому, розглядаючи цей період, ми не говоримо про філософію, а тільки про елементи філософії.

Історія донесла до нас небагато імен мислителів, які жили у той далекий час. Одне з них **Гесіод** (VIII – VII ст. до н. е.) – перший поет, який відомий за іменем. До наших днів дійшло дві поеми, автором яких вважається Гесіод. Найвідоміша – дидактично-епічна поема «Труди та дні» – описує увесь історичний процес у вигляді п'яти епох, які змінюють одна одну в похмурій послідовності від кращого до найгіршого: «*вік золотий*», «*вік срібний*», «*вік мідний*», «*вік героїв*» та найтяжчий, найжорстокіший «*вік залізний*». У початковому «золотому віці» люди жили «*зі спокійною і ясною душею, не знаючи, що таке горе*». Сама природа підтримувала людину. «*Великі врожаї і наливні хліба родила земля*».

Вже у Гесіода ми бачимо спробу раціонального осмислення міфу. В іншій poemі – «**Теогонія**» (родовід богів), – він намагається аналізувати той міфологічний матеріал, який був йому доступний. Сам Гесіод у цьому протиставляє свою поезію так званому еллінському героїчному епосу як тверезу «правду» красивій, але «брехні».

Та справді титанічною особою цього періоду вважається особа **Гомера** (VIII – VII ст. до н. е.) – епічний поет, якому приписують авторство двох найвідоміших творів античності – «Іліади» та «Одіссеї». Легенди говорять про Гомера, як про сліпого мандрівного поета, який належав до так званих **аедів** (професійних співців, які складали та виконували пісні під акомпанемент кіфари чи формінги). За честь називатись батьківщиною Гомера боролися сім грецьких міст.

Тривалий час вважалося, що Гомер – це збірний образ, а поеми писались кількома людьми, які потім склалися в єдину оповідь.

Гомер виховав античний світ. Давній грек чув його поеми з дитинства, усе життя носив у собі гомерівські образи, ідеї, почуття. Він формував погляди, смаки, мораль еллінів. Але він, звичайно, одночасно належить своїй епосі. Гомер виховувався на певних традиціях та ідеалах – тому зображений ним світ, це той світ, у який він вірив.

До перших філософів слід віднести засновника **Мілетської (іонійської) філософської школи – Фалеса** (625 – 547 рр. до н. е.).

Наступник Фалеса – **Анаксимандр** (610 – після 547 рр. до н. е.). Він розробив власну геоцентричну модель космосу, а потім склав першу, відому нам, географічну карту. Анаксимандр вважається автором першого філософського твору, написаного грецькою мовою *«Про природу»*, де вказує на те, що первинним елементом світу є невизначена і безмежна сутність – *апейрон*, що є вічним та незмінним.

Інший учень Фалеса в Мілеті – **Анаксимен** (585 – 525 рр. до н. е.). Земля, за Анаксименом, має форму трапеції, яка висить у повітрі, із неї походить сонце, місяць та зірки.

Традиція Анаксимандра була продовжена його учнем – **Анаксагором** (500 – 428 рр. до н. е.), який народився в м. Клазомен у Малій Азії. Для Анаксагора на початку світу була єдність величезної кількості нескінченно малих матеріальних часток. Видимі нами тіла містять у собі часточки усіх речей.

Справжню славу іонійській філософській школі приніс **Геракліт** (530 – 470 рр. до н. е.). Він народився в м. Ефес, мав спадковий титул базилевса (царя-жерця), але відмовився від нього на користь брата. До нашого часу дійшов один із творів Геракліта – *«Про природу»* у 130 фрагментах. У своїх багатозначних висловах на межі загадок Геракліт описує світ як вічно живий вогонь, з якого виходять і в який переходять усі речі: як товари міняють на золото, а золото – на товари. Світ ніколи не творився, але він постійно змінюється. Геракліту приписують вислови: *«Все рухається, і ніщо не залишається на місці»* та *«На тих, хто входить в одну і ту ж річку, набігають нові й нові хвилі»*.

Саме у вченні Геракліта ми можемо помітити перші паростки дуалістичної інтерпретації дійсності: мінливому матеріальному світові, який осягається відчуттями, видимому в конкретних постатях-образах, протиставляється певний безобразний (невидимий) світ Логосу, дійсність сталих і незмінних законів буття.

На півдні Італії виникли напрямки (дві школи), які часто навіть ворогували між собою – **піфагорійська та елейська**.

Засновником **піфагорійської школи** є філософ і математик **Піфагор** (571 – 497 рр. до н. е.). Народився Піфагор на о. Самос. Сучасна наука вже не в змозі відділити правду від легенду біографії Піфагора.

У 532 р. до н. е. Піфагор оселяється в м. Кротон, де засновує релігійно-філософське братство – *Піфагорійське товариство*. Для тих, хто бажав увійти до громади піфагорійців, установлювався трирічний іспитовий термін та п'ятирічний термін мовчання. За цей період неофіт (новий прихильник якого-небудь учення) передавав у користування громади все своє майно. Але якщо він не проходив випробувань, майно поверталось у подвійному розмірі. Піфагор не залишив після себе ніяких творів, а ті, що після його смерті кілька століть поспіль поширювались Грецією, не мають до нього ніякого стосунку. Учні Піфагора приписували своїм творам його ім'я, щоб надати вченню більшого авторитету.

В основі піфагореїзму знаходиться уявлення про те, що причиною всього сущого є число. Числові співвідношення – джерело гармонії в космосі, структура якого мислилась як фізико-геометрично-акустична єдність, яка називалась – *гармонія сфер*.

Учення про гармонію сфер було популярне фактично до Нового часу. В основі вчення лежить бачення космосу, як специфічного ряду небесних тіл – Місяць, Сонце, п'ять планет та непорушні зірки.

Противниками піфагорійців тривалий час були представники **елейської філософської школи**. Засновником її вважається учень Ксенофана – **Парменід** (кін. VI – V ст. до н. е.; пік слави – 601 – 604 рр. до н. е.), якого ще називають батьком сучасної філософії. Він першим сформулював проблему буття у праці **«Про природу»**. Парменід акцентує увагу на тотожності буття та мислення. Думка – це те ж саме, що і об'єкт мислення. Тому головна теза Парменіда звучить так: *«Мислення – це не форма сущого, але саме суще, яке відкидає від себе усе, що прагне від нього відрізнатись»*. На підставі цього історики філософії стверджують, що система Парменіда виключає будь-які протиріччя і визначає єдино можливе підґрунтя людського знання.

Парменідове вчення продовжив його учень **Зенон Елейський** (490 – 430 рр. до н. е.), який у роботі «Про природу» висунув свої контраргументи проти руху, які відомі більше як **анорії** (труднощі, парадокси). Із великої кількості парадоксів, у яких Зенон протиставляв ціле частині, непорушність – рухові, а час – простору, найбільш відомими є чотири: «Дихотомія», «Ахіллес», «Стріла» та «Стадій». Усі вони пов'язані з тими труднощами, які виникають при спробі зрозуміти природу руху.

V ст. до н. е. породжує новий тип філософствування, який в історії філософії відомий як **софізм**. Термін **«софіст»** дослівно означає *майстер*. Це не були філософи у прямому розумінні цього слова, хоча деякі з них займають важливе місце в історії філософської думки. До софістів відносять **Протагора** (481 – 411 рр. до н. е.), **Крітія** (460 – 430 рр. до н. е.), **Горгія** (483 – 375 рр. до н. е.) та інших. У центрі філософії софістів була людина з її вчинками, поглядами та пізнавальними можливостями. Досить тривалий час софісти займали вагоме місце в еллінському середовищі, їх поважали як учителів «життєвської мудрості», але одночасно їм дорікали за марнословство, начебто вони більше думали про гроші, які їм платять за заняття філософією, а не про самі результати навчання. Згодом додалися звинувачення світоглядного характеру: начебто вони руйнують віру та традиції еллінського суспільства. Тому вже учні Протагора здобули собі славу псевдовчених, а їх погляди називали *софістикою* – свідомим перекрученням істини.

У другій половині V ст. до н. е. на еллінському ґрунті постає могутня противага софізму – постать **Сократа** (469 – 399 рр. до н. е.). Син скульптора Софроніска та Фенарети, яка служила в храмі Артеміди, він і сьогодні вважається образом істинного філософа. Сократ завжди стверджував, що людина не може бути злою із власної волі. Ми не знаємо жодного твору,

написаного ним. Той образ і ті висловлювання, які відомі нам сьогодні, приписані Сократу послідовниками – Ксенофонтом, Платоном, Аристотелем.

Свої погляди Сократ виклав у трьох тезах:

1. *Найголовнішим благом для людини є чесноти. Він вважав, що справедливість, відвага, панування над пристрастями характерні для всіх людей незалежно від віку чи статі. На противагу софістам, які твердили, що все відносне.*

2. *Чесноти тісно пов'язані із щастям та користю, розуміючи під користю – суспільне благо. Тому справді щасливим є той, хто здійснює добрі вчинки.*

3. *Чесноти – це вираз рівня знання. Будь яке зло є результатом неусвідомлених дій, незнання. І коли людина чинить зло, вона засвідчує свою власну ницість.*

Учень Сократа **Платон Афінський** (27 травня 427– 347 рр. до н. е) багато в чому перейняв ідеї свого вчителя. Справжнє ім'я мислителя – Арістокл, син Арістона, з давнього царського роду. Ми опосередковано знаємо про усне вчення Платона. Знаємо, що воно залежало від математичних принципів. Платон послідовно застосовував у своєму вченні два методи. За допомогою першого він намагався виявити єдине в множині, порівнявши його з роєм бджіл. За допомогою другого, озброївшись скальпелем діалектики, він розділив рід на види і розглянув ланки єдиного до найвіддаленіших меж. Але, по суті, ці методи всього лише два рівні одного і того ж методу.

Модель Всесвіту, яку Платон пропонував в Академії своїм учням, – це ієрархічна система ідей або понять. Об'єкти, які населяють Всесвіт, мають духовну природу, про це говорив ще Сократ. Наука шляхом судження осягає чисті ідеї і прагне рухатися вгору та вперед. Основним і найціннішим типом пізнання для Платона є інтелектуальна інтуїція – **ноеза**, суть якої полягає у спогляданні змісту ідей – головного предмета розумового пізнання. Другий тип пізнання – **діаноеза**, або розмірковування над математичними об'єктами. Третій тип визначається як **докса** – пізнання одиничних змінних речей світу, який нас оточує. Докса, по суті, являє собою один із видів чуттєвого пізнання.

У IV ст. до н. е. Еллада отримала розум, який здатен впливати на суспільну свідомість і сьогодні. На історичній арені з'являється постать **Аристотеля** (384 – 322 рр. до н. е.). Він народився в м. Стагір (Македонія) у сім'ї придворного лікаря македонського царя Філіппа II – Нікомаха. Завдяки батькові, а після його смерті – опікунові Піроксену із Атарнея, Аристотель отримав блискучу освіту. У 17 років він став учнем Платона і тривалий час знаходився під впливом його Академії.

У 343 р. до н. е. Філіп II призначає Аристотеля вихованцем свого сина Олександра Македонського. А після того, як Олександр зійшов на престол, філософ повертається в Афіни, де засновує філософську школу – Лікей. Школу Аристотеля називали також *перипатетичною*, його учнів – *перипатетиками* (ті, що гуляють): вони мали звичку гуляти в затінку садів із критими галереями.

На думку Аристотеля, філософ повинен зробити все, щоб пізнати те, що реально існує. І корисною тут стає фізика.

Аристотелівські «Етика» та «Політика» розповідають не тільки про природу добра і зла, але, перш за все, про задоволення та страждання. У питанні про мораль Аристотелю важлива не природа Блага, а характер людської діяльності, те, що становить елемент задоволення при тому чи іншому вчинку. Чесноти в Аристотеля – це особливості, якою людина володіє завжди, часто вони перетворюються на звички.

З усіх людських здібностей найбільше Аристотель цінував розум, оскільки він вважається проявом божественного в людині.

Але найбільшої популярності набули школи епікуреїзму, стоїцизму та скептики, які отримали своє друге життя в римському суспільстві.

Засновник епікуреїзму **Епікур** (342 – 270 рр. до н. е.) скоріше за все народився на о. Самос. Він навчався в Академії і Лікеї. У віці 30 років заснував школу в Мітілені та в Лампсаці. В Афінах купив Сад, де давав уроки філософії. У пам'яті сучасників він залишився людиною м'якою та стриманою, але при цьому такою, яка мала мужність перед лицем смерті оспівати свій щасливий і останній день життя. Тим не менше, тривалий час його образ був спотворений, а філософія трактувалась однобоко.

Ідеал епікурейської мудрості – *атараксія* (непорушність). Величне благо полягає у тому, щоб бути самодостатнім і вміти задовольнятися малим. Епікур говорив, що той неправильно зрозумів його вчення, хто змішує реальне задоволення з насолодою блуду. Задоволення, про яке він говорить, полягає у відсутності фізичного страждання і душевних тривог. Філософія – це діяльність, яка через роздуми та докази приводить нас до щасливого життя.

Епікурейці вчили: зосередься на самому собі, прожени пристрасті, навчайся у мудрих, насолоджуйся досконалим спокоєм душі, смійся над долею і не вважай випадок – божеством; зневажай день і ніч, і ти ніколи не будеш подібним до смертних, будеш жити серед людей як бог.

Як і епікурейці, перші **стоїки** вчили, що немає іншої реальності окрім тілесної, і тільки мудра поведінка здатна позбавити від тривог та душевних страждань. Історія стоїцизму охоплює майже п'ять століть і включає три грекоримських покоління стоїків. Три основоположники стоїцизму – **Зенон Кітійонський** (бл. 336 – бл. 264 рр. до н. е.), **Клеанф та Хрисіпп** (280 – 208/205 рр. до н. е.) – стали філософами випадково.

Сучасником Епікура, Аристотеля та Зенона стоїка був фундатор скептицизму – **Піррон** з Еліди (365 – 275 рр. до н. е.). Він один із небагатьох мислителів, які супроводжували Олександра Македонського в його походах.

Після епікурейців, стоїків та скептиків антична філософія вже не створює жодної сміливої та плідної системи. Філософи Олександрійської школи лише коментують, а іноді поглиблюють проблеми, які були сформульовані до них. Філософія Платона, Аристотеля, Епікура, Зенона та Піррона стала «античною», коли, можливо, через повагу, її вивчення замінило собою роздуми про поставлені ними проблеми.

2. Філософські школи та течії Стародавнього Риму

Перетворення Риму на величну середньоземноморську державу суттєво вплинуло й на ідеологічне життя римського суспільства. У колі римської знаті епохи Республіки (бл. 509 – 30 рр. до н. е.) поступово набуває поширення грецька мова, а разом із мовою до Риму проникає і грецька освіченість: знання грецької літератури стає ознакою вихованості; знання грецької мови з часом стає обов'язковим атрибутом кожного молодого римлянина, який бажав займатись суспільною діяльністю; виникають школи риторики, де викладали переважно греки. Елліністичні звичаї все більше впливають на побут та спосіб життя римської знаті.

Філософія в Римі спочатку не отримала належної оцінки та підтримки. Таке ставлення до філософії укорінилось після першого публічного виступу представника грецьких філософів – Карнеада, який у 155 р. до н. е. намагався публічно виправдати захоплення афінянами м. Оропа, колишнього римського форпосту, що викликало негативну реакцію з боку сенатора Марка Порція Катона (Старшого). Він звинуватив філософа у цинізмі, з яким той намагався виправдати явне порушення справедливості. Але все-таки згодом пристрасті вляглися, і в Римі почали ширитись різноманітні гуртки епікурейців, стоїків і т. д.

Одним із найвідоміших мислителів періоду Римської республіки вважається оратор **Марк Туллій Цицерон** (*Marcus Tullius Cicero*; 106 – 43 рр. до н. е.). До нашого часу дійшли його 58 судових та політичних виступів, 19 трактатів із риторики, політики, філософії та близько 800 листів. Цицерон не мав власних філософських концепцій, а лише в доступній формі виклав найвідоміші з уже існуючих систем у своїх працях.

До сучасників Цицерона відноситься поет і філософ, популяризатор епікуреїзму в Римі **Тит Лукрецій Кар** (*Titus Lucretius Carus*; 99 – 55 рр. до н. е.). Він вважається представником томістичного матеріалізму в римській філософії, хоча сам Лукрецій називає себе наступником і учнем римського поета Квінта Еннія. Дидактична поема Лукреція «Про природу речей» вважається єдиним твором, який повністю зберігся до нашого часу і являє собою систематичний виклад матеріалістичної філософії його періоду. Хоча до сьогодні дійшло кілька рукописних списків поеми, найдавніший із них датується лише IX ст. н. е.

У римському суспільстві епікуреїзм існував фактично до початку IV ст. н. е. Але коли в 313 р. н. е. християнство стало офіційною державною релігією в Римі, почалась уперта і безжальна боротьба з епікуреїзмом та ідеями Лукреція Кара, що кінець-кінцем призвело до занепаду цієї течії. Епікуреїзм в останній період свого існування став песимістичним, наголошував на відсутності сенсу буття.

Яскравим послідовником стоїцизму є **Луцій Анней Сенека** (*Lucius Annaeus Seneca*; 4 р. до н. е. – 65 р. н. е.). Народився він у м. Кордуба (Іспанія) в сім'ї відомого ритора Сенеки Старшого. Отримав блискучу освіту з філософії та риторики в Римі. Він найбільше цікавився проблемами доброчинності,

морального вдосконалення людини, приборкання пристрастей, зневаги до смерті та багатства. Його перу належать трактати: «Про щасливе життя», «Про милосердя», «Про стійкість філософа», десять трагедій та велика кількість листів. У своїх творах Сенека, перш за все, залишався філософом-моралістом. У літературі Сенека вважається творцем так званого «нового стилю», який був поширений у I ст. н. е і характеризувався напругою, патетикою, кольоровими метафорами, сентенціями (короткими, відточеними, влучними висловами).

Сенека вважав, що у світі все підпорядковується владі суворої необхідності (у грецькій філософії – Ананке). В етиці він виходив із принципів життя у згоді із природою (жити щасливо – означає жити в гармонії з природою) і принципу підпорядкованості людини долі. У своїх етичних трактатах Сенека систематизує як особистісний досвід, так і суспільні відносини в тогочасному Римі.

Та загалом основним філософським центром I – II ст. н. е. в Римській імперії залишались, як і раніше, Афіни. Серед плебсу великою популярністю користувались бродячі філософи – кініки (циніки), які часто виступали з різкою критикою імператора та аристократії. Це призвело до того, що в 71 р. н. е. імператор Веспасіан Флавій наказав прогнати з Риму всіх філософів та астрологів.

У II ст. н. е. одним із найвідоміших філософів вважається представник стоїцизму – імператор **Марк Аврелій Антонін** (121 – 180 рр. н. е.). Роки його правління (161 – 180 рр. н. е.) ознаменувались цілим рядом економічних та соціальних потрясінь, війнами з германськими племенами на території теперішньої Європи.

Марк Аврелій рекомендував *«спокій думок при всьому, що приходить ззовні, і справедливість при всьому, що реалізується на свій власний розсуд, тобто свої бажання і дії спрямовувати на справи загальнокорисні, тому що суть їх – це згода із самим собою»*.

Марк Аврелій вважається останнім представником античного стоїцизму, і на ньому цей напрямок припиняє своє існування. У його творчості ми можемо помітити деякі риси містицизму, який тісно був пов'язаний із занепадом римського суспільства. Вчення стоїків, підкреслювання необхідності «підпорядкувати себе» (абсолютному розуму – логосу – Богові), у багатьох моментах вплинуло на формування раннього християнства в Римі.

До часів М. Аврелія відносять життя та діяльність одного з найавторитетніших лікарів античності – **Клавдія Галена** (бл. 120 – 200 або 210 рр. н. е.). Він народився у м. Пергам (сучасна Туреччина). Займався вивченням праць Аристотеля, Платона, але відомим став саме як лікар. Після тривалої подорожі та навчання в містах Смірна, Коринф, Олександрія Гален повертається у Пергам та стає лікарем у школі гладіаторів, де активно займається хірургічною практикою.

Філософські погляди Галена формуються на ґрунті **перипатетизму** (від грец. – прогулюватись) – давньогрецька філософська школа послідовників Аристотеля, проіснувала до III століття нашої ери.). Але Гален знаходиться

завжди за межами філософських систем і є скоріше еклектиком. При цьому він вірить у єдиного Бога-творця, і вся його наукова діяльність спрямована на усвідомлення божественності творіння усієї природи і насамперед людини.

Ще одним значним філософським напрямком у Римській античній державі був **скептицизм**. Філософи-скептики вважали, що людина не може стверджувати нічого про ту реальність, яка ґрунтується на безпосередніх відчуттях. Вони створили своєрідну методологію скептичного сумніву, яка ґрунтувалась на критичній оцінці основних понять тогочасного знання. Критичне оцінювання спрямовувалось не тільки проти філософських понять, а і проти понять математики, риторики, астрономії, граматики і т. д. Скептицизм не оминув і питання про дійсність існування богів, що згодом привело деяких філософів-скептиків до атеїзму.

Найбільш відомим представником римського скептицизму II ст. н. е. був виходець із сирійського міста Самосати **Лукіан** (120 – 180 рр. н. е.), який, хоч і був римським громадянином, тривалий час жив у Афінах. У своїх коротких трактатах, які часто писались у формі діалогів («Діалоги Богів», «Діалоги в царстві мертвих»), Лукіан висміював людські забобони та релігійний фанатизм.

У цілому римський скептицизм був специфічним вираженням прогресуючої кризи римського суспільства. Пошук і дослідження протиріч у твердженнях представників інших філософських напрямів вели скептиків до детального вивчення історії філософії, хоча сама ця течія втратила те безцінне духовне зерно, яке піднесло античну філософську думку на її вершини. Скептицизм містив більше прямих відмов, аніж конструктивної методологічної критики.

Загальна криза римського суспільства у III ст. н. е. проявилась не тільки в економіці чи політиці, а й у сфері культури та ідеології. Боротьба між релігійними та філософськими течіями, яка велася в цей період, була причиною того, що в умовах різкого погіршення умов життя населення, нестійкості ситуації, безперервних воєн проблема вирішення усього цього виходила на перший план. Лише релігія та філософія могли дати на наболілі запитання хоч якусь відповідь. Але загальна ситуація склалась таким чином, що релігійно-філософські напрямки в Римі III ст. н. е. прийняли песимістичний характер.

Пізнання матеріального світу відійшло на другий план, тому що філософи цього періоду акцентували увагу здебільшого на світах потойбічних, на силах, які начебто керують світом людей, на проблемі гріха та очищення тощо. Наука перебувала в стані занепаду, і на перше місце вийшли скептичні твердження про неможливість пізнання людиною оточуючого світу, а філософ-скептик **Секст Емпірик** (кін. II – поч. III ст. н. е) стверджував, що світ не може існувати поза уявою людини, що реальне життя – це тільки сукупність рис чуттєвого сприйняття.

Саме в цей час формується остання визначна нехристиянська філософська система – неоплатонізм. Засновником цього напрямку вважається **Плотін** (204/205 – 269/270), учень платоніка Аммонія, який із 244 року проживає в Римі, де засновує власну філософську школу, читає публічні лекції. Їх

відвідували представники найвищих інтелектуальних кіл тогочасного Риму, сенатори разом з імператором Галлієном (259 – 268 рр. н. е.). Сучасники стверджують, що після цих лекцій Галлієн висловлював бажання створити місто філософів Платоніополь, на кшталт держави Платона. Як і більшість мислителів того часу Плотін найбільш важливими філософськими проблемами вважав питання про добро та зло, про Бога та світ, про місце і сенс життя людини.

Таким чином, усе це призвело до того, що пізній неоплатонізм поступово злився з тими релігійно-філософськими течіями, проти яких боровся і сам Плотін.

Останню ж сторінку римського неоплатонізму перегорнув **Боецій Аніцій Манлій Торкват Северин** (480 – 524). Його згодом називали «останній із римлян і перший із схоластів», бо він дійсно перегорнув останню сторінку великої духовної культури римської цивілізації і відкрив нову – середньовічну. Саме з іменем Боеція пов'язується формулювання проблеми універсалій (загальних понять), яка зайняла особливе місце у схоластичній філософії. Для Боеція універсалії завжди залишаються тільки термінами, поняттями мислення, які хоч і відповідають реальності, але самі реального чуттєвого статусу не мають.

3. Філософія середніх віків

У науці терміни «Середні віки», «Середньовіччя» (*mediaevalum*) використовуються досить давно. Уперше термін «Середньовіччя» впроваджує у науковий обіг професор Лейденського університету **Гордон** у 1667 р. Це поняття охоплює період VI – XIV ст. За історичною хронологією епоха Середньовіччя починається з 476 р. н. е., року, коли німецький найманець на римській службі **Одоакр** (Odoacer) скидає з римського трону останнього імператора Західної Римської імперії **Ромула Августула**, що символізувало її падіння. Іноді Середньовіччя у філософії датують з 529 р. н. е., коли імператор Східної Римської імперії **Юстиніан I** закриває знамениту платонівську Академію в Афінах, називаючи її останнім оплотом язичництва в імперії.

Необхідно зауважити, що в період Середньовіччя вся соціальна структура, культурна, інтелектуальна сфери життя формувались і розвивались під впливом християнської релігії.

Філософський пошук у реаліях періоду Середньовіччя вівся у межах проблеми Бог – Світ – Людина. І, підходячи до її вирішення, тогочасні мислителі намагалися окреслити не тільки суто релігійні принципи, а позначали й елементи власне філософського знання. Та і сама форма тогочасного філософствування була історично визначена через духовний клімат епохи, через її світоглядні орієнтири.

Вона ґрунтувалася на принципах християнського віровчення і включала у себе раціональні моменти, які черпалися із філософських систем античності.

Найсуттєвішою рисою філософії періоду Середніх віків є **теоцентризм**, тобто бачення у центрі усіх її теоретичних пошуків проблеми взаємовідносин

людини з Богом як найвищою сутністю, яка є причиною і кінцевою метою усього сущого. Саме на такому фундаменті філософія Середньовіччя формує образ світу із відповідною ієрархічною структурою, де дійсність уявлялася як така, що є впорядкованою і втілює у собі часточку вищої довершеності, яка належить Богові.

Досить важливим фактором, який має здатність впливати на формування філософської картини світу будь-якої епохи є мова. Це не просто система знань, адже мова здатна сформувати певну систему цінностей і уявлень епохи, відтворити спосіб мислення та світосприйняття людей. Саме таким фактором розвитку в період Середніх віків на території Західної і Центральної Європи стала латинська мова. Латиною творили і писали майже всі мислителі Середньовіччя.

Саме в цей час формується той особливий стиль філософствування, який був найтісніше пов'язаний із новою християнською ідеологією і базувався на принципах монотеїзму та Об'явлення. Підтвердженням цього стає *патристика* (*patres* – отець, учитель; *ekklesiae* – церква) – перша історична форма середньовічної (християнської) філософії, яка не просто співвідносила себе з теологією, але й свідомо сформувала з релігійної проблематики основний об'єкт своїх теоретичних релігійних пошуків. Межі існування патристики є досить широкими і загалом її ми можемо розділити на три періоди:

- **I період** (II – III ст.) пов'язується з діяльністю апологетів, які основним своїм завданням бачили захист християнського віровчення від язичників;
- **II період** (IV – V ст.) – етап опрацювання і систематизації церковних доктрин;
- **III період** (VI – VIII ст.) вважається завершальним і пов'язаний із своєрідним осмисленням набутих понять, їх довершеністю.

Крім цього, у патристиці виділяють дві течії: **західну** – латинську патристику і **східну** – грецьку патристику. Головним осередком східної патристики була Александрія, а центром західної – Рим. Східні апологети сприяли виникненню Александрійської та Каппадокійської філософських шкіл. Західну патристику представляв юрист і мислитель *Тертуліан*.

Перші кроки, які роблять отці церкви, свідчать, що вони, з одного боку, намагаються обґрунтувати основні догмати християнського віровчення, а з іншого – розгорнути активну діяльність у напрямку практичного захисту та збереження чистоти ідеалів віри від єретиків, язичників. Їх діяльність загалом характеризують як *апологетичну* (apologeomai – захищати, виправдовувати) або таку, яка була покликана відстояти християнську релігію від постійних нападів на неї філософськими, логічними засобами і цим утвердити істинність, правильність християнського віровчення, а по можливості й повернути самих критиків у лоно церкви. На таких позиціях стояв один із перших апологетів – *Тертуліан*, який говорив, що апологетикою займається не тільки для захисту християн, а швидше, для просвітлення тих, хто на них нападає.

Перша християнська апологія з'являється в середині II ст. н. е. Її автором став афінянин *Марціан Арістід*. Свою апологію Марціан адресував імператору

Антонію Пію, вказуючи на те, що тільки християни володіють істинною філософією і тільки їм відкрита дорога до пізнання Бога.

Серед представників східної апологетики ми можемо виділити таких мислителів: Юстин Мученик, Татіан, Оріген, Климент Александрійський; у західній апологетиці помітний слід лишили Тертуліан, Арнобій, Марк Фелікс, Луцій Цецилій.

Своєрідним апогеем розвитку патристики стає творчість *Аврелія Августина* (354 – 430 р.), який у християнському світі відомий як Августин Блаженний. Його світогляд формувався під впливом ідей маніхейців та академічного скептицизму, але вони переважно не задовольняли духовних потреб Августина, і він часто звертався до поглядів піфагорійців, стоїків, а головне – Платона. За словами самого Августина, безпосередній інтерес до філософії в ньому пробудив Цицерон своїм твором «Гортензій».

Саме у цьому творі Августин відкрив для себе елліністичну філософію як форму мудрості й одночасно мистецтво життя.

Августин – один із найбільших теологів після Апостола Павла. Його погляди серйозно вплинули на розвиток філософії наступних століть. У XIII ст. постала течія августинізму, як реакція проти аристотелізму, а у XVII ст., після Реформації, виникає течія янсенізму, що визнається ученими августиніанством цього часу.

На православному сході філософська традиція продовжується завдяки праці візантійського богослова та поета *Іоанна Дамаскіна* (бл. 675 – до 753 рр.), який вважається головним систематизатором грецької патристики. У своїй праці «Філософські глави» він подає визначення власного бачення філософії, яке викладає у шести пунктах:

- 1) філософія – це пізнання суцього як такого, тобто пізнання природи суцього;
- 2) філософія є пізнання божественних та людських речей, видимого та невидимого;
- 3) філософія – це роздуми про смерть, довільну і природну;
- 4) філософія є уподібнення Богу, що відбувається через мудрість – як істинне пізнання добра, справедливості – як застосування цього знання у вмінні розсудити, та через святість, яка вища за справедливість, бо є вмінням любити ворогів і нести їм добро, пізнане в мудрості;
- 5) філософія – це мистецтво мистецтв і наука наук, яка не соґрішає взагалі;
- 6) філософія є любов до мудрості; Бог же є істинною мудрістю; тому істинна філософія є любов'ю до Бога.

Судячи з усього, визначення Іоанна Дамаскіна має, образно кажучи, доцентровий характер: усі форми виразу природи філософії в житті вказують на вкоріненість її сутності в Божественній мудрості. По суті, він говорить про те, що мудра людина має істинне знання про все, що є – людське і Божественне, розмірковуючи над цим, вона розуміє свою смертність, але одночасно відчуває і поклик Бога до вічного життя з Ним. Жити в Богові означає уподібнитись

Йому, долучитись до Його милості. Одночасно уподібнення Богові приносить істинні знання і вміння.

На заході сучасної Європи **Ансельм Кентерберійський** (1033 – 1109 рр.) – один із перших мислителів, хто намагався розрізнити поняття «живої» та «мертвої» віри. Ансельм не створив оригінальної філософської концепції людини. У своєму вченні він відстоював головну тезу християнської науки, згідно з якою людина трактується як образ Божий, а її призначенням є любов і пізнання Бога. Останнє є можливим уже хоча б тому, що людська душа безсмертна і їй судилося акт пізнання здійснювати вічно. Від такої любові душа не може бути відлучена ні з власної волі, ні через стороннє втручання. За вищенаведену позицію Ансельм Кентерберійський вважається сьогодні одним із перших схоластів епохи Середньовіччя.

У IX – XIII ст. у багатьох наукових європейських осередках культивуються так звані «граматичні студії». Прикладом є діяльність **Шартрської школи**, яка виникла в кінці X ст. Біля її витоків стоїть відомий інтелектуал, знавець арабської науки **Фулберт**. Досить швидко школа стала визначним освітньо-філософським осередком свого часу. Одним із головних завдань, яке ставили перед собою прихильники Шартрської школи, було вирішення проблеми *vox et res* («слова та Імені»), через яку вони намагались вирішити й інші проблемні питання.

Найбільшого розвитку школа набула за головування **Бернара Шартрського** (1114 – 1124), який сприяв поширенню в її стінах ідей платонізму. Для Бернара, поняття – це своєрідний аналог форм і образів індивідуальних речей, тобто вічні, незалежні від матерії і незмінні ідеї фактично є джерелом форм усіх речей, по суті їх прототипом.

Але у цей же час з боку діячів католицької церкви визріває різкий спротив шартрським ідеям, у яких вони вбачали раціоналістичний наступ на теологію і основні догмати християнського віровчення. Першим, хто голосно заявив про себе у цьому контексті, був **Бернард Клервоський** (1091 – 1153), ортодокс і непримиримий противник тих, хто відступав від християнської догматики. Його світогляд формувався під впливом ідей Августина та вчень Апостолів Євангелістів. Через досить специфічні погляди Бернарда Клервоського часто називають основоположником середньовічної християнської містики.

З IX ст. ми можемо говорити про існування великого арабського освітнього й наукового осередку в Багдаді. Саме тут засновується знаменитий «Будинок мудрості», у якому арабською мовою активно перекладаються твори найвідоміших мислителів: Платона, Арістотеля, лікарів Гіппократа і Галена, учених Евкліда, Архімеда. Тут уперше в епоху Середньовіччя створюється своєрідна історія філософії Шахрастані під назвою «Релігійні секти і філософські школи», де ми можемо знайти виклад ідей філософів Мілетської школи, Піфагора, Платона та Арістотеля.

Ще наприкінці VIII ст. в ісламі виникає досить оригінальна течія – **суфізм**. По суті, це містичний напрямок мусульманської релігії.

Сильний імпульс у своєму розвитку арабська філософія отримала у результаті діяльності **Аль-Фарабі** (бл. 875 – бл. 950), який походив із м. Фараб (Туркменія). Він вважав, що все існує бере початок свого буття від Бога, який визначається як «Перше єство», або «Початок, раніше якого не може існувати ніякого початку; нічого раніше і нічого пізніше». Та поєднатися з Богом ніщо не в силі.

Великий вплив філософія Аль-Фарабі мала на становлення поглядів іншого великого мислителя Сходу – **Авіценни (Абу Алі Ібн Сіна)** (бл. 980 – 1037). Він народився у с. Афшан, неподалік Бухари, отримав блискучу освіту, досконало засвоїв Коран та вивчав стилістику арабської мови. Мав відмінні знання з теорії та практики лікарської справи і був одним із найвидатніших медиків свого часу («Князь лікарів»), слава про якого поширилась по всьому Близькому Сходу. А його фундаментальна праця «Канон медицини» фактично до XVII ст. залишалась у Європі найпопулярнішим посібником для лікарів та студентів-медиків.

Філософські погляди Авіценни продовжували та поглиблювали традиції східного арабського аристотелізму. Предметом метафізичних роздумів Авіценни стають чотири роди буття. Перший – це предмети, що є виключно духовними сутностями, як наприклад Бог. Другий рід буття – це предмети, які певним чином пов'язані з матерією. Такими він бачить небесні сфери разом із душами, які їх рухають. Третій рід буття – це предмети, які іноді можуть мати тілесність, а інколи позбавлені її (властивість, необхідність, можливість та інші). Останній, четвертий рід буття в Авіценни – це матеріальні предмети, а конкретніше – поняття, що пов'язані з матерією, ті що, мають фізичну природу.

Для Авіценни виникнення світу не є результатом вольової діяльності Бога. Головним моментом у цьому процесі мислитель визначає пізнання або ж раціонально-інтелектуальну діяльність Бога. Для арабського мислителя, душа людини – безсмертна. У своїй «Книзі спасіння» Авіценна пише, що душа не гине зі смертю тіла, насправді вона нетлінна.

Піком єврейської філософії періоду Середньовіччя вважаються праці рабина, лікаря та філософа **Мойсея бен Маймона (Маймоніда)** (1135 – 1204). Особистого лікаря великого султана Саладіна.

Початок XIII століття у Західній Європі ознаменувався значним економічним, політичним та культурним піднесенням. Саме у цей час починають виникати університети (*universitas*). Одними з перших університетів Європи були Оксфордський (1117 р.) та Паризький (1215 р.). Паризький університет об'єднав кілька церковних шкіл та спочатку мав чотири факультети: вільних мистецтв, канонічного права, медицини та теології. Необхідно також зазначити, що поряд з університетами значними освітніми центрами були чернечі ордени. Найвпливовішими чернечими орденами стали францисканський (виник у 1209 р.) та домініканський (виник у 1216 р.), які своєю активною діяльністю проклали шлях не тільки теології, а й філософії та культурі. Саме із цих орденів вийшли справжні світочі європейської думки

періоду Середньовіччя – св. Альберт Великий, св. Тома Аквінський (Аквінат), св. Бонавентура.

З XIII ст. бере початок такий жанр філософської творчості, як «Сумма» (Summa). Перші схоластичні «Сумми» стали оригінальною філософсько-літературною формою викладу та упорядкування навчального матеріалу богословсько-філософського змісту.

Центральною постаттю цього періоду є кардинал **Тома Аквінський** (1225 – 1274) – «янгольський доктор» (doctor angelicus) та Великий Вчитель Церкви. Саме у його працях знаходить своє завершення грандіозна побудова віровчення католицької церкви та здійснюється систематизація схоластики. У 1879 р. Папа Римський Лев XIII визнає систему поглядів Томи Аквінського «єдиною істинною філософією католицизму».

У філософії Т. Аквінського ми можемо виділити дві ключові проблеми:

- 1) людське розуміння Бога як джерела і мети буття;
- 2) розуміння людини як отримувача Божого Одкровення та як такої, що шукає сенс життя у спасінні.

Аквінський першим у середньовічній філософії робить спробу прокласти міст між філософією та релігією. Ще його наставник – **Альберт Великий** указував на те, що філософські знання й науки взагалі не можуть бути ворожими для християнської віри.

Іоанн Дунс Скот (1265 – 1308; doctor subtilis) іноді за своїми поглядами відноситься до філософської школи августинізму. У цьому він виступає як гострий противник утвердження принципу гармонії віри та розуму та відстоює необхідність їх розмежування. Позиція Д. Скота ґрунтується на тому, що ці категорії – і «віра», і «розум», – предметно різні й тому повинні мати самостійний статус. Для Д. Скота філософія може бути визначена як специфічно-теоретична дисципліна, основним об'єктом якої є буття як сутність, тому філософія у процесі пізнання оточуючого світу може спиратись лише на розум та знання, не відкидаючи при цьому досвід. Через це усі положення, якими оперує філософія, мають доказовий характер, а теологія, у свою чергу, обґрунтовує свої теорії шляхом віри. Розглядаючи філософію під таким критичним кутом зору, він визначає її як виключно спекулятивну науку, яка шукає знання заради самого ж таки знання.

Вільям Оккам (1280 – 1349) вважається одним із найпослідовніших та знаних номіналістів, представників епохи Середньовіччя, мав неофіційне звання «*venerabilis inceptor*» (Високоповажний Наставник) нової схоластики та вважається, по суті, продовжувачем скотівського підходу до відносин між вірою та розумом.

Проте В. Оккам не лише продовжив починання Д. Скота, але й значно поглибив їх. Саме тому віра і розум у нього – це дві абсолютно незалежні одна від одної категорії.

Таким чином, середньовічна філософія репрезентує досить велике коло різноманітних учень, концепцій і систем, які мають свою особливу ідейну

спрямованість. Така філософія теоцентрична і виражає дуалізм духовного та тілесного.

Філософія Середньовіччя традиційно класифікується за такими течіями, як номіналізм (П. Абеляр), реалізм (Т. Аквінський) та концептуалізм (Д. Скот). Філософський простір Середньовіччя представляють школи томістів, оккамістів та скотіанців. Кожна з них має специфіку, особливості та власні духовні пріоритети.

При усій своїй специфіці середньовічна філософія стала невід'ємною складовою західної філософської традиції та культури.

Своїм існуванням вона поклала початок філософським напрямкам та школам періоду Відродження та Нового часу.

Тема 4. СУЧАСНА СВІТОВА ТА УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФІЯ

План

1. Основні риси світової філософії XIX –XXI ст.
2. Психологізм і психоаналіз.
3. Філософія екзистенціалізму.
4. Неопозитивізм: його сутність та принципи.
5. Українська філософія XIX – початку XXI ст.

1. Основні риси світової та української філософії XIX – XXI ст.

Початок XIX ст. – епоха, яка характеризується небаченим досі зростанням впливу науково-технічного прогресу на природу, на всі сторони життя суспільства, людину, на саме її існування – результаті інформатизації, комп'ютеризації, електронно-атомних технологій, новітніх засобів масової інформації, які тепер не мають меж. Під впливом цього сформувалась нова картина світу, відбулися радикальні зміни ціннісних орієнтацій і пріоритетів людини. Загальнолюдські цінності набувають все більшого визнання. Навіть колишній Радянський Союз, який фактично не визнавав «Загальну декларацію прав людини», прийняту ООН у 1948 році, через 41 рік врешті-решт у 1984 році ратифікував її. Філософія як теоретична форма відображення дійсності (форма суспільної свідомості) не може цього не враховувати. У зв'язку з цим сучасна світова філософія набуває таких основних рис:

1. Осмислення глобальних проблем, котрі стоять нині перед людством, а саме: екологічних, ресурсозберігаючих, продовольчих, демографічних, енергетичних, технологічних і т. п.
2. Переосмислення в цьому контексті проблем самої людини, її виживання як виду.
3. Визнання пріоритету у філософії загальнолюдських цінностей, відображених у «Загальній декларації прав людини».
4. Плюралізм (множинність) філософських учень і напрямків, заперечення монополізму будь-якого з них.

5. Толерантність (терпимість) щодо ставлення до різних філософських концепцій.

6. Постановка проблеми формування планетарної свідомості.

7. Глибоке розуміння в українській філософії ХІХ століття проблем філософського матеріалізму, елементів діалектики; боротьба проти ідеалізму. Українська філософія є філософією українського духу.

2. Психоеаналіз і неопрейдизм

Однією з найвпливовіших ідейних течій початку ХХ ст. став психоеаналіз. Виникнувши в рамках психіатрії як своєрідний підхід до лікування неврозів, психоеаналіз спочатку не претендував на роль філософського вчення, яке розкривало б та пояснювало поряд із механізмами функціонування людської психіки також і закономірності суспільного розвитку. Але з часом його теоретичні положення та установки почали застосовуватись у філософії для пояснення особистісних, культурних та соціальних феноменів. Досліджуючи психоеаналіз як комплекс гіпотез та теорій, що пояснюють роль несвідомого в житті людини, слід виділяти три його аспекти: пізнавальний, соціально-культурний та лікувально-практичний. Розглянемо зміст першого та другого аспектів психоеаналізу.

Засновником психоеаналізу в його класичній формі був австрійський психолог, невропатолог, психіатр *Зігмунд Фрейд (1856-1939 рр.)*. Його теоретичні погляди сформувались під впливом традицій класичного природничо-наукового матеріалізму та еволюціонізму в той час, коли вже намітилась криза традиційних уявлень про психічне життя людини, коли з усією очевидністю виявилось, що неможливо розкрити таємницю буття людини, виходячи лише з її природних характеристик. Психоеаналіз З. Фрейда був спробою синтезу двох напрямків дослідження природи людини: 1) розкриття психічних поривань внутрішнього світу, смислу людської поведінки; 2) аналізу впливу культурного та соціального середовища на формування психічного життя людини та її психічних реакцій. А це в свою чергу передбачало глибше вивчення структури особистості, оскільки, аналізуючи та оцінюючи людську діяльність, З. Фрейд повсякчас натикався на такі характеристики поведінки людини, які неможливо було пояснити особливостями її свідомого ставлення до дійсності та до самої себе. Головним у психоеаналізі стало виявлення несвідомого, його філософське осмислення та тлумачення.

З. Фрейд, висуваючи свою концепцію несвідомого, підкреслював, що воно не було предметом дослідження класичної філософії та психології, а причину цього вбачав у культі розуму та свідомості. Психіка ж людини, на його думку, роздвоюється на дві сфери: свідоме та несвідоме. Саме вони і визначають суттєві характеристики особистості. Поділ психіки на свідоме і несвідоме, писав З. Фрейд, є основною передумовою психоеаналізу, і лише він дає змогу зрозуміти і піддати науковому дослідженню часто спостережувані і дуже важливі патологічні процеси душевного життя. Інакше кажучи,

психоаналіз не може вважати свідоме сутністю психічного, а має розглядати свідомість як якість психічного, яка може приєднуватись чи не приєднуватись до інших його якостей. Спочатку психіка у З. Фрейда була представлена трьома інстанціями: несвідоме, передсвідоме і свідомість. Несвідоме – це та частина психіки, де концентруються несвідомі бажання та витіснені із свідомості ідеї. Передсвідоме – це зміст душевного життя, який у даний час не усвідомлюється, але легко може стати усвідомленим (пам'ять мислення та ін.). Свідомість З. Фрейд пов'язував в основному із сприйманням зовнішнього світу.

Джерелом психічної динаміки, за З. Фрейдом, є бажання сфери несвідомого, що прагнуть розрядки через дію. Але для цього необхідно, щоб вони включились у сферу свідомості, яка управляє реалізацією актів поведінки. Можливим же це стає лише за посередництва передсвідомого, яке здійснює цензуру бажань несвідомого. (Цензура, за З. Фрейдом, це образне уявлення тих сил, які прагнуть не пропустити до свідомості несвідомі думки та бажання).

Пізніше З. Фрейд уточнює, що психічна діяльність несвідомого підкоряється принципу задоволення, а психічна діяльність передсвідомого – принципу реальності. Створивши теоретичну систему психіки, З. Фрейд мав довести її правомірність. З цією метою він виділяв певні приклади психічної діяльності, а саме: сновидіння, асоціативне мислення, гіпнотичне навіювання, дотепність, психопатологія буденного життя (забування імен, прізвищ, гублення речей тощо). Теорія З. Фрейда про свідоме та несвідоме і стала основою психоаналітичної системи.

Важливим складовим елементом фрейдівського психоаналізу було уявлення про лібідо. Спираючись на дані природничих наук і дотримуючись біологічного стилю мислення, З. Фрейд головним рушієм поведінки людини вважав два інстинкти: самозбереження та сексуальний. Сексуальний інстинкт, лібідо, і став центральною ланкою психоаналізу. Лібідо, згідно з Фрейдом, – це психічна енергія, яка лежить в основі всіх сексуальних проявів індивіда, сила, що кількісно змінюється і якою можна вимірювати всі процеси та перетворення в сфері сексуального збудження. Вчення про лібідо є подальшим розвитком енергетичного підходу до психіки. Психічна енергія інтерпретується З. Фрейдом як енергія лібідо, а також субстанція, що кількісно змінюється. Інстинктивний імпульс може бути розрядженим у дію, витісненим (витіснення – це переведення психічного змісту із свідомості у несвідоме і збереження його у несвідомому стані) назад у несвідоме, або ж енергія сексуальних потягів відхиляється від прямої мети і спрямовується до несексуальних (соціальних) цілей.

Цей останній процес З. Фрейд називає сублімацією. З точки зору вчення про лібідо процес психічного розвитку людини є за своєю суттю біологічно детермінованим процесом перетворень її сексуального інстинкту.

Проте З. Фрейд з цілого ряду причин змушений був коригувати свою систему. Труднощі, пов'язані із зведенням усієї людської поведінки до проявів сексуальності, з одного боку, вплив подій Першої світової війни (страждання людей, пов'язані не з сексуальними переживаннями, а з травмуючими їх

випробуваннями війни) з іншого, критика опонентів з третього, змусили З. Фрейда дещо переглянути структуру інстинктів (воля до влади, сексуально-еротичний, інстинкти марнославства, агресивності та ін.).

Своєрідними і неоднозначними є уявлення З. Фрейда про суб'єктивну реальність людини. У праці «Я і Воно» (1923 р.) він розгортає структурну концепцію психіки, виділяючи в ній три сфери: «Воно» (id), «Я» (ego) та «Над-Я» (super-ego). Під «Воно» З. Фрейд розуміє найпримітивнішу субстанцію, яка охоплює усе природжене, генетично первинне, найглибший пласт несвідомих потягів, що підкоряється принципу задоволення і нічого не знає ні про реальність, ні про суспільство. Вимоги «Воно» мають задовольнятися «Я». «Я», як вважав З. Фрейд, це сфера свідомого, це посередник між несвідомим та зовнішнім світом, що діє за принципом реальності. «Я» прагне зробити «Воно» прийнятним для світу і привести світ у відповідність до бажань «Воно». Особливого значення З. Фрейд надавав «Над-Я», яке є джерелом моральних та релігійних почуттів. Якщо «Воно» зумовлене генетично, «Я» індивідуальним досвідом, то «Над-Я» є результатом впливу інших людей. «Над-Я» це внутрішня особистісна совість, інстанція, що уособлює в собі установки суспільства. Ці теоретичні положення стали засадними для нового погляду на природу психічного.

Вчення З. Фрейда, не будучи філософським, містить у собі значний світоглядний потенціал, перш за все, завдяки специфічному осмисленню сутності людини і культури. Продовжуючи психоаналітичну практику, він від дослідження індивідуальної поведінки звертається до соціальної. Всю історію людства, соціальні події, суспільне життя З. Фрейд намагається тлумачити з позицій власної теорії психоаналізу та біогенетичного закону. За такого підходу індивідуальний розвиток людини відтворює основні стадії розвитку людського роду. Перехід дитини від одного віку до іншого повторює ті основні етапи, які в своєму розвитку пройшло людство. Психіка, на думку З. Фрейда, це засіб взаємозв'язку всіх епох. А соціокультурні стереотипи поведінки визначаються сімейно-сексуальними відносинами.

При цьому буття людини тлумачиться як постійна боротьба між «інстинктом життя» (Еросом) та «інстинктом смерті» (Танатосом). Зводячи людське життя до «інстинктивних нахилів», З. Фрейд тим самим заперечує соціокультурні закономірності. Він вважає, що культура ґрунтується на відмові від задоволення бажань несвідомого і існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Процес культури, писав З. Фрейд, є справою Еросу, який прагне об'єднати окремих індивідів, потім сім'ї, потім племена, раси, нації в один великий союз – людство. Чому так має бути, ми не знаємо. Це просто результат роботи Ероса. Ці маси людей мають бути об'єднані за допомогою лібідо. Сама по собі необхідність та переваги спільної праці не можуть утримати людей разом.

Пояснюючи походження та сутність культури, З. Фрейд виходив із переконання в подібності закономірностей, індивідуальних та колективних

психологічних явищ, а також із однаковості механізмів формування нормальних та патологічних виявів психіки.

На цій підставі він зробив висновок, що релігію слід вважати загальнолюдським нав'язливим неврозом, аналогічним до відповідного дитячого неврозу укоріненого в комплексі Едіпа, це форма масового божевілля. (Комплекс Едіпа, за З. Фрейдом, це сукупність неусвідомлюваних уявлень та почуттів, які концентруються навколо несвідомого потягу дітей до одного з батьків протилежної статі).

Вражений крахом культурних цінностей та насильницькою смертю десятків тисяч людей в роки Першої світової війни, З. Фрейд в останні роки свого життя піддає сумніву багато завоювань цивілізації. Підкреслюючи трагічність існування людини в суспільстві, попереджаючи про можливість катастрофічних ситуацій у розвитку людства, З. Фрейд проводить ідею культурної танатології, тобто приреченості людської цивілізації. Він вважає, що людство розвивається неправильно, і тому не буде великої трагедії, якщо цивілізація загине.

Психологічні та соціологічні погляди З. Фрейда вплинули на мистецтво, етнографію, психологію, на духовне життя західного суспільства в цілому. Цьому сприяли його безсумнівні досягнення. Після виходу праць З. Фрейда стало зрозуміло, що неусвідомлювані структури складають особливий онтологічний пласт психіки, цілком досяжний для наукового аналізу (раціональний аналіз ірраціональних потягів). Дослідивши складність та багатоплановість структури особи, він вперше побудував єдину, внутрішньо взаємопов'язану картину психіки. З. Фрейд увів до наукового обігу ряд ідей та проблем, які показали, що рівень свідомості є невіддільним від інших глибинних рівнів психічної активності, без вивчення природи яких неможливо зрозуміти природу людини; він запропонував не лише нові способи лікування хвороб, а й новий підхід до пізнання людини, її духовного світу.

Але в психоаналізі З. Фрейда, як і в будь-якій іншій галузі знання, є невирішені питання: він не зміг до кінця розкрити роль соціального фактору у формуванні і розвитку свідомості та психіки людини в цілому; є в його концепції і такі положення, які з часом виявили свою обмеженість і практичну безперспективність.

Одним із перших із критикою теорії психоаналізу З. Фрейда виступив швейцарський психіатр, культуролог, засновник аналітичної психології **Карл Юнг (1875-1961 рр.)**. Основні розходження К. Юнга із З. Фрейдом стосувались двох основних моментів: ролі сексуальних потягів у психічному житті індивіда та тлумачення природи несвідомого. К. Юнг показав, що неприпустимо аналізувати всі прояви несвідомого з огляду на витіснену сексуальність, що принципово неможливо пояснити походження людської культури з позицій комплексу Едіпа. Він якісно переосмислює концепцію несвідомого З. Фрейда. З його точки зору, несвідоме включає в себе не лише суб'єктивне та індивідуальне, витіснене за поріг свідомості, а й колективний і безособовий зміст психічного, що походить із глибокої давнини.

Особистісне несвідоме у З. Фрейда є результатом життя індивіда, а колективне несвідоме К. Юнга результатом життя людського роду. Емпіричним підґрунтям для ідей «колективного несвідомого» стала подібність між міфологічними мотивами давнини, образами сновидінь у нормальних людей та фантазіями психічно хворих. Ці образи К. Юнг назвав архетипами і розумів їх, по-перше, як психічне співвідношення інстинктів; по-друге, як результат спонтанного породження нейродинамічними структурами мозку образів, незмінних для усіх часів і народів; по-третє, як чистий формоутворюючий елемент сприймання, що обумовлює саму його можливість. У різноманітних проявах архетипів К. Юнг виділяє також і спільне: усі фундаментальні образи-символи принципово протистоять свідомості, їх неможливо логічно осмислити та адекватно виразити в мові. Єдине, чого може досягти психологічна наука, це описати архетипи і дати їм певне тлумачення. Вихідним пунктом духовного життя людини є досвід інтуїтивного бачення архетипів колективного несвідомого, яке суб'єктивується в образах міфології та релігії.

Аналізуючи форми взаємодії несвідомо-архетипових та свідомих компонентів психіки, К. Юнг виділяв дві крайності:

- 1) розчинення особистісного елемента в стихії колективного несвідомого, характерне для східних релігій;
- 2) науково-практична експансія європейського «Я», де пригнічується колективно-несвідома сутність психічного життя.

Тенденції розвитку психоаналізу в сучасному світі суперечливі. Проте можна виділити деякі особливості сучасної психоаналітичної філософії. Це, по-перше, орієнтація на виявлення основ людського буття, структурних елементів психіки, мотивів поведінки особистості; по-друге, основним об'єктом дослідження є специфічна форма реальності психічне, яке має свою власну природу і підкоряється особливим закономірностям розвитку. З якої б точки зору не піддавали критиці вчення З. Фрейда та його послідовників, воно знову й знову ставало предметом наукових дискусій, породжувало нові напрямки, тому що в ньому знайшли відображення реальності психічного життя людини.

Критичний перегляд різноманітних положень фрейдівської теорії став поштовхом до виникнення в 30-х роках нового напрямку в психоаналізі неофрейдизму, представники якого основну увагу приділяли дослідженню соціально-філософських проблем.

Неофрейдизм представлений багатьма течіями:

По-перше, це **індивідуальна психологія А. Адлера (1870-1937 рр.)**. За цією концепцією, психічна хвороба є результатом неусвідомленого потягу до переваги, розпалюваного почуттям неповновартості, що пов'язано з яким-небудь тілесним недоліком. Не погоджуючись із З. Фрейдом щодо перебільшення ролі сексуальності і несвідомого у поведінці людей, А. Адлер акцентував увагу на ролі соціальних чинників. З його точки зору, характер людини виростає з її «життєвого стилю», який є системою цілеспрямованих

прагнень, що формується в дитинстві і реалізує потребу в перевазі, самоствердженні та компенсує почуття неповновартості.

По-друге, це теорія **В. Райха** (1897-1957 рр.). Вважаючи фрейдизм і марксизм взаємодоповнюючими, В. Райх намагався на основі психоаналізу інтерпретувати взаємовідносини між економічним базисом та ідеологією.

По-третє, теорія соціалізації і людської взаємодії **Г. Саллівана** (1892 – 1949 рр.). Згідно з концепцією міжособистісних відносин, яку розвивав Г. Салліван, у психіці людини нема нічого, крім відносин до інших осіб і об'єктів або зміни міжособистісних ситуацій. Без залишку розчиняючи індивіда в міжособистісному середовищі, Г. Салліван взагалі проголошував існування особистості чимось міфічним або ілюзорним, бо особистість постає у нього як сукупність певного ряду персоніфікацій, котрі сприймаються як викривлені образи, що виникають у процесі міжособистісного спілкування.

Ці течії, а також вчення **К. Хорні**, **Р. Мея** поєднує прагнення вийти за рамки біологічних характеристик людини і знайти відповіді на питання про природу особистості у сфері соціальних явищ.

І нарешті, основним представником неофрейдизму був **Еріх Фромм** (1900-1980 рр.). Він першим вказав на нездатність ортодоксального фрейдизму вирішити проблему взаємодії особи і суспільства. Е. Фромм не задовольняв біологізм та соціальний песимізм З. Фрейда, тому він сконцентрував увагу на перетворенні психоаналізу в соціальну філософію. З цією метою він звернувся до попередньої філософської думки, а саме до поглядів Л. Фейєрбаха і особливо до праць К. Маркса, що дало йому змогу критично переосмислити фрейдівську точку зору на природу несвідомих потягів та на роль соціальних факторів у становленні особистості. Проте, вважаючи, що соціальна теорія К. Маркса недостатньо враховує роль психологічного фактора, Е. Фромм поставив за мету доповнити марксизм психоаналізом. Протягом усієї своєї наукової діяльності Е. Фромм залишається вірним основним теоретичним положенням психоаналізу.

Він був твердо переконаний, що критерієм соціального розвитку має бути самопочуття людини – психологічна вдоволеність чи невдоволеність загальною життєвою ситуацією.

Е. Фромм прагнув з'ясувати, яку роль відіграють психологічні фактори в соціальному, намагався розкрити психологічний механізм суспільного розвитку. Тому в центр своєї соціально-філософської теорії він поставив психологічну модель людини, аналіз розгортання потенціальних людських якостей у процесі пристосування людини до конкретної соціально-економічної дійсності.

Е. Фромм сконцентрував увагу на суперечливості людського існування, розрізняючи при цьому такі дихотомії: патріархальний та матріархальний принципи організації життя людей; авторитарну та гуманістичну свідомість; протилежні типи характеру; володіння та буття як два способи життєдіяльності індивіда. Його вчення стало синтезом психоаналітичних, екзистенціальних і марксистських ідей, через які він прагнув знайти способи вирішення дихотомій

людського існування. Із суперечності між людиною і природою Е. Фромм виводить фундаментальні психологічні потреби, які підносить до статусу вічних, незмінних, позаісторичних за своїм походженням спонукань. З огляду на це, він обґрунтовує тезу про те, що людська природа як сукупність універсальних потреб у своєму історичному розвитку реалізується різними способами залежно від конкретних соціальних умов. Вона і зберігається, і в той же час постійно модифікується під впливом соціуму.

Відкидаючи біологізм З. Фрейда в трактуванні несвідомого, зміщуючи акцент із сексуальності на конфліктні ситуації, зумовлені соціокультурними причинами, Е. Фромм вводить поняття «соціальний характер» як взаємозв'язок індивідуальної психічної сфери і соціоекономічної структури. З його точки зору, соціальний характер слід розглядати як активний психологічний фактор соціального процесу, що зміцнює функціонуюче суспільство. Таким чином, згідно з концепцією Е. Фромма, не соціальна структура суспільства формує потреби людини, а антропологічна природа потреб визначає способи існування людини. Соціальний характер є результатом динамічної адаптації людської природи до структури суспільства. Е. Фромм виділив такі типи соціальних характерів: рецептивний, експлуататорський, нагромаджувальний, ринковий.

В основі кожного соціального характеру лежить особливий психологічний механізм, через який індивіди вирішують проблеми людського існування: мазохістський, садистський, деструктивістський та конформістський. За умови дії мазохістського та садистського механізмів, вважає Е. Фромм, людина, добровільно підкоряючись кому-небудь або пануючи над ким-небудь, набуває ілюзії власної ідентичності. Людина змушена шукати шляхи вирішення проблем свого існування. Здебільшого ними стають: 1) деструктивізм як прагнення індивіда знищувати, руйнувати все те, що поза ним, як зовнішню причину свого тривожного внутрішнього стану; 2) конформізм як відмова людини від свого власного «Я» через розчинення себе в масі, в натовпі.

Е. Фромм вважав їх універсальними, тому що соціальні умови, на його думку, завжди викликають панування того чи іншого типу соціальних характерів, властивих більшості членів даного суспільства. Але єдино правильним способом вирішення цих проблем, на думку Е. Фромма, є любов; саме вона служить критерієм буття як способу життєдіяльності.

В процесі оволодіння мистецтвом любові відбувається зміна структури характеру людини, в результаті чого повага до життя, почуття ідентичності, зацікавленість у єднанні зі світом стають пріоритетними, сприяючи переходу до гуманістичного духу.

У книзі «Мати чи бути» Е. Фромм намагається показати дегуманізуючий вплив сучасного західного суспільства на людину. Він аналізує це суспільство крізь призму конфлікту двох орієнтацій характеру (ринкового і продуктивного), а також через суперечність двох способів існування людства – володіння та буття. Під володінням та буттям Е. Фромм розумів два різні види самоорієнтації та орієнтації у світі, дві різні структури характеру, перевага

однієї з яких визначає все, що людина думає, відчуває та здійснює. Коли людина дотримується принципу володіння, ставлення її до світу виражається в прагненні зробити його об'єктом володіння, перетворити все і всіх на свою власність. Стосовно ж буття як способу існування, то, за Е. Фроммом, слід розрізняти дві його форми:

перша характеризується життєлюбством, справжньою причетністю до світу;

друга стосується істинної природи, істинної реальності особистості. Впевнений у тому, що багатство не робить людину щасливою, Е. Фромм закликає до створення нового ідеального суспільства, в якому орієнтація людини на володіння буде замінена орієнтацією на буття.

Функція нового суспільства сприяти виникненню нової людини, структурі характеру якої будуть властиві такі якості: готовність відмовитись від усіх форм володіння заради того, щоб повною мірою бути; відчуття себе на своєму місці в сфері свого буття; визнання всебічного розвитку людини та її близьких вищою метою життя; відчуття свого єднання з життям, відмова від кореня будь-кому і будь-кого, від експлуатації, руйнування та виснаження природи, прагнення зрозуміти природу, жити в гармонії з нею.

Аналізуючи праці Е. Фромма, можна простежити зв'язок концепції «соціального характеру» з теорією історичного розвитку. Розуміння історичного процесу у Е. Фромма ґрунтується, по-перше, на концепції людської природи, за допомогою якої він пояснює неперервність поступальних історичних змін; по-друге, на концепції «соціального характеру», за допомогою якої він намагається розкрити функціонування того чи іншого суспільства.

Історичні зміни, за Е. Фроммом, породжуються суперечностями між потребами людської природи та способом їх задоволення в конкретному суспільстві. Визнаючи позитивну роль соціального характеру в історичному процесі, Е. Фромм вважає, що соціальну перспективу відкривають люди з продуктивним характером, життєвими принципами яких є гуманістичні норми, орієнтація на буття.

Їхня історична роль зводиться до завдань моральної просвіти людей, що є, на думку Е. Фромма, головною умовою істинної революції, яка приведе людину до утвердження справжнього буття.

Постановка Е. Фроммом проблеми «соціального характеру» як певної психологічної структури особистості, спроба з'ясувати роль різних типів соціального характеру в суспільно-історичному розвитку, безумовно, слухні і заслуговують на увагу. Проте важко погодитись із ним у тому, що будь-яке конкретне суспільство формує переважно один соціальний характер, функція якого полягає в зміцненні та стабілізації існуючої соціальної системи.

3. Філософія екзистенціалізму

Екзистенціалізм (від лат. Existentia існування) течія в літературі Франції, що виникла напередодні Другої світової війни та представлена письменниками, які водночас належать до екзистенціалізму як течії

філософської (Г. Марсель, Ж.-П. Сартр, С. де Бовуар, А. Камю). Екзистенціалізм розглядають також і в більш широкому значенні: як умонастрій з притаманними йому спільними світоглядними мотивами. Ним переймається значна частина філософів та письменників ХХ століття. Серед останніх французи А. Жід, А. Мальро, Ж. Ануй, Б. Віан, англійці В. Голдінг, А. Мердок, Дж. Фаулз, німці Г. Е. Носсак, А. Дьоблін, іспанець М. де Унамуно, італієць Д. Буццаті, японець Кобо Абе. Характерні для екзистенціалізму умонастрої та мотиви спостерігаються також у творчості Ф. Достоевського, Ф. Кафки, Р.-М. Рільке, Р. Музіля, Акутага-ви Рюноске. Спочатку екзистенціалізм виник як філософська течія. В 1920-1930 роках німецькі філософи М. Гайдегер, К. Ясперс, О. Больнов намагаються створити закінчену філософську систему екзистенціалізму. Серед попередників екзистенціалізму як філософської системи Б. Паскаль, датський філософ С. К'єркегор, який вважається зачинателем екзистенціалізму, Ф. Ніцше. Але, виникнувши як філософська течія, екзистенціалізм поступово перетворюється на течію літературну. Такий перехід інспірували і здійснили Жан-Поль Сартр і Альберт Камю. В їхніх творах нелегко провести межу між філософським та суто літературним: герої художніх творів екзистенціалістів втілюють настанови свідомості, відкриті екзистенціалістами-філософами (Антуан Рокантен з «Нудоти» Сартра переказує у своєму щоденнику ідеї, які згодом сам Сартр розвиватиме у філософському трактаті «Буття і ніщо»; абсурдний світ філософського твору Камю «Міф про Сізіфа» є атмосферою, в якій існують персонажі його ж п'єси «Калігула» та повісті «Сторонній»).

Сам екзистенціалізм тяжіє до такого «прикордонного» жанру, як есе, а його представники продовжують традиції французького моралізму філософської есеїстики М. Монтеня, Б. Паскаля, Р. Декарта, Ф. Ларошфуко, просвітителів ХVIII століття, які поєднували філософський зміст із літературною формою. Романи і драми екзистенціалістів насичені філософськими проблемами.

Фундаментальною рисою екзистенціалізму, яка визначає його вклад в розвиток філософії, є усвідомлення людини як унікальної, неповторної істоти.

Буття кожної людини, розглядається як абсолютне. Звідси одна з основних ідей філософії екзистенціалізму ідея тотожності сутності й існування, що замінила ідею тотожності мислення і буття, характерну для німецької класичної філософії і всієї філософської культури Нового часу з її гносеологізмом. Іншими словами, магістральна ідея екзистенціалізму – це ідея знаходження сутності лише через існування. У французькому варіанті екзистенціалізму (Сартр) вона звучить ще більш категорично: існування людини передуює його сутності і фактично замінює її.

Представники течії якраз і зосереджують свою увагу на існуванні людини, що є емпіричною особистістю, вилученою з будь-яких систем (релігійних, політичних, соціальних). Світ же вони розуміють як дещо вороже особистості, сприймають його як хаотичний, дисгармонійний, абсурдний. Процеси, що відбуваються в цьому світі, повному внутрішніх суперечностей,

позбавлені закономірностей, логічного зв'язку, часової послідовності. До речі, в 1951 році екзистенціалізм був засуджений Ватиканом як песимістична течія, що є несумісною з християнством. Особистість має в екзистенціалістів протидіяти суспільству, державі, середовищу, ворожому «іншому». Адже всі вони нав'язують особистості свою волю, мораль, свої інтереси й ідеали. Вищу життєву цінність представники екзистенціалістського напрямку вбачають у свободі особистості. Існування людини тлумачиться ними як драма свободи, «бо на кожній фазі самотворення особистості воно залежить від кожного вибору, кожного рішення».

Людина приречена на вигнання у Всесвіті, на відчуженість під інших людей, на абсурд як «метафізичний стан людини у світі», за висловом А. Камю. Поняття відчуженості й абсурдності є взаємопов'язаними та взаємозумовленими в літературних творах екзистенціалістів («Нудота» (перша назва «Меланхолія») Жана-Поля Сартра, «Сторонній» А. Камю, «Чужа кров» С. де Бовуар). Екзистенціальний герой тісно єднається з людиною з філософського трактату С. К'єркегора «Або або», де йдеться про «самотню, на саму себе покинуту людину», яка стоїть у «безмірному» ворожому світі, який іменується «нерозумінням». У к'єркегорівської людини немає ані теперішнього, ані минулого (воно ще не прийшло), ані майбутнього (воно вже минуло). Хоч як це парадоксально, саме в художніх творах найбільш глибоко та переконливо втілюються екзистенціальні філософські принципи. «Тільки роман, гадає Симона де Бовуар, дає змогу відтворити в усій повній, специфічній, відзначеній своїм часом дійсності первісне бурління існування».

«Екзистенціалізм це гуманізм», проголошує Сартр. І дійсно, у захисті свободи та самостійності людської особистості, що існує в епоху тоталітаризму й дегуманізації, полягає справжній, не абстрактний гуманізм екзистенціалістів. Гімном гуманізму стає алегоричний роман А. Камю «Чума», явний зміст якого, за авторським свідченням, «боротьба європейського Опору проти фашизму». Гуманізмом пронизані також твори Ж.-П. Сартра («Шляхи свободи», «Смерть без погребіння»), С. де Бовуар («Чужа кров», «Мандарини»), А. Камю («Лист до німецького друга»), Г. Марселя («Горизонт», «Рим більше не в Римі»), Есеїстика Камю («Бунтівна людина») стає протестом проти комуністичного суспільства та ідеології більшовизму, що нищить людську свободу.

Як літературна течія екзистенціалізм припиняє своє існування наприкінці 50-х років. Значною мірою це зумовив розрив Сартра з Камю (останній навіть відхилив свою належність до течії та запевняв, що його творчість є скоріше запереченням екзистенціалізму). Однак екзистенціалізм як умонастрій поширений і сьогодні як у літературі, так і у філософії. До того ж він вплинув на виникнення інших шкіл літератури модернізму. Так, ідеї та мотиви екзистенціалізму містяться у творах «театру абсурду» й «нового роману».

Атеїстичний екзистенціалізм. Атеїстичний екзистенціалізм ґрунтується на твердженні, що людська сутність є розгортання людського існування в цьому світі. Трансцендентна природа людської сутності заперечується.

Атеїстичний екзистенціалізм залишає людину наодинці з собою, без ідеї Бога й ідеї безсмертя особистісного начала.

Людина повинна жити, знаючи про свою конечність і самотність, у світі без Бога. Від цієї самотності не рятують ніякі форми соціальної реалізації. Вона очікує скрізь. Філософія атеїстичного екзистенціалізму це філософія абсолютно самотньої людини. Це філософія людини, яка звалила на себе знання проілюзорність всіх обіцянок релігії і несе його, подібно Сізіфу, на вершину свого життя. Образ Сізіфа глибинно архетипічний для атеїстичного екзистенціалізму.

Адже знання про ілюзорність потойбічного призначення людини робить життя людини, яка прийняла таке знання, абсурдним.

Ці настанови близькі до філософії Ф. Ніцше, який ще більшою мірою, ніж М. Гайдеггер, запліднив глибинні настрої атеїстичного екзистенціалізму, що розвився насамперед у Франції за часів Другої світової війни і наступних двох десятиліть.

Релігійний екзистенціалізм. На відміну від атеїстичного екзистенціалізму, релігійний екзистенціалізм виходить із того, що існування, яке визначає сутність людини, приводить людину до Бога. Для релігійного екзистенціалізму характерне також прийняття безмежності людського існування і його вічності. Релігійний екзистенціалізм є результатом розвитку християнської культури. Тому він цілком може бути названий християнським екзистенціалізмом. Це добре розумів Сартр, розділяючи екзистенціалістів на дві принципово різні течії. «Існують два різновиди екзистенціалістів, пише він, по-перше, це християнські екзистенціалісти, до яких я зараховую Ясперса і сповідуючого католицизм Габріеля Марселя; і, по-друге, екзистенціалісти-атеїсти, серед яких Гайдеггер і французькі екзистенціалісти, у тому числі й я сам. Тих і інших об'єднує лише переконання в тому, що існування передуює сутності...». Релігійний екзистенціалізм виходить з ідеї творення людини Богом. Проте Бог створює людину не завершеною, а відкритою до діалогу і розвитку. Бог не обмежує людину рамками якоїсь готової сутності, вона повинна стати собою через своє існування. На відміну від атеїстичного екзистенціаліста, релігійний екзистенціаліст переконаний, що сутність людини виходить за межі земного існування – вона знаходиться і у Бозі, і у вічному існуванні людського Я. Таким чином, загальна для екзистенціалізму ідея розвитку сутності людини через її існування для релігійного екзистенціалізму означає вихід існування людини за межі доступної нам емпіричної данності.

Екзистенція людини спрямована до досягнення трансценденції (Бога і власної Вічності) через індивідуально-інтимний прорив до неї. Саме це дає підставу релігійним екзистенціалістам твердити про вічність людського існування, що підносить людину над абсурдністю окремих ситуацій життя.

4. Неопозитивізм: його сутність та принципи

Неопозитивізм, як філософський напрям, бере свій початок ще з першої половини XIX століття. Його родоначальником був французький

філософ Огюст Конт (1798 – 1957 рр.). О. Конт висунув ідею створення нової філософії, відмінної як від матеріалізму, так і від ідеалізму, оскільки, на його думку, останні нічого для науки не дають на зміну їм повинна прийти позитивна філософія або позитивізм (від лат. *positivus* – позитивний). Сутність позитивізму відображають такі три основні його положення:

- 1) пізнання людини повинно бути вільним від будь-якої філософії;
- 2) вся попередня філософія як метафізична, так і діалектична повинна бути усунена і замінена: або спеціальними науками, або узагальненим оглядом системи знань, або загальною класифікацією наук, їх співвідношенням;
- 3) позитивна філософія повинна бути нейтральною, що сприятиме усуненню протилежності між матеріалізмом і ідеалізмом. Позитивізм О. Конта заперечував, таким чином, роль будь-якої філософії у розвитку теоретичного мислення, виробленні понять, з'ясуванні світоглядних проблем науки; у дослідженні пограничних проблем, які виникають на межі наук, і які не піддаються інтерпретації жодної з них. О. Конт фактично відкинув основний предмет будь-якого філософського напрямку – відношення «людина – світ», вважаючи таким предметом – класифікацію наук.

Кредо О. Конта: «наука повинна бути сама собі філософією», тому всі проблеми традиційної філософії необхідно відкинути як псевдопроблеми. Однак швидко виявилось безпідставність такої тези. Виникає нова форма позитивізму, котра повертається до проблем попередньої філософії: природи пізнання, досвіду, проблем співвідношення суб'єкта і об'єкта, фізичного і психічного, категорій «річ», «субстанція», елементів світу тощо. Це – друга історична форма позитивізму – емпіріокритицизм (від грец. *empirie* – досвід і критика) – дослівно: «критика досвіду». Основоположниками цього напрямку були швейцарський філософ **Ріхард Авенаріус** (1843 – 1896 рр.) і австрійський філософ **Ернст Мах** (1838 – 1916 рр.). Філософія «другого позитивізму» була зведена махізмом до теорії пізнання, відірваної від реальної дійсності. Однак вона переконливо довела, що наука не може обійтись без філософії, її понять і методології, бо, як говорив Г. Гегель, «все, що в науках засновано на розумі, залежить від філософії».

Виникнення і формування «третього позитивізму» – неопозитивізму зв'язано з діяльністю таких філософів, як М. Шлік (1882 – 1936 рр.), О. Нейрат (1882 – 1945 рр.), Р. Карнап (1891 – 1970 рр.), Г. Рейхенбах (1891 – 1953 рр.), Л. Вітгенштейн (1889 – 1951 рр.), А. Айер (1910 – 1989 рр.), Б. Рассел (1872 – 1970 рр.) і представників нової хвилі постпозитивізму таких, як К. Поппер (1902 – 1994 рр.), Т. Кун (1922 – 1996 рр.), П. Фейєрабенд (1924 – 1994 рр.), Ю. Хабермас (народ. 1929 р.) та інших.

Сутність неопозитивізму – у запереченні сучасної філософії як науки, в абсолютизації науково-природничого знання, в недооцінці суспільних наук.

Статус науки мають, на думку філософів цього напрямку, лише природничі науки, котрі отримують свої знання з допомогою природничо-експериментальних методів. Філософія не може бути наукою, оскільки вона свої проблеми розв'язує іншими методами.

Дійсно, філософія не досліджує свої проблеми з допомогою науково-природничих, препаративних методів таких, як кристалізація, спектрографія, фільтрація, перегонка, рентгенографія і т. п. Однак з цього зовсім не випливає, що філософія не є наукою. Філософія має справу з найбільш загальними проблемами буття. Тому ці проблеми можуть бути з'ясовані лише адекватними їм методами пізнання такими, як індукція і дедукція, аналіз і синтез, логічний і історичний методи, методом сходження від абстрактного до конкретного – з допомогою діалектики, її законів і принципів. Предметом неопозитивізму є аналіз мови науки, тлумачення текстів, їх пояснення. Для неопозитивізму характерними є три науково-пізнавальних принципи: редукціоналізму, верифікації і конвенціоналізму.

Принцип редукції (від лат. *reductio* – повернення, відновлення) – зведення в процесі дослідження одного явища до іншого, однієї проблеми до іншої з метою спрощення їх. Це – логічний прийом, котрий застосовується у пізнанні. Однак не все складне можна звести до простого. Зведення, скажімо, вищих форм життя до нижчих – це нонсенс. Втрачається специфіка явища, тобто принцип редукції не можна абсолютизувати, як це допускається у філософії неопозитивізму.

Принцип верифікації – це перевірка результату дослідження на істинність. З точки зору неопозитивізму істинно лише те, що може бути безпосередньо емпірично перевірене на практиці. Перебільшення, абсолютизація цього принципу у неопозитивізмі призводить до відкидання такої важливої форми розвитку природничонаукових знань, як гіпотеза.

Принцип конвенціоналізму – принцип домовленості, «договору». Дослідники домовляються стосовно того чи іншого об'єкту пізнання: як його тлумачити, що він собою являє, яка його особливість тощо. Але при цьому втрачається об'єкт пізнання як об'єктивна реальність, саме те, з приводу чого відбувається «домовленість».

Сучасний неопозитивізм має ряд різновидностей: логічний позитивізм, семантичний, постпозитивізм тощо. Але сутність їх одна – абсолютизація суб'єктивних моментів у пізнанні, ігнорування його об'єктивних моментів, перебільшення значення природничих наук, надзвичайна формалізація гносеологічних проблем.

Необхідно також відзначити здобутки філософів – неопозитивістів, а саме: їх значний вклад в розвиток логіки, математики, емпіричної соціології, семантики – аналізу смислу наукових термінів, положень, знаків, законів, їх адекватності тим об'єктам, для відображення яких вони створені.

5. Українська філософія XIX – початку XXI ст.

На початку XIX ст. українська громадськість починає знайомитися із ідеями та концепціями німецької класичної філософії; у 1803 р. в м. Миколаєві виходить перший переклад праці І. Канта «Пролегомени до всякої майбутньої метафізики», у 1833 р. в м. Одесі видається переклад твору Ф. Шеллінга «Вступ до умоглядної фізики».

Українська філософія XIX століття представлена такими іменами, як **О. Новицький** (1806 – 1884 рр.), **С. Гогоцький** (1813 – 1898 рр.), **Т. Шевченко** (1814 – 1861 рр.), **М. Костомаров** (1817 – 1885 рр.), **П. Юркевич** (1827 – 1874 рр.), **М. Драгоманов** (1841 – 1895 рр.) та іншими.

Для мислителів цього періоду характерне глибоке розуміння проблем філософії, соціології, історичного процесу, соціально-політичної і національної проблематики.

Професор Київського університету **С. Гогоцький** вперше в Російській імперії створив чотиритомну філософську енциклопедію – «Філософський лексикон» (1857 р.). Професор **О. Новицький** видав ряд філософських праць, високо цінував вчення видатного німецького філософа Г. Гегеля за його глибоке розуміння закономірності історичного поступу, нерідко посилався на нього, використовував його судження. Так, у відповідності з гегелівською філософією, він стверджував, що філософія, «є наука, тобто думка, котра прагне до повного і систематичного розвитку самої себе», що філософські вчення різних часів і народів «суть різнобічні і різноманітні способи відтворення дійсності в думках» (порівняйте висловлювання Г. Гегеля про те, що «філософія є в думках охоплена епоха») тощо.

Разом з тим це не завадило О. Новицькому піддавати філософську концепцію Г. Гегеля за раціоналізм різкій критиці, оскільки зміст духовного світу людини, «живе в переконаннях серця, а не в поняттях розуму». Ця критика здійснювалася О. Новицьким з позицій ірраціоналізму і теїзму, з позицій того, що «віра завжди вища знання, релігія вище філософії».

Після Г. Сковороди провісником філософії українського духу був **Т. Г. Шевченко**. Важливою рисою його філософських, суспільно-політичних поглядів була послідовна і безкомпромісна антикріпосницька спрямованість, непримиренна боротьба проти самодержавної політики національного гноблення народів, відстоювання демократизму у національному питанні.

В історичному минулому України його цікавили події і традиції, пов'язані з визвольною боротьбою українського народу проти іноземних загарбників, проти соціального рабства і національного гноблення. Поет-філософ високо оцінив Запорозьку Січ, яка відіграла важливу роль в історії України і становить її славетну сторінку.

Хвилювала Т. Г. Шевченка і слов'янська проблема, яку він розв'язував з позицій демократизму і братерської єдності слов'ян.

Світосприйняття Шевченка притаманний принциповий антропоцентризм який зумовлює сприйняття навколишнього світу природи, історії й культури крізь призму переживань, бажань, потреб і прагнень людини. Його особиста доля й доля його народу стають віддзеркаленням одне одного. Ця філософія глибоко індивідуальна, особиста і, разом з тим, ґрунтувалася на національній ідеї українського народу, його ментальності. Улюблений герой Шевченка – лицар народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонцем рідного краю, носієм народної правди і честі.

Вінець Шевченкової творчості – ушляхетлення свободи, першої і неодмінної передумови людського поступу, добробуту й щастя. До найволелюбніших творів належить його «Кобзар».

Т. Шевченко – поет-пророк. Він вірив у те, що представники науки і техніки допоможуть трудящій людині, що їхні відкриття служитимуть трудовому народу. Майбутня Україна повинна стати світом, звільненим від зла.

М. Костомаров – історик, етнограф, громадський діяч. Особливе значення при вивченні його соціально-філософських поглядів має праця «Книги буття українського народу», у яких висвітлюється трагічна історія українського народу і виголошується впевненість, що він обов'язково відродиться як самобутній культурний етнос.

У 1861 р. Костомаров публікує велику статтю, в якій робить спробу проаналізувати основні риси української духовності у порівнянні з російською й доходить до висновку, що український народ має свої власні етнопсихологічні характеристики, які виокремлюють його серед інших народів, зокрема російського.

Одним із визначних українських філософів ХІХ століття був **П. Юркевич** – ґрунтовний розробник самобутньої концепції «філософії серця».

П. Юркевич був переконаний, що в серці людини – найглибша основа і духовно-етичне джерело людського існування. В діяльності серця – в почуттях, переживаннях, емоціях, реакціях, а не в думках, в їх всезагальності, відображається індивідуальність особистості. Філософ підкреслює, що розум лише вершина, а не коріння духовного життя людини. Знання ми отримуємо в результаті духовної діяльності; лише тоді, коли воно проникло в серце, знання може бути засвоєним.

Будучи релігійним філософом, П. Юркевич не визнавав існування матеріального начала незалежно від духу. «Матеріальне начало» є лише таким, коли воно розглядається у взаємодії з духом. Про «духовне начало» ми маємо уявлення в результаті самоспостереження, внутрішнього досвіду.

П. Юркевич розгортає цілісну систему доказів стосовно серця як осереддя усієї тілесності і духовної діяльності людини, найсуттєвішого органу, відправної точки рухів, бажань, почуттів, думок, емоцій з усіма їх відтінками особливостями. Бо:

- серце є охоронцем і носієм усіх тілесних і духовних сил людини;
- серце є центром духовного життя людини. Воно зачинає і породжує рішучість людини на ті, чи інші проступки; в ньому виникають багатоманітні наміри і бажання; воно є осереддям волі людини та її бажань;
- серце є центром всіх пізнавальних дій душі людини. Все, що ми знаємо, що ми пригадуємо – все йде від серця;
- серце є осереддям багатоманітних душевних почувань, хвилювань і пристрастей людини;
- серце – основа її морального життя, моральний стрижень. Лише серце здатне передати всі нюанси морального стану людини. Тому серце є найважливішою складовою частиною нашого існування.

Стан серця відображає весь наш духовний стан. Людина повинна віддати Богові одне своє серце, щоб стати йому вірним в думках, словах і справах.

«Філософія серця» П. Юркевича – філософія кордоцентризму (від грец. кардіо – серце, в центрі).

М. Драгоманов – український історик, мислитель, громадсько-політичний діяч. Основні його філософсько-соціологічні погляди викладені у двотомному виданні «Літературно-публіцистичні праці». Він переконаний у безмежних можливостях людського розуму і науки пізнати навколишній світ. У своїх дослідженнях М. Драгоманов приділяє значну увагу проблемі методу, зокрема, для пізнання суспільного життя використовує соціологічний метод, який передбачає аналіз основних елементів кожного суспільного явища, розкриття їх взаємозв'язку і взаємодії.

Відзначаючи велике значення економічних факторів у розвитку суспільства, М. Драгоманов не погоджується з тим, що цей фактор є єдино вирішальним, виступає проти однобічного його переоцінювання, оскільки людство однаковою мірою загинуло б і від голоду, і від безпліддя, і від ідіотизму. Тому безглуздо вирішувати, яка саме потреба найголовніша, оскільки кожна з них головна. Характерною рисою соціологічних поглядів мислителя є те, що «основною одиницею» суспільства він вважав людську особу. Її добробут і щастя були для нього важливою метою поступу.

І. Я. Франко (1856 – 1916 рр.) – видатний український письменник, філософ, громадський діяч. Закінчив філософський факультет Львівського університету (1880 р.), мав вчену ступінь доктора філософії, яку отримав у Віденському університеті (1893 р.).

Світогляд І. Франка формувався в складних умовах пореформеної Галичини під вирішальним впливом революційного демократизму Т. Шевченка, російських революційних демократів XIX століття, тісного зв'язку з робітничим і демократичним рухом Західної України. За свою суспільно-політичну діяльність, пропаганду соціалістичних ідей, заклики до повстання українського народу проти поневолення, І. Франко неодноразово піддавався ув'язненню з боку австрійських властей.

Філософські погляди І. Франка зазнали значного впливу марксистських ідей. Він був знайомий з «Капіталом» К. Маркса, частину якого переклав на українську мову, твором Ф. Енгельса «Анти-Дюрінг» тощо.

Свої філософські погляди І. Франко виклав в працях «Мислі о еволюції в історії людськості», «Що таке поступ?», «Про працю», «Катехізис економічного соціалізму», «Кілька слів о тім, як упорядкувати наші людські видавництва», «Найновіші напрямки в народознавстві» та багатьох інших прозових, поетичних а публіцистичних творах.

Основою світогляду І. Франка є **філософський матеріалізм**.

У збірці «Зів'яле листя», говорячи про матеріалістичне розуміння дійсності, І. Франко відзначає, що в основі всього існуючого лежить не ідея, дух, а матерія, яка вічна і не має ні початку, ні кінця. Її найважливішою

властивістю є рух, зміна, плинність. «В дійсності, в природі, – писав І. Франко, – все підлягає безперервній зміні, руху і обміну матерії».

Мислитель був переконаний, що життя, об'єктивна дійсність є визначальним у відношенні до свідомості, що свідомість – результат поступового і складного розвитку матерії, що природа створила людину з її високою організацією, а не якась істота – природу, як про це твердять філософи-ідеалісти.

І. Франко доводив безмежність пізнання на протигагу агностицизму, вірив у пізнаванність світу і його закономірностей. «...Немає певних меж, – писав він, – котрі вказують людині: до сих пір дійдеш, а далі – ні. Те, що вчора пізнати здавалося неможливим, виявляється можливим сьогодні». Природа, на його думку, пізнавання, вона є своєрідною книгою, яку людина повинна читати, щоб бути щасливою, бо знання законів розвитку полегшить її життя. Тільки матеріалістична філософія, підкреслював І. Франко, може дати людям можливість відкрити безліч таємниць, розкрити їх, пізнати і використати, бо лише вона здатна об'єктивно з'ясувати факти, закони суспільного розвитку на основі досліджень зовнішнього світу.

І. Франко розумів, що ідеалістична філософія не ставила своєю умовою дослідження законів і сил природи, а звертала свою увагу на безплідне розміркування. Ідеалісти вважають, що зовнішній світ є тільки відбитком нашої думки, похідним нашого «Я». Подібні твердження, писав І. Франко, породили у подальшому такі безглузді ідеї, котрі поділяє реакційна філософія А. Шопенгауера або М. Гартмана, що є запереченням усякої здорової науки.

В теорії пізнання І. Франко віддавав перевагу її чуттєвому етапу. Він вважав, що людина може говорити, думати лише про те, що у формі вражень дійшло до її свідомості. Однак відчуття ще не дають повного знання. Повнота його досягається «критичним розумом, котрий спирається на детальне вивчення порівняння фактів і явищ». І. Франко розумів, що процес пізнання складний процес і його результати повинні підкріплюватися практикою. Однак він не зміг збагнути всієї складності процесу пізнання, не піднявся до розуміння практики як сукупної матеріально-предметної діяльності людини. Практику І. Франко розумів як критерій вірності відображення дійсності в художніх образах.

І. Франко виявляв глибоке розуміння окремих елементів діалектики. Він вимагав розглядати явища в їх розвитку. «Хто каже «поступ», той каже одним духом дві речі. Одно те, що все на світі змінюється, ніщо не стоїть на місці, а друге..., що поступ веде до добра». При цьому І. Франко виявляє розуміння суперечливості суспільного життя. На думку філософа причина розвитку лежить в самих речах і явищах. Кожний предмет має в собі внутрішню силу, що спричиняє рух. Ця внутрішня сила – суперечність, яка «... вирівнює всі нерівності, котра з найрізномродніших частин творить одноцільну єдність». І. Франко дорікає тим філософам, які не бачили причинного зв'язку явищ, внутрішньої діалектики в предметах і явищах об'єктивної дійсності.

І. Франко був близьким до розуміння причинного зв'язку матеріальних, економічних відносин і сфер духовного життя суспільства. Так, в статті «Найновіші напрямки в народознавстві» він підкреслює, що суспільні і політичні установи є лише зовнішнім виявом, «надбудовою продукційних відносин». Франко переконаний, що рівень духовного життя суспільства залежить від стану його економіки.

І. Франко розумів, що економічні зміни у суспільстві мусять спричиняти і духовні зміни у свідомості людей, бо без цього не можна здійснити ніякі корінні соціальні перетворення. Ці зміни у свідомості людей мислитель пов'язував з боротьбою проти релігії і ідеалізму, проти кріпосницької ідеології, соціального і національного гніту українського народу з боку царизму.

Виступи Франка проти релігії і ідеалізму, проти кріпосницької ідеології становлять суттєву рису його філософського світогляду.

Вплив марксистської філософії на Франка позначився і в розумінні ним ролі народних мас в історичному процесі. Він розумів, що королі, полководці, різні завойовники не тільки не «робили» і не «роблять» історії, а, навпаки, історія породжує їх самих. Бо вони з'явилися і стали необхідними лише внаслідок певних соціальних передумов. В галузі естетики І. Франко теж стояв на матеріалістичній основі.

Джерелом цього були естетичні погляди російських революціоністів-демократів 40-60 років XIX століття, естетика Т. Шевченка. Для естетики І. Франка, як і для його сучасників – *П. Мирного*, *П. Грабовського*, *М. Коцюбинського*, *Л. Українки*, – характерною є боротьба за реалізм, народність мистецтва. За основу останнього, за висловом І. Франка, необхідно брати «життя як єдиний кодекс естетичний».

Виступаючи проти *І. Нечуя-Левицького*, котрий проголошував вічність законів мистецтва і розглядав літературу як надкласове явище, І. Франко наголошував, що такої літератури немає у світі, а «вічні закони мистецтва» – це «старе сміття», яке догниває на смітнику історії і яке перегризають тільки платні віслюки-літератори, що пишуть на лікті свої повісті і фейлетони.

Література повинна бути живим відбитком сучасного життя народного, його образом – ось висновок, до якого приходять І. Франко. І. Франко, йдучи за Т. Шевченком, не переставав закликати український народ до боротьби за своє соціальне і національне визволення. Його громадська, літературна і наукова діяльність характеризується, насамперед, соціально-політичною спрямованістю, революційністю, що відображала боротьбу трудящих мас західної України проти поневолення. І в цій боротьбі І. Франко займав видатне місце як революціонер-демократ, мислитель, традиції, надбанням української суспільно-політичної думки.

Філософія в УРСР. Перша половина XX ст.

Найбільше розвинені ділянки філософії в УРСР пов'язані з науковою методологією або з філософськими питаннями природознавства.

Від 1926 існувала в Києві при ВУАН катедра марксизму-ленінізму, одною з комісій якої була філос.-соціологічна. Її очолював С. Семковський, а членами

і співробітниками були В. Асмус, Р. Левик, Я. Розанов, Н. Перлін, О. Загорулько, М. Нирчук, Л. Левинський, І. Врона, Л. Штрум.

Розвиток філософії в УСССР за 1920-х рр. відзначається назагал тим, що в дослідях і публікаціях існувала відносна толеранція поглядів щодо інших філософ. течій і їх наук. критика. Співжили і взаємно себе критикували крайні механісти, «деборінці» (група А. Деборіна, ред. «Под знаменем марксизма» в Москві, що «недооцінювала вклад Леніна в марксизм» і 1931 р. була засуджена) та філософи «рел. орієнтації». Механісти заперечували потребу існування філософії, як і релігії. Такі крайні погляди відстоював О. Мінін, проф. Інституту Червоної Професури в Москві, а також В. Рожицин у Києві. А. Деборін, а в Україні В. Юринець твердили, що філософія потрібна і що наук. досліди мусять керуватися діалектичною методою Гегеля і Маркса. Проте партія закинула цій групі «меншовиствующий ідеалізм» і постановою ЦК КП(б)У 23. 6. 1931 розв'язала Укр. інститут марксизму-ленінізму. З кінця 1920-х рр. діяло в УСССР Укр. Товариство войовничих матеріалістів-діалектиків (гол. Ф. Беляєв). Цінними за цього періоду були дослідження над історією укр. філософії, зокрема праці Д. Багалія, М. Суїмцова, В. Петрова, А. Ковалівського і С. Єфремова.

Цей перший період розвитку філософії в УСССР завершується 1931 року. Багато дослідників і викладачів філософії в Україні були заарештовані в 1930-х рр. (В. Юринець, П. Демчук, С. Семковський та ін.). Відтоді розпочався період застою вже самої марксистської філософії, що тривав до кінця 1940-х рр. У 1939-1956 діяв у Києві Інститут Маркса-Енгельса-Леніна, праця якого зводилася до перекладів і видання творів «класиків» марксизму (включно з Й. Сталіним) та до їх популяризації.

Розстріляне відродження

Значна частина українських філософів 1920 початку 1930-х років сприймали і підтримували ідею українізації, яку обстоювали М. С. Скрипник та О. Я. Шумський. Тогочасне українське національне духовне піднесення було настільки сильним, що більшовицька Росія не могла його ігнорувати і змушена була підняти на короткий час «українізацію» на рівень державної політики. Ця видимість самостійності дала імпульс національно-культурному процесу творчого співробітництва української мистецької і філософської інтелігенції, який отримав назву українського відродження.

З січня 1931 р., у зв'язку з дискусією в УІМЛ, почалось продовження сталінського «повороту на філософському фронті» за московським сценарієм. З Москви зі своєю командою приїхав М. Б. Мітін для того, щоб і в Україні розгромити механіцизм та меншовиконуючий ідеалізм, уособленням яких стали С. Семковський та В. Юринець.

Підсумки дискусії про поворот на філософському фронті України було підведено з урахуванням постанови ЦК ВКП(б) про журнал «Под знаменем марксизма» в резолюції бюро партосередку філософсько-соціологічного відділу УІМЛ від 20 березня 1931 р. В ній зазначалося, що, враховуючи принцип партійності філософії і природознавства, дискусія «розбила легенду про

виключність шляху філософської роботи на Україні», закликала йти українській філософії магістральним шляхом Москви, посилюючи боротьбу з урахуванням місцевих умов, борючись проти соціології М. Грушевського, С. Єфремова, схеми М. Яворського, філософського керівництва механіста й меншовика С. Семковського та ідеаліста В. Юринця, критикуючи їх, зокрема буржуазний естетизм Юринця.

Оскільки в Україні не знайшлося своїх Мітіних, то для укріплення філософського фронту сюди з Москви прислали О. Васильєва, А. Сараджева, М. Юшманова.

Зі смертю М. С. Скрипника в травні-липні 1933 р. українська радянська філософія була обезглавлена. А в 1934 р. було покінчено і з українізацією. До кінця 1937 р. були заарештовані майже всі українські філософи:

1933: П. Демчук, М. Яловий;

1934: П. Костецький, Е. Штейберг, Р. Левік;

1935: Я. Блудов, Б. Пароцький, І. Дорошенко, Д. Ігнатюк, М. Нирчук, Н. Білярчук, В. Глухенко, Ф. Давиденко, М. Мухін, Н. Андрійчук, Г. Завада, М. Золотарьов, Л. Фесюра, Я. Розанов, С. Лавров;

1936: Г. Лозових, Г. Ярошевський, Л. Чернін, С. Семковський, Л. Штрум, А. Розанов, І. Атол, Р. Люмкіс, М. Орлов, Ю. Ольман 1936;

1937: А. Сараджев, М. Юшманов...

Це далеко не повний перелік репресованих філософів, які працювали в Україні. За висновком видного українського філософа В. Г. Табачковського (1944–2006) за передвоєнне десятиріччя в результаті масових репресій в Україні змінилося три покоління філософів з періодичністю кожні два-три роки. І «ті з них, хто пройшов через ці страхітливо-криваві «сита», зрозуміло, практично були уже нездатні на прояв самостійної думки, а міг тільки повторювати «глибокі думки геніального керманіча»».

XX століття, повоєнний час

Після другої світової війни партія була зацікавлена в піднесенні рівня дослідів і публікацій з ділянки офіц. філософії. 24 червня 1947 чл. політбюро ЦК ВКП(б) А. Жданов виступив з гострою критикою «схоластичного» характеру та ізолюваності філософії в СРСР. Виступ цей спричинився до деякого пожвавлення філософських студій та наукового опрацювання проблем філософії, щоправда, з догматичних позицій. 1945 організовано Інститут філософії АН УРСР.

Пожвавлені філософські дослідження ведуться з 1950-х рр. в тематичних відділах інституту: філософські питань природознавства, логіки наук. пізнання та історії філософські і суспільної думки в Україні. Перший відділ досліджує філософські проблеми, які виникають у висліді рев. змін у природознавчих науках, наприклад, заміна механіки Ньютона теорією відносності Ейнштейна. Ставиться питання об'єктивності знання, якщо в наук. теоріях такі явища, як маса, простір, час та ін., радикально міняються. У цьому ж відділі розглядаються філософські питання біології, хімії, квантової механіки, космології та ін.

У 1960-1970-х рр. в Україні відбулася низка республіканських і всесоюзних нарад, конференцій і симпозіумів, присвячених цим питанням. Видатним представником філософії природознавства був М. Омеляновський (гол. відділу філос. питань природознавства Інституту Філософії АН СС СР), що запропонував власну інтерпретацію квантової теорії («Філосо. питання квантової механіки», 1956). Інші філософи з ділянки природознавчих наук в УРСР: А. Рубашевський, І. Підгрушний, Д. Острянин, М. Вільницький, О. Шугайлін (філос. питання фізики), П. Дишлевий, О. Жмудський, В. Колодяжний (питання біології), М. Депенчук. Над питаннями перехідних періодів у науці та вибором між різними запропонованими теоріями працюють С. Кримський, С. Остапенко та Є. Мамчур.

У ділянці гносеології і логіки наук. пізнання працюють акад. П. Копнін (1922–1971, праця «Теорія пізнання та кібернетика», 1964), М. Попович (питання семантики, сучасна формальна логіка), В. Костюк (перевірка гіпотез у науковому дослідженні), А. Уйомов (системний підхід і метод моделювання), Є. Ледніков (проблема конструктів в аналізі досліджень). Естетичні питання розробляють І. Іваньо, М. Гончаренко, Б. Кубланов, В. Кудін (підручник «Естетика», 1967), В. Передерій (укр. естетична думка), В. Мазепа. Тісно пов'язана з філос. питаннями також нова наука кібернетика, над розвитком якої працював в системі АН УРСР окремий інститут. Ці питання порушують у своїх працях академіки В. Глушков, Б. Гнеденко, М. Амосов, В. Корольок; К. Ющенко, О. Івахненко члени-кореспонденти АН УРСР та Ю. Соколовський, С. Жмудський, І. Буланкін.

За останні тридцять років (1950–80) з'явилося чимало праць з історії укр. філософії. З джерельних матеріалів видано твори Г. Сковороди, вперше видано більшість письменницької спадщини Т. Прокоповича у перекладі з латинської мови (3 тт., 1979). Джерельні матеріали друкуються також у журн. «Філософська Думка»; якийсь час журнал навіть мав розділ «Філософія в Києво-Могилянській Академії», в якому друкувалися переклади творів та архівні матеріали Т. Прокоповича, І. Гізеля, С. Яворського, Ю. Кононовича-Горбацького, Г. Сковороди та ін.

Появився ряд статей і монографій з історії української філософії у збірниках: «З історії суспільнополітичної та філософської думки на Україні» (1956), «З історії філософської думки на Україні» (1963), «Нарис історії філософії на Україні», редактор Д. Острянин (1966), «З історії філософії на Україні» (1967), «Розвиток філософії в Українській РСР», редактор В. Євдокименко (1968), «Від Вишенського до Сковороди», редактор В. Нічик (1972).

У ділянці історії української філософії працюють ще: Т. Білич, І. Іваньо, Л. Махновець, Д. Кирик, М. Рогович, М. Кашуба, Я. Ісаєвич, П. Манзенко, В. Горський, Я. Стратій, І. Табачников, М. Денисенко, В. Дмитриченко, І. Назаренко, А. Брагінець, П. Коваль, Є. Пронюк.

В УССР до філософських наук належать також питання релігії, які досліджуються з погляду атеїзму. Серед авторів праць з атеїзму відомі В. Танчер, А. Аветисян, Є. Дулуман, О. Онищенко.

На початку 1970-х рр. умови праці в Інституті Філософії АН УРСР погіршилися. 1972 р. заарештовано молодших співробітників В. Лісового (логік) і Є. Пронюка (дослідник історії філософії і суспільної думки в Україні). Тоді ж обмежено дослідження української філософії, зокрема публікації філософських праць українською мовою. З другої половини 1970-х рр. багато більше монографій і поважніших досліджень з філософії друкуються російською мовою, а українською популярні і пропагандивні брошури. Крім журналу «Філософська Думка», появляються ще різні серійні видання, збірки, записки. У 1951–1961 рр. Інститут ілософії АН УРСР випустив 6 томів «Наукових записок», а Київ. Університет «Збірник філософського факультету»; започатковано «Питання філософії» в серії праць катедр суспільних наук Львівського Університету. У 1960-х рр. видавництво Київ. Унту почало видавати такі міжвідомчі збірники: «Проблеми філософії» (з 1966, ред. Д. Острянин), «Етика і естетика» (ред. В. Передерій, В. Кудін), «Питання наук. комунізму» (ред. Й. Ремезовський, В. Антоненко), «Питання атеїзму» (з 1965, ред. В. Танчер), «Філософські питання сучасного природознавства» (з 1965, ред. О. Шугайлін, Г. Вдовиченко, Н. Костюк). Всі ці міжвідомчі видання 1977–78 перейшли на рос. мову. Харківський Університет продовжує видавати збірник статей «Філософія» і «Науковий комунізм» (укр. і рос. мовами). Статті на філософські теми містяться також у збірник Київського університету «Вопросы общественных наук», як також у «Віснику Київського Університету» (філос. серія і серія «Етика і естетика»). 1973 видавництво Українська Радянська Енциклопедія АН УРСР видало за ред. В. Шинкарука «Філософський словник» (перший українською мовою «Короткий філософський словник» за редакцією М. Розенталя і П. Юдіна вийшов 1940). У 1976–81 рр. в УССР випущено понад 500 праць з філософії і споріднених ділянок, у тому ч. і «наук. комунізму». З того ч. 84 назви з ділянки історії філософії і критики т. зв. буржуазної ідеології, 65 з етики й естетики, 48 з методології і філософії природознавчих наук.

Як навчальна дисципліна філософія викладається у високих школах України; у всіх університетах та при більших вузах є кафедри філософії (в 1965 було 58). Крім Інституту Ф. АН УРСР, досліди з філософії велися у відділі філософії Інституту суспільних наук у Львові.

Дослідники і викладачі філософії в Україні належать до Філософського Товариства УРСР, що є відділом всесоюзного філософського товариства, заснованого 1971. Це товариство діє під керівництвом АН ССРСР, а до його президії входить як один з заступників голови В. Шинкарук (директор Інституту Філософії АН УРСР), він же голова Українського відділу. 1982 Український відділ Філософського Товариства мав 1960 індивідуальних членів та 41 колективного членів (обл. і місц.).

Сучасна філософія в Україні (від 1991 р.)

В Україні на початку ХХІ ст. діє Інститут філософії імені Григорія Сковороди НАН України, Центр гуманітарної освіти НАН України, кафедри філософії при університетах; філософське товариство, Філософський фонд. Структура філософії України визначається в залежності від соціокультурного фону. В історію філософії як науки входять, по-перше, дослідження історії філософської думки в Україні як невід'ємної складової частини світової культури. Функціонування філософських ідей створює філософсько-світоглядний ґрунт тієї культури, що об'єднує людей, які живуть в Україні і формують її народ. По-друге, історія філософії в Україні охоплює філософські проблеми і теорії, розроблені і сформовані саме філософами вихідцями з України. Це найвіддаленіші від суто української національно-культурної проблематики дослідження. У них слабкіше виражається характер власне української культури. Нарешті, до історії української філософії входять дослідження її специфіки, національних особливостей, традицій. Мова йде про світоглядну ментальність, що визначає власне українське бачення світу, про комплекс світоглядних ознак, що зумовлюють визначеність духовного світу нації в контексті історії культури людства. Урахування усіх складових у їх взаємодії дозволяє усвідомити самотність філософії в Україні, починаючи з Київської Русі.

Важливою ознакою стану будь-якої галузі знань є наповненість ніші навчальної і довідкової літератури. Хоч би яким значущим не було вивчення першоджерел, утворення цілісної картини тієї чи іншої дисциплінарної галузі, насамперед для тих, хто тільки починає знайомитись з нею, неможливе без підручників і навчальних посібників, із характерним для них стислим та системним викладенням матеріалу. Водночас, джерельне забезпечення для підручників мають забезпечувати хрестоматії та антології, що дозволяють швидко ознайомитись із ретельно дібраними фрагментами релевантних праць, а також тематичні словники та енциклопедії, які допомагають актуалізувати здобуті знання в розрізі ключових імен і категорій.

За роки незалежності цей сегмент літератури зазнав помітного розвитку, утім, поки що зарано говорити про те, що всі тематичні й хронологічні розділи філософії представлені в ньому рівною мірою. Актуальний стан даного сегменту української філософської літератури відстежує відповідний розділ національного порталу української філософії Philosophy.ua, який містить дані про переважну більшість підручників, енциклопедій та хрестоматій філософської тематики, створених чи перекладених українськими фахівцями, які упорядковано за хронологічним принципом, по галузях філософського знання та по окремих теоретико-методологічних традиціях.

Директор Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України член-кореспондент НАН України Анатолій Єрмоленко наголошує: «Практична філософія дуже потужний напрям у сучасній світовій думці. Специфіка його полягає в тому, що методологічні питання філософії, зокрема етики, поєднані з практичними питаннями економіки, політики, науки, медицини,

біотехнологій. Є безліч дуже серйозних проблем – глобалізація, екологія, зміна клімату, зрештою питання, наскільки людина може взяти під контроль власну подальшу еволюцію (біо- та нанотехнології)».

«Що стосується нашої країни – мені видається, потрібно зберегти і гуманітарну науку, і філософію. Це вкрай важливо, бо нині ми стали на шлях модернізації і демократизації суспільства. Для цього потрібні зрілі особистості, які у змозі спиратися на власний розум. Суспільство сьогодні надто складне. Розібратися в усіх його механізмах досить важко. Щоб голосувати на виборах, керуючись власним розумом, а не тільки «серцем» або, ще гірше, як тобі скажуть т. з. політтехнологи, потрібне критичне мислення. І тут основою є філософія», – зауважує А. Єрмоленко.

Контрольні питання

1. Прокоментуйте тлумачення поняття «свобода» у філософії екзистенціалізму.
2. Охарактеризуйте структуру внутрішнього світу особистості за З. Фрейдом.
3. Основна мета, досягнення і невдачі неопозитивістської стадії філософії.
4. Які основні досягнення сучасного неотомізму.
5. Охарактеризуйте соціально-економічні, природничо-наукові і теоретичні передумови виникнення філософії марксизму.
6. Визначте, які філософські ідеї Г. Гегеля та Л. Фейєрбаха вплинули на формування марксистської філософії.
7. Визначте основні категорії, що виражають сутність матеріалістичного розуміння історії.
8. Проаналізуйте, яке місце відводиться серцю в філософській концепції П. Юркевича.
9. Сутність теорії пізнання І. Франко.
10. Основні філософсько-соціологічні погляди М. Драгоманова.
11. Чому айбільше розвинені ділянки філософії в УССР пов'язані з науковою методологією або з філософськими питаннями природознавства?
12. Порівняйте погляди на оцінку ролі розуму в поведінці людини в західноєвропейській та українській філософській традиції. Якими чинниками, на Вашу думку, обумовлені ці розбіжності?

Тема 5. СВІДОМІСТЬ

План

1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки.
2. Проблема походження свідомості.
3. Ідеальний статус буття свідомості. Свідомість і мова.
4. Структура та функції свідомості.

1. Проблема онтологічного статусу свідомості та її суттєві ознаки

Однією з найбільших таємниць світу є людська здатність усвідомлювати, розуміти дійсність, тобто людський інтелект. Він вражає своєю красою та могутністю, невичерпністю та універсальністю. В цілому якісні особливості людського інтелекту окреслюють терміном свідомість, тому питання про сутність свідомості, її виникнення та можливості століттями хвилювало кращих представників людства, надихало на пошук та творчі злети. Музика, поезія, усе

мистецтво, наукові розвідки глибин суцього та інші напрями інтелектуальної діяльності прагнуть розкрити можливості людської свідомості та неповторно-чарівний внутрішній світ людини.

Перші уявлення про свідомість виникли у прадавні часи, коли люди дійшли висновку, що процеси, які відбуваються в їхніх головах, відмінні від процесів природи, що їхнє бачення світу, а відповідно і місце в ньому, відрізняється від тваринного. Такі особливі властивості приписували душі як прояву чогось надприродного. Упродовж тисячоліть людство шукало відповідь на запитання, у чому полягає сутність свідомості, як вона виникає, від чого залежать її можливості і т. ін. У наш час свідому діяльність людини вивчають фізіологія, медицина, психологія, кібернетика та деякі інші науки.

Найперші складності розуміння та вивчення свідомості пов'язані значною мірою з тим, що ми не можемо спостерігати явищ свідомості безпосередньо, чуттєво, не можемо їх вимірювати, досліджувати за допомогою різноманітних приладів. Наприклад, відомий американський нейрофізіолог **Карл Прибрам (1919- 2015)** писав, що ні на якому рівні наукового дослідження мозку людини не фіксується те, що ми називаємо думкою, хоча мозок узагалі не можна досліджувати інакше, ніж виходячи із тези, що він є орган думки та свідомості. У зв'язку із зазначеним інколи висувують досить радикальне твердження про те, що свідомості як особливої сутності взагалі не існує, що її можна звести або до функцій та процесів організму людини, або до реакцій нервової системи людського організму на зовнішні чинники (біхевіоризм у психології; філософські течії натуралістичного спрямування).

Лише у XX ст. була видана низка праць, спрямованих на доведення того, що насправді не існує нічого такого, що можна було би назвати явищами ментальними або свідомістю. Досить поширеним було (і залишається ще й у наш час) тлумачення свідомості як особливої форми відображення дійсності. Якщо свідомість розглядають як відображення, то її позбавляють будь-якого онтологічного статусу, тобто при цьому вважається, що вона не вносить у дійсність нічого принципово нового. Свідомість як форму відображення дійсності наділяють здатністю лише відтворювати та перекомбінувати наявні форми буття. Слід визнати, що для деяких наук (біологія, психологія) теорія відображення виявилась результативною.

Найпершою ознакою свідомості можемо вважати особливий тип людської поведінки. Ми можемо назвати його «небіологічним», тому що людина діє не лише під тиском життєвих потреб, не лише в напрямі пошуку шляхів їх задоволення; вона діє не за схемою «стимул – реакція», а інколи (і досить часто) – усупереч біологічній доцільності та самозбереженню (наприклад, у випадках самопожертви та ін.). Людська діяльність стає самодіяльністю, вона вводить людину у принципово інакший, у порівнянні із біологічною, тип поведінки.

Про небіологічний тип людської поведінки свідчать як спрямованість, так і змістова наповненість людських дій: їх здійснюють на основі соціокультурних процесів із використанням штучних знарядь та засобів життєдіяльності, що їх людина створила сама. Всі ці засоби стають ніби новим, проте для людини – найважливішим середовищем її життєдіяльності, вони ніби продовжують та підсилюють її природні органи.

За допомогою розуму людина здатна ніби бачити те, що насправді, у наявному вигляді не існує. Наприклад, каменярь бачить у камені майбутній виріб, коваль у металі – майбутню річ. Коли ми тримаємо перед собою текст, то бачимо світлу поверхню з позначками, але вбачаємо за цим щось принципово інше. Функціонування свідомості пов'язане з особливим предметним змістом реальності, який чуттєво нам не наданий, а вироблений на основі досвіду діяльності в історичному процесі соціально-культурного життя.

Звідси – цілеспрямований характер свідомої діяльності: здатність свідомості створювати образи майбутніх (потрібних) результатів дій і в подальшому спрямовувати свої дії на те, чого в готовому вигляді, тобто – фактично, не існує. Причому часто йдеться про те, що не існує не тільки тут і зараз, а й узагалі.

Значить, законом людської діяльності постає її зумовленість не тим, що діє на людину ззовні, а тим, що вироблене її свідомістю. Тому і при оцінці людської діяльності важливо враховувати не лише її результат, а й її наміри, мету. У цьому, зокрема, проявляється творчий характер людської свідомості.

При розгляді ознак свідомості нам не уникнути запитання: а як же людина може засвідчити наявність у її свідомості того, що не існує? Насамперед реальними діями, реальним творенням нових речей: коли майстер вчить учня, він досить часто не стільки розповідає йому «теорію» власних дій, а просто залучає його до діяльності, діями демонструє свій досвід. Проте це можна робити лише в разі відносно простих процесів діяльності; в інших же випадках треба мати особливі засоби для передачі того предметного змісту свідомості, який не можна прямо продемонструвати. Такими засобами стають знаки (або, ширше – знакова діяльність), серед яких найважливіша роль належить мові (передусім – мовленню). Мова і є найпершою та найочевиднішою ознакою свідомості; саме за ознакою мови ще давні люди відрізняли людину від тварини, а «своїх» людей від «німців».

Отже, потреба в мові пов'язана з необхідністю зафіксувати той зміст, який не можна передати простою демонстрацією речей. Звідси стає зрозумілим, що мова стає і основним носієм історичного досвіду діяльності (певної особи, певного народу, певної культури).

Великим дивом свідомості постає те, що, хоча вона не фіксується ніяким приладами та індикаторами, вона здатна фіксувати себе сама. Ця унікальна здатність називається самосвідомістю або саморефлексією людської свідомості (чи думки). Можна, навіть, сказати так: не потрібно ніяких приладів, достатньо лише звернути свою свідому увагу на те, що відбувається всередині наших психічних процесів задля того, щоби переконатися у реальному існуванні свідомості. Щоправда, для цього треба бути людиною і перебувати у людському способі буття; тобто, можна сказати, що для людини (розвиненої, сформованої) питання про існування чи не існування свідомості постає як питання про її самоідентифікацію, і, звичайно, те, що не перебуває у людському способі буття, таку самоідентифікацію (тобто внутрішню фіксацію свідомості) здійснити не здатне у саморефлексії свідомості проявляє себе момент субстанційності свідомості, тобто той момент, коли свідомість задля свого існування не потребує ніяких зовнішніх підкріплень чи засвідчень, коли вона в самій собі знаходить свою ж «першу» (чи «останню») очевидність, що, врешті, і дає можливість людині поставати суб'єктом пізнання та діяльності, тобто самій та від себе продукувати свою дійову активність. З цим також пов'язана і здатність свідомості оцінювати дійсність, судити про неї.

Отже, свідомість має унікальні властивості, які зумовлюють неможливість її прямого вивчення та вимірювання; проте вихідні ознаки свідомості дозволяють стверджувати її реальне існування, але в особливих якостях та характеристиках.

2. Проблема походження свідомості

Особливість філософського аналізу свідомості полягає у розкритті її буттєвих коренів, найважливіших ознак, властивостей та функцій. Всі ці проблеми досить часто ставляться в залежність від історичного аналізу свідомості, а останній передбачає визнання того, що свідомість колись виникає та зазнає певних змін в процесі розвитку суспільства. Тому до філософських проблем свідомості належить насамперед проблема її походження; це повинно бути зрозумілим у загальному плані хоча б тому, що ми досить часто, намагаючись дещо зрозуміти, шукаємо його коренів, тобто звертаємося до питання про його походження.

Сучасна філософія (і наука) не може дати остаточного і безсумнівного розв'язання цієї проблеми, але наявні на сьогодні авторитетні концепції походження свідомості допомагають цю проблему висвітлити і багато чого зрозуміти в її розв'язанні. До таких **концепцій** можна віднести: теологічну (релігійну), дуалістичну, еволюційну, трудову, теорію єдиного інформаційного поля та субстанційну. Розглянемо їх основні тези, зазначаючи водночас переваги та недоліки кожної концепції.

Релігійна концепція стверджує, що свідомість людини є Божим даром: створюючи людину, Бог «вдихнув у неї дух живий», наділивши, таким чином, людину часткою божественного світла. Власне людська свідомість із її найпершими властивостями постає вже наслідком відомого із Святого Письма гріхопадіння: саме внаслідок нього людина почала розрізняти добро та зло а, отже, почала сприймати дійсність не цілісно, а частково, фрагментарно.

Проте наявність в глибинах свідомості частки божественного зумовлює людське прагнення до вищого, здатність пізнавати істину і т. ін.

Безумовним позитивним моментом теологічної концепції постає те, що вона зводить людську свідомість до трансцендентного, абсолютного, вищого, не обмежує її аспектами існування людини та її виживання.

Проте вона залишає поза розглядом зв'язок свідомості із людським організмом, соціальною історією, інформацією. Окрім того, вона, фактично, пояснює не походження свідомості, а лише те, чому вона притаманна людині.

Дуалістична концепція наголошує на моментах радикальної відмінності між свідомістю та матеріально-чуттєвою реальністю, що відкрита людині, і робить звідси висновок про існування в світі двох родів явищ (або двох субстанцій) матеріальних та ідеальних. Вони існують у тісному переплетінні між собою, а всі явища дійсності постають лише різними мірами їх єдності.

Дуалістична концепція може бути виправдана внаслідок того, що між свідомістю та буттям справді пролягають настільки різкі межі, що звести їх одне до одного або до якогось спільного кореня майже неможливо. І. Кант із цього приводу колись писав: «Існують два основні стовбури людського пізнання, що зростають, можливо, з єдиного, загального, але нам невідомого кореня...».

Концепція єдиного інформаційного поля наголошує на тезі, яка не викликає серйозних заперечень: усі процеси світу супроводжуються обміном інформацією. Тому логічно припустити, міркують її прихильники, що існує єдине поле інформації в усіх світових процесів та явищ. Людська свідомість – один із проявів інформаційних процесів, можливо, найяскравіший. Людську свідомість не можна звести до інформації, але, безперечно, вона має до неї пряме відношення.

Зазначена концепція фіксує факт існування такого відношення, до того ж вона по-своєму переконливо, із посиланнями на новітні дані науки, пояснює зв'язок свідомості із мозком людини. Вона стверджує, що людський мозок можна уподібнити до складного приймача: його деталі необхідні для прийому радіохвиль, але вони не мають нічого спільного із їх змістом. Соціальне середовище та соціальна діяльність виконують функції «настроювання» мозку на необхідні параметри дії; тому поза ними свідомість не виникає (сучасні вчені К. Прибрам та Дж. Екклз).

Ця концепція безумовно виправдана, але навряд чи здатна пояснити складності та нюанси реального функціонування людської свідомості, у тому числі, наприклад, єдність свідомості та людських почуттів, переживань, прагнень до вищого та кращого.

Концепцію еволюції можна представити в різних варіантах. Наприклад, так звана «теорія панспермі» стверджує, що насіння життя розвіяне по всьому Всесвіту. За наявності сприятливих умов воно дає результат: розквіт форм життя і його свідомих проявів.

У варіанті дарвінівської теорії стверджується, що внаслідок боротьби за існування та пристосування до умов довкілля відбувається удосконалення видів живих організмів, з'являються психіка та людська свідомість. Але сучасна

генетика заперечує можливість змін організмів лише через пристосування; ці зміни повинні бути зумовлені на генетичному рівні й не інакше.

Концепція пристосування не підходить до людини, адже людина не стільки пристосовується до зовнішніх природних умов, скільки змінює їх, засоби діяльності, свої знання та навички.

Нарешті, дослідження еволюціонування живих організмів не пояснює інформаційних можливостей людського мозку і спрямованості самої еволюції до людини, мислення, знання. Хоча, з іншого боку, було б не виправданим заперечувати зв'язок людського організму із процесами життя у ширшому плані, а людської свідомості – із певними особливостями будови людського організму, наприклад, існування людини у двох статях, із особливостями вікового розвитку людини та ін.

Трудову концепцію або концепцію походження свідомості внаслідок розвитку праці враховують археологія та антропологія, і вона нібито має з їх боку численні підтвердження. Але багато чого при цьому все одно залишається незрозумілим. Наприклад, найдавніші кам'яні знаряддя праці відстоять від нас у часі на 2,5 млн. років. Але справді помітні прояви людської свідомості, пов'язані із спеціальними похованнями людей, наскельними малюнками та ін., з'являються в інтервалі 100-35 тис. років тому.

Отже, «трудова теорія» не пояснює, чому при наявності «праці із знаряддями» історичний процес формування свідомості був фактично або взагалі відсутній, або загальмований на дуже тривалий час.

Справедливі також зауваження, згідно з якими саме виготовлення знарядь праці потребувало досить розвиненого інтелекту. З іншого боку, зв'язок мислення та пізнання з технологіями людської праці досить очевидний. Отже, зв'язок є, але чи є він визначальний з боку праці щодо свідомості? Напевно, він складніший, багатофакторний та неоднозначний. По сьогоднішній день всі спроби прилучити розвинених тварин до стабільних дій із елементарними допоміжними засобами діяльності не дали позитивних результатів; а головне те, що у тварин не формується предметне сприйняття дійсності. Це свідчить про те, що задля того, щоби діяльність із знаряддями привела до формування розвиненої свідомості і культурно-історичного процесу, необхідно мати в наявності досить високо розвинений інтелект, або, хоча б, зародки свідомості. Виходить, що свідомість повинна ніби передувати своїй власній появі. Тому трудова концепція навіть у логічному плані залишається не коректною.

Нарешті, концепція активно-діяльного самопородження свідомості людини або субстанційна намагається подати свідомість як конкретне, на рівні людини виявлення вихідної засади світу – духу, або ідеї, або світового розуму (інтелекту).

Ця концепція пояснює, наприклад, спрямованість еволюційних процесів як рух до найповнішого виявлення якостей субстанції світу; певною мірою вона пояснює і динамізм процесів буття (оскільки дух – це є рух, енергія), і деякі характеристики свідомості (саморефлексія, трансцендентність). Проте і вона нагороджує нас серією складних питань; наприклад, субстанційні

характеристики за самою своєю якістю повинні бути найпершими, а, значить, найпотужнішими, проте, як ми знаємо, свідомість тримається на постійному внутрішньому зусиллі; якщо свідомість початково є ідеальною, навіщо для її проявів потрібна недосконала матеріальна реальність? Яку роль у субстанційному процесі відведено людському стражданню та надіям на безсмертя?

Отже, перегляд основних концепцій походження свідомості дозволяє зробити висновок про те, що жодна з них не може пояснити усіх складностей свідомості як явища людського буття, проте кожна з них виділяє та акцентує справді дуже важливі риси свідомості, а тому ми повинні брати до уваги їх всі, розуміючи та оцінюючи їх як своєрідні елементи (фрагменти) єдиної картини: хоча вся картина і не складається, проте наявні її фрагменти дають можливість уявити її собі досить повно та виразно.

Провідні чинники виникнення та функціонування свідомості:

загальнокосмічний чинник, що засвідчує принципову спорідненість процесів свідомості із усім багатством космічних явищ та процесів; це проявляється, зокрема, у поміченій ще давніми греками здатності нашої свідомості прийняти у свій зміст як своє та зрозуміти все, що відбувається у космосі, яким би віддаленим воно не було від реальних потреб людини; сьогодні цей чинник проявляє себе у вже неодноразово згаданих спроможності людського мозку ввібрати в себе всю інформацію космосу; а дехто із психологів та культурологів вважає факт зачарованості людини спогляданням зоряного неба свідченням потягу до найпершого родинного джерела людського духу;

трансцендентальний чинник, який можна віднести як на рахунок зв'язку людської свідомості із абсолютним, так і на рахунок проявів у ній ознак субстанційності; цей чинник проявляє себе у здатності свідомості продукувати абсолютні, еталонні виміри сущого, а також у її певній самовладності, само рефлексивності, у її прагненні та здатності виходити за всі та всілякі межі, включати всеможливий зміст у своє наповнення;

інформаційний чинник - людська свідомість здатна «знімати» з будь-якого сущого його внутрішні та зовнішні форми, переводячи це суще у процес формальних співвідношень та комбінаторик; а це значить, що людська свідомість органічно пов'язана із інформаційними процесами і постає, на думку деяких філософів, здатністю опановувати та оперувати «чистою інформацією»;

природно-біологічний чинник вказує на те, що людську свідомість не можна відірвати від природних процесів хоча б у тій їх частині, яка постає як своєрідність земних планетарних процесів у єдності органічних хімічних процесів, рослинного та тваринного світу; свідомість пов'язана із психікою, а остання - із загальними умовами та особливостями розвитку нашої планети; нарешті, надзвичайна пластичність людського організму, його чутливість, багатoelementність і т. ін., також постають реальними моментами функціонування та проявів свідомості;

психологічний чинник дозволяє осмислювати свідомість як в аспекті внутрішнього самоврегулювання людиною своїх життєвих дій та процесів, так і в аспекті її єдності із людською тілесністю, нейрофізіологією та життєвою енергетикою; сьогодні відома ціла низка феноменів, що засвідчують надзвичайні можливості людської психіки, проте остання невід'ємна від процесів свідомості, оскільки всі психічні процеси людини зумовлені предметним змістом психіки, що його здатна постачати тільки свідомість;

соціально-діяльний (або окремо – соціальний та діяльний) чинник пов'язаний із тим, що людська свідомість вписана у історичний досвід людства та, значною мірою, – в історичний досвід розвитку людської діяльності; в елементарному своєму виявленні свідомість постає як здатність людини поводитись із речами культури людським чином, вміти їх використовувати та, принаймні, – відтворювати; цей чинник дозволяє також помітити такий дуже важливий момент: хоча свідомість реально існує як характеристика та здатність окремої людини, за суттю вона постає явищем соціальним, а, значить, – загальнолюдським; у певному сенсі свідомість неподільна, оскільки і її зміст, і умови її: реального буття створюються спільними людськими зусиллями, а тому й між людьми можливі порозуміння;

культурно-історичний чинник засвідчує принциповий зв'язок свідомості із сенсами, їх утворенням та функціонуванням; культуру часто виводять із поняття культу, а, отже, із прагнення до вищого, священного, вічного, – культура вбирає все це у свій зміст, а тому для свідомості вона постає, з одного боку, мірою її творчих самовиявлень, а, з іншого боку, вічним джерелом прилучення до сфери найперших та найвищих життєвих сенсів;

антропологічний чинник дозволяє побачити свідомість у специфічно людських вимірах та окресленнях, наприклад, в окресленнях статевих її проявів, в окресленнях людського страждання та прагнення, людського здоров'я та хвороби, норми та патології у психіці, містичних самозаглиблень, видінь та марень і т. ін.;

індивідуально-особистісний чинник формування свідомості фіксує її єдність із життям та біографією конкретної людини, із подіями такого життя, індивідуальними особливостями та характеристиками даної людини, її здібностями, перевагами та вадами і т. ін.

Лише врахування всіх зазначених чинників може врятувати нас від однобічних та спрощених підходів до розуміння, оцінки, трактувань свідомості, відкрити шлях до її належного цінування. Свідомість постає ніби своєрідним перехрестям, де поєднуються сили та тенденції, що діють через взаємодію конкретних часткових форм суцього та еволюцію окремих форм життя, та сили і тенденції світового цілого.

Звідси випливає вихідна суперечність людської свідомості: вона, звичайно, постає свідомістю кожної конкретної людини, але водночас виходить далеко за межі обслуговування суто індивідуального людського життя, сягаючи, наприклад, рівня таких питань, як початок світу взагалі, сенс життя та ін. У реальному людському житті це проявляється у тому, що людська

свідомість вбирає у себе суспільно-історичні досягнення, знання, поняття, ідеї, а не лише індивідуальний життєвий досвід. Так само, як людина не є суто біологічною істотою, так і її свідомість не може бути зведена до її природних передумов – психіки тварин. У формуванні свідомості визначальну роль відіграла не стільки біологічна еволюція, скільки життєва діяльність людини як суспільної істоти. Тому свідомість не можна розглядати як дуже досконалий інстинкт. Можна сказати, що лише тоді, коли долається інстинктивна дія, починається свідомість. Бо з появою свідомості з'являється принципово нове мотивування та регулювання діяльності. А це означає, що свідомість пов'язана з принциповою зупинкою довільної течії психічних актів, із появою у психіці нових систем оцінок реальності, від яких вибудовується і нова система орієнтацій у дійсності.

Бо, наприклад, поняття, як форму знання та мислення, можна застосовувати не лише до тих речей, що їх ми знаємо та бачили, а й до тих, яких і не бачили і не знаємо, і котрі ще, може, і не існують. Це пов'язано з тим, що поняття фіксує не лише суттєві характеристики речей, а й спосіб вибудовування ідейного змісту образів цих речей у людському інтелекті, адже речі існують самі по собі, а в людській свідомості треба способом, відомим свідомості (інакше це не буде знання), вибудувати інтелектуальну конструкцію, яка дасть змогу певні речі ідентифікувати, розуміти, використовувати, створювати та прогнозувати.

Все це стає можливим за умови, що ми перебуваємо не у стані чуттєвого сприйняття речей, а у стані руху мислення від якихось початкових пунктів до результату. Тобто свідомість як така повинна розпочинатись із певного (для себе) вихідного пункту. Згідно із твердженнями багатьох дослідників (Р. Декарт, Дж. Локк, І. Кант, Г. Гегель, Т. Бредлі, Г. Кассінер, М. Хайдеггер та ін.) таким вихідним, першим (і абсолютним) початковим пунктом для здійснення будь-яких інтелектуальних операцій свідомості постає межа буття та небуття. Історично це означає, що власне людське усвідомлене буття розпочинається з періоду здійснення спеціальних поховань людини. Тут уперше суцільність потоку реальності розтинається; з'являється точка відліку для будь-чого. У міфології названий абсолютний пункт відліку представлено різними уявленнями про виникнення світу. У логіці понять ми завжди намагаємося у міркуваннях про будь-яку річ визначити, з чого ця річ починається, без чого вона неможлива.

Отже, свідомість як предметна, змістовна свідомість – це оперування поняттями, а останні потребують інтелектуального конструювання від певного початкового пункту. Тому і в індивідуальному розвитку особи відлік її життєвої історії; як звичайно, розпочинається з того моменту, коли людина усвідомила себе, тобто зафіксувала щось як початкове (як звичайно, у формі «Я»), а потім стала приєднувати до того початку подію за подією, але не механічно, а вибірково, з певними оцінками та значеннями.

Свідомість – це самодіяльний, самостворювальний процес вписування окремих подій, явищ, вражень, відчуттів у тотальне (єдине, всеохоплююче)

поле інтелектуального предметного конструювання. Так функціонує індивідуальна свідомість, так функціонує історична самосвідомість людства, так функціонує наукове пізнання.

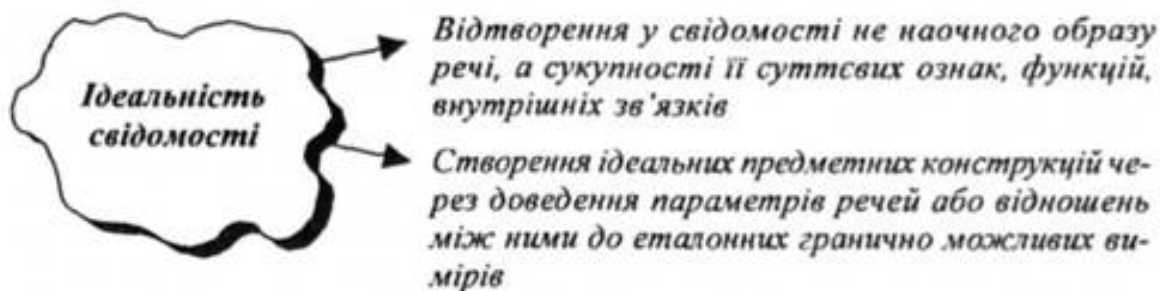
В міркуваннях про свідомість ми повинні вести розмову про маніфестування в її функціонуванні водночас і глибинних потенцій буття, Космосу, і неповторних миттєвостей людської індивідуальної історії, а не лише про вітальні процеси пристосування або виживання.

У цьому сенсі окремі люди мислять загальнолюдським способом, хоча мислять при тому про обставини унікального життя.

Звідси й виникає **логіка** – наука про єдині норми, правила та форми мислення. На цій основі здійснюється також і людське спілкування як перехрещення процесів ототожнень та розрізнянь.

Отже, хоча на сьогоднішній день не існує остаточної відповіді на питання про походження свідомості, це питання не є зайвим. Його продумування та вивчення допомагає осмислити як загальні передумови та чинники існування свідомості, так і її суттєві внутрішні характеристики. Окрім того, спроби його вирішення стимулюють як людське самопізнання, так і розвиток науки.

3. Ідеальний статус буття свідомості. Свідомість і мова

Той факт, що свідомість не підлягає прямому чуттєвому спостереженню, що вона не фіксується за допомогою приладів чи індикаторів, врешті визначається як її ідеальність. Ідеальність, як ми вже знаємо це із історико-філософських досягнень, протиставляється реальному, речовому: речове (а слово «реальне» походить від слова «річ») має просторово-часові характеристики, а ідеальне виходить за межі простору й часу. Стає зрозумілим, що загальне розуміння свідомості значною мірою залежить від того, як ми потрактуємо ідеальне, оскільки саме в ідеальному проявляється та виражається буттєвий (онтологічний) статус свідомості.

Якщо ідеальність постає як відсутність реального, тоді свідомість опиняється з а межами реального і в кращому випадку може визначатися як відображення одних реальних речей в інших.

Якщо ж ідеальність трактується як особлива реальність, тоді вона вимагає певного свого пояснення. Нарешті, можливий варіант, коли ідеальне позначається як «єдність буття та небуття», як дещо проміжне між речовою реальністю та її особливим відтворенням в психіці людини.

Отже, свідомість та основний носій її предметного змісту – знання – постають сферою (або процесом) ідеального освоєння світу.

Тому усілякі конкретно-наукові дослідження свідомості в кращому випадку будуть прояснювати нам умови, форми, механізми функціонування свідомості, а не її сутність.

Ідеальність свідомості, як правило, розуміють у двох основних значеннях: відтворення у свідомості не наочного образу речі, а сукупності її суттєвих ознак, функцій, внутрішніх зв'язків; при тому вважається, що характеристики речей фіксуються в нервових процесах за допомогою систем сигналів;

створення ідеальних предметних конструкцій через доведення параметрів речей або відношень між ними до еталонних, гранично можливих вимірів.

Розглянемо ці визначення ідеального докладніше. Якщо розглядати ідеальне як перекодування характеристик реальних речей у нервові сигнали, тоді воно, тобто ідеальне, може постати лише різновидом універсального взаємозв'язку, що має місце в усіх природних процесах, адже, наприклад, у мінералах у змінених формах зафіксовані характеристики тих процесів, за наявності яких ці мінерали формувались. Психіка тварин також здатна відтворювати певні речі та явища за допомогою нервових сигналів. Тому розуміння ідеального як особливого перетворення реальності в психіці людини характеризує людську свідомість як різновид природних взаємодій і, врешті, – як розвинений інстинкт. При такому його розумінні, як вже зазначалось, незрозумілими та непроясненими лишаються важливі риси людського буття, здатність людини оцінювати дійсність, виходити за межі наявного, перебувати на певній дистанції від безпосередніх із нею стосунків. Під час розгляду ідеального у другому значенні важливо зрозуміти, що могутність, творчі можливості та переваги людської свідомості якраз і пов'язані з її спроможністю створювати те, чого в реальному, фізичному бутті немає і не може бути. Коли ми кажемо «пряма лінія», то під поняттям прямої завжди розуміємо «пряму як таку», тобто ідеальну пряму (а не якусь лінію, що ніби є прямою, а ніби й ні), яку ми можемо вибудувати у своїй свідомості. І, лише маючи в розумі такі ідеальні утворення, ми можемо потім оцінювати дійсність у певних якостях, тобто, наприклад, у якостях прямизни. Бо всі інші прямі, які існують реально, можуть бути лише певною мірою наближенням до єдино справжньої, тобто ідеальної, прямої.

Можливість створювати в полі інтелектуального споглядання ідеальні об'єкти і є тим принципово новим, що може внести і вносить свідомість у реальне буття. Поза свідомістю ідеального не існує, бо будь-що реальне, тобто матеріальне, обов'язково складається із якихось частинок, елементів, які самі, а також і зв'язки між ними, будуть відмінними одне від іншого, а тому ніколи не будуть ідеальним. Ідеальне і є тим, чим свідомість принципово відрізняється від реального, чим вона виходить за межі реального, оскільки виходить за межі простору й часу, як остаточне, завершене. Тому саме в своїй ідеальності

свідомість набуває дійсного буттєвого статусу, тобто вона постає чимсь своєрідним, таким, що не може бути зведеним до іншого. Оскільки «ідеальнішого від ідеального» не існує, то ідеальні виміри буття постають остаточними, незмінними. А отже, будь-що реальне може отримати свій точний вимір у віднесенні до ідеального, як до надійного та незмінного еталона. Ідеальне в цьому значенні і є вихідним пунктом для конструктивної творчої діяльності свідомості, воно й постає тим самим розривом, припиненням стихійних процесів буття, поза яким свідомість неможлива.

Звідси стає зрозумілим і те, чому людська свідомість здатна фіксувати дійсність у суттєвих та необхідних характеристиках, адже під необхідним ми розуміємо те, що завжди відбувається без змін, однозначно та типово, а такими рисами володіють лише такі наші інтелектуальні конструкції, які ми вибудовуємо в розумі на основі надійних, однозначних еталонів та орієнтирів.

Отже, ідеальне в такому значенні – це єдність необхідних і суттєвих ознак певного класу речей на протигагу несуттєвим чи змінним характеристикам реальних його представників. Наприклад, поняття «дерево» вказує на сукупність таких еталонних ознак, які дозволяють нам ідентифікувати дане явище у його найможливіших модифікаціях, наприклад, обов'язкову наявність у всіх дерев коріння, стовбура, гілок і т. д. на відміну від таких змінних властивостей, як вічнозелене, декоративне, високе тощо. Такий зміст ідеального дає можливість подумки оперувати класом речей, відокремлюючи його від інших існуючих подібних класів. Наприклад, поняття «дерево» не лише вказує на суттєві ознаки певного класу речей, а й відокремлює його від інших подібних класів чи видів, як, скажімо, трава, лишайник і т. ін.

Вибудовувати світ у формі необхідного здатна лише свідомість людини, яка діє на основі «конструктивного принципу», тобто не задовольняється наявним, не отожднюється із сприйняттям, а орієнтована на інтелектуальне творення, діяльну оцінку дійсності. Від часів Аристотеля існує традиція пояснення свідомості і мислення як оперування загальним. Насправді загальне існує як подібність, зв'язок, що відтворюється у безконечному ланцюгу перетворень (виникнення та зникнення) одиничних предметів: певні предмети переходять один в одного і таким чином засвідчують, що в них є дещо спільне. Проте загальне здатний фіксувати вже інтелект тварин, а ось конструювати дійсність в її ідеальних предметних визначеннях здатний лише інтелект людини.

Звернемо увагу й на те, що оперування завершеними еталонними утвореннями відразу ж вводить усю діяльність людського інтелекту в стан спрямованості до сенсів, оскільки сенс, як вже зазначалося, передбачає поєднання часткового із фундаментальним, тотальним, в даному випадку із ідеальним.

Звідси можна зробити висновок, що свідомість подає дійсність як фрагмент цілісного тотального буття, а останнє ніколи не можна виразити фізично, у вигляді якогось окремого суцього.

Тому й будь-яку інтелектуальну конструкцію людської свідомості не можна ототожнити із тим, що надане у сприйнятті, оскільки така конструкція вибудовується у статусі поєднання того, що є необхідним та наділеним сенсом.

Отже, ідеальність свідомість (мислених чи уявних предметів) виявляється в тому, що основне, вирішальне у внутрішньому світі людини не має просторово-часових визначень, не може бути безпосередньо зафіксованим органами чуття іншої людини. Навпаки, воно постає позачасовим і позапросторовим, як таке, що сягає абсолютних (максимальних) вимірів сущого. Якраз тому прийнято говорити, що думка людини найшвидша, найбагатша і т. ін.

Зауважимо, що внутрішній духовний світ людини не відокремлений від світу речей. Він постійно прагне знайти своє відповідне втілення, матеріалізуватися. На відміну від тварин, людина не пристосовується фізично до зміни середовища, а прагне своєю активністю змінити наявне.

Світ ідеальних думок фіксує внутрішні можливості природних речей змінюватись у потрібному для людини напрямі. Формою існування думки, що поєднує можливості речей і бажані для людини зміни, є мета. Наявність уявного образу кінцевого результату діяльності (мети), що формується ідеально до початку дії і визначає її, виступає однією із суттєвих характеристик людського способу життєдіяльності.

Діяльність людини тому визначають як цілеспрямовану, цілестверджувальну або цілепокладальну. А процес цілеспрямованого продукування нових речей є процесом опредметнення ідеальної думки у природному матеріалі, коли людина змінює форму, структуру природної речі та надає їй нових меж буття та нового способу функціонування.

Отже, завдячуючи праці, зміст свідомості людини з ідеальної форми існування переходить у матеріальну, у внутрішню здатність чуттєво-предметної речі нести в собі людське значення, бути предметом культури. Для предметів культури важливим є їх функціональне призначення, тобто відповідь на запитання «задля чого». Через це людина, вступаючи у соціальне життя, повинна засвоїти призначення речей культури, навчитися способом їх виготовлення, вивільнення із їх речової оболонки закладених в них цілей та сенсів.

Розуміння ідеального значення предметів культури називається розпредметненням. Іншими словами, розпредметнення це перенесення внутрішніх, ідеальних, суттєвих, смислових характеристик речей із предметно-об'єктивної форми існування в ідеальну чи суб'єктивну, тобто інтелектуально-конструктивну на засадах еталонних вимірів сущого. Розпредметнення як здатність діяти відповідно до опредметнених у речах ідеальних можливостей це обов'язкова умова соціально-культурного існування людини. У цьому контексті життєдіяльність людини розуміють як безконечний ряд свідомого опредметнення та розпредметнення.

Опредметнення свідомості в речах матеріальної культури має неадекватний їй (свідомості) чуттєво-предметний характер. Як зазначалося,

реальні процеси ніколи не набувають ідеальних значень, а тому в процесі опредметнення виникає нездоланна суперечність між намірами людини та результатами їх реалізації; усвідомлення цієї суперечності постає одним із мотивів прагнення людини до досконалого. Найбільш адекватною формою опредметнення є мова. Тут доречно сказати, що мова є не лише однією з можливих форм опредметнення свідомості, а й способом організації та виразу думки. Іншими словами, свідомість і мова нерозривно пов'язані між собою. Справді, думка людини завжди (навіть коли йдеться про невисловлені міркування) прагне вилитись у відповідний мовний еквівалент (хоча це ніколи не можна зробити остаточно).

Мова є прямим та найгнучкішим способом прояву свідомості. Вона виконує багато функцій, а саме:

- позначає, називає предмет, явище чи дію, виділені людиною із тотальності сущого;

- є засобом мислення, засобом виразу предметного змісту знання;

- об'єктивує ідеальну за своїм способом існування свідомість;

- є засобом спілкування людей, обміну досвідом, переживаннями, почуттями;

- зберігає та передає інформацію для прийдешніх поколінь, тим самим сприяючи соціально-історичному розвитку;

- є засобом управління як поведінкою людини, так і колективними діями.

У той же час ми не повинні впасти в ототожнення думки, свідомості та мови; ясно, що мова не лише передає предметний зміст свідомості, а й впливає на свідомість та її зміст, так само, як, наприклад, матеріал впливає на наміри скульптора, якість фарб на наміри живописця та ін.

Мова, як реальне фізичне явище, будується та функціонує залежно від загальних законів матеріального буття. Її реальні можливості змушують людське мислення працювати у повному режимі, проте, напевне, кожна людина хоч колись відчувала неадекватність мови та думки, мови та того, що хочеться нею передати.

Людське мислення сягає абсолютного, трансцендентного; останні також постають в людській свідомості в конкретних виявленнях та окресленнях, проте вони не можуть бути зведеними до будь-чого часткового, фізично наявного. У сучасній науці існує гіпотеза Е. Сепіра та Б. Уорфа відносно мови; вона стверджує, що структура мови впливає на структуру нашого світосприйняття. Але вона тому є гіпотезою, що має стільки ж підтверджень, скільки і спростувань. А наш аналіз дозволяє зрозуміти, чому це саме так: тому, що предметний зміст свідомості та людської думки ніколи не може повністю вміститися у будь-які матеріально-фізичні форми.

Визнання ідеальної сутності свідомості вимагає відмежування від різних спроб її спрощення або зведення до матеріальних процесів. До таких можна віднести ототожнення свідомості з фізіологічними процесами, що відбуваються у мозку.

З погляду деяких мислителів минулого століття (Л. Бюхнер, Я. Молешотт, К. Фогт), а також і сучасних представників «радикальної епістемології» (У. Матурана, Е. Глазерсфельд), думка людини постає або продуктом нервово-фізіологічної діяльності мозку (останній продукує свідомість, як печінка жовч), або реалізацією вихідного прагнення людського організму до життєвої стабільності. Певна річ, що при цьому думка втрачає такі свої властивості, як необхідність, всезагальність, абстрактність та ідеальність.

До цієї концепції можна віднести і спроби звести думки людини до особливостей електромагнітних коливань, що випромінює мозок (30-ті роки ХХ ст.). Але заміри електромагнітних коливань, що супроводжують активну роботу думки, зовсім не свідчать про те, що мислення є різновидом електромагнітного поля, адже зміст думки фізичні прилади не розшифровують.

Ще одне спрощене розуміння свідомості виникло внаслідок успіхів кібернетики та комп'ютерної технології. Воно пов'язане із приписуванням машинам властивостей людини відчувати та мислити. Справді, сьогоденні комп'ютери це машини, що якісно збільшують можливості людського мислення, володіють властивістю саморегулювання, а також збереження і трансформації інформації.

Проте аналогія між операціями, що їх здійснюють машини, і тими, що відбуваються у мозку людини, не дає підстав для визнання здатності мислення за машинами. Людська свідомість, як свідчить попередній виклад, зумовлена глибинними потенціями буття; вона здатна продукувати предметні визначення та еталонні межі процесів та явищ реальності, які, як зазначалося, фізично неспостережувані.

Їх створює людська свідомість та закладає в інформаційні програми. Самі ж ці програми в їх предметних значеннях відкриті лише людському інтелекту. До того ж у функціонуванні людської свідомості проявляються не лише раціонально-логічні складники та чинники, а й інтуїція, несвідоме, чуття, емоції, вольові поривання та ін.

Свідомість не можна звести до інформації; тоді як комп'ютери та електронні машини працюють лише на основі опрацювання інформації. Крім того, у межах інформаційних процесів, як свідчить про це так звана «теорема Гьоделя», неможлива повна й остаточна формалізація будь-якої сукупності знання. Оскільки електронні машини працюють лише з формалізованою інформацією, остільки їх, за наявності незаперечних переваг у сфері операційних можливостей, очевидно, не можна ототожнювати з діями свідомості.

4. Структура та функції свідомості

Свідомість як внутрішній світ людини має складну структуру, котру традиційно досліджували філософія та психологія. У ХХ ст. структуру свідомості вивчали такі філософські школи, як феноменологія, психоаналіз, екзистенціалізм, структуралізм, герменевтика, когнітивна психологія та ін. Враховуючи результати останніх досягнень, слід зауважити, що складність

фіксації структурних одиниць свідомості полягає у необхідності розмежувати її функціональні та результативні властивості, які в дійсному процесі свідомого життя людини перебувають у нерозривній єдності. Наприклад, пам'ять – це і здатність актуалізувати минуле (функція свідомості), і, водночас, наявність у свідомості певних образів, понять та переживань (структурні одиниці чи форми свідомості).

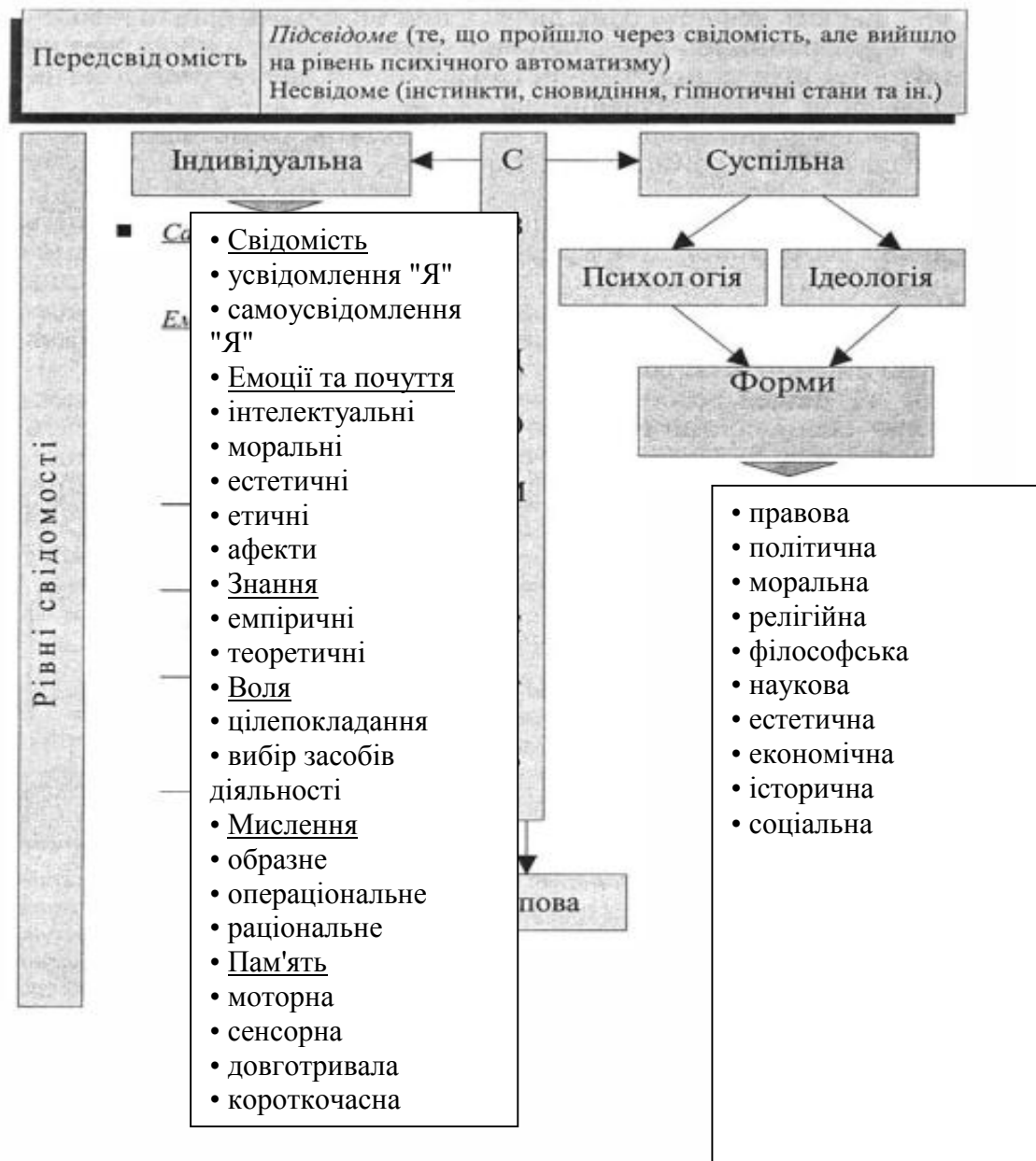
Отже, можна стверджувати, що структура свідомості є не чим іншим, як єдністю її властивостей та похідних від них (чи результативних) форм прояву.

Враховуючи це, структуру свідомості можна унаочнити в таких її складових: за рівнями свідомість функціонує в єдності самосвідомості, свідомого та підсвідомого, за складовими власне свідомість складається із мислення, емоцій і почуттів та волі.

Розглядаючи структуру свідомості, ми повинні розуміти певну умовність та відносність будь-яких її внутрішніх поділів: якщо свідомість передбачає ідеалізацію, то вона початково (і принципово) постає у характеристиках цілісного явища. Звідси випливає, що в людській свідомості не існує чіткої та однозначної межі між мисленням та волею. Тому ми здатні радіти інтелектуальним винаходам, прозрінням відкривати нові горизонти для мислення; волю, наприклад, можна вважати свідомістю в її дійовому спрямуванні, а сама воля неможлива без свідомого людського самоконтролю.

Через це в сучасній філософії інколи вживаються дещо несподівані характеристики свідомості: свідомість це є можливість більшої свідомості.

Така структура свідомості засвідчує, що свідомість не тотожна психіці. Поняття «психіка людини» ширше порівняно з поняттям свідомості. Психіка людини вбирає у себе як свідоме, так і несвідоме та підсвідоме.

Тобто значна частина людських реакцій, дій і т. п. відбувається на інстинктивному, або автоматичному рівні, не стає предметом усвідомлення, не освітлена променями розуму. Свідоме і несвідоме перебувають у постійній взаємодії.

Психічні процеси стають предметом свідомого становлення людини, що їх вона контролює і спрямовує. У свою чергу, значна кількість усвідомлених дій людини внаслідок багаторазового повторення набуває значення автоматизму, звички, що не потребує втручання свідомості. Такі дії забезпечує несвідоме чи підсвідоме функціонування психіки.

Вищим рівнем свідомості є самосвідомість. **Самосвідомість** це здатність людини робити об'єктом розгляду свою власну свідомість. На рівні самосвідомості людина (на основі ідеальних еталонів) здійснює самооцінку та

самоконтроль, проводить аналіз своїх знань, думок, ідеалів, мотивів, вчинків та ін. Самосвідомість є обов'язковим елементом свідомості; без неї людина не змогла б зрозуміти себе, визначити своє місце у світі та вдосконалюватись. Іншими словами, самосвідомість – це діяльність душі людини, її спрямованість на свою внутрішню сутність, діалог «Я» з самим собою. В основі самосвідомості лежить **рефлексія** – специфічний спосіб мислення, що його можна назвати «подвійним баченням», тобто це розуміння самого розуміння, мислення самого мислення, сприйняття своїх внутрішніх станів, знань, уявлень, цінностей і, відповідно, умова конструктивної діяльності свідомості.

Виходячи з цієї схеми та вдаючись до значного спрощення, весь цілісний світ людського духу можна уявити у вигляді трьох великих сфер: мислення, емоцій та почуттів, волі.

Ядро свідомості становить **мислення** – оперування предметним змістом, який свідомість має у вигляді знання. Предметний зміст свідомості означає, що ми завжди бачимо в речах значно більше, ніж те, що дають нам відчуття. Наприклад, скульптор бачить у дереві майбутню скульптуру, різьбяр – майбутній виріб, хоча чуттєво їм надано лише дерево. Усі складники людської свідомості предметно насичені.

Формою представлення предметного змісту дійсності в свідомості людини є знання, бо саме в знанні дійсність постає перед людиною як сукупність буттєвих одиниць. Внаслідок сказаного стає зрозуміло, що взаємодію свідомості людини з дійсністю можна виразити так: свідомість – знання – дійсність.

Без знання свідомості не існує, бо саме у шані виявляється ідеальний статус її буття. У певному сенсі свідомість і знання є те ж саме, проте поняття свідомості дещо ширше, бо воно включає в себе не лише рефлексію на дійсність (знання, «відання»), а й рефлексію на результати першої рефлексії: тобто певні дії із знанням, певне їх використання. Специфіка мислення полягає в оперуванні предметним змістом свідомості, тобто мислення – це знання в дії; провідною формулою мислення постають загальні поняття.

Найпростіші поняття (наприклад «будинок») фіксують необхідні та суттєві властивості певного класу речей.

Сфера емоцій людини – це процес переживання життєвої значущості явищ і ситуацій, внутрішній стан, що виявляє ставлення особи до зовнішніх подій. Так, позитивні емоції (радість, задоволення), як результат корисних чи приємних впливів, спрямовані на їх досягнення чи збереження а негативні (ненависть, жах) – стимулюють активність на втечу від відповідних впливів або послаблення їх дії. Вищим рівнем емоцій є духовні почуття (наприклад, почуття любові), які формуються внаслідок усвідомлення зв'язків особи з найсуттєвішими соціальними та екзистенціальними цінностями. Почуття характеризуються предметним змістом, постійністю, значною незалежністю від наявної ситуації. Емоційна сфера здійснює значний вплив на всі прояви свідомості людини, виконує функцію засади діяльності.

Ще однією важливою складовою частиною духовного світу людини є **воля**.

Вона виявляється у здатності людини мобілізувати і сконцентрувати всі духовні та фізичні сили на виконанні мети, яка не має безпосереднього біологічного значення (бо в останньому випадку можуть спрацьовувати інстинкти). Ознакою вольовитості виступає уміння приглушити в собі безпосередні життєві імпульси, хоча вольові акти можуть стимулюватись не лише розумом, знаннями, а й емоціями, ціннісними установками. У будь-якому разі людська воля пов'язана з людською предметністю, зміст якої доступний лише свідомості.

Основні функції свідомості:

інформативна: забезпечення людини інформацією про стан та процеси дійсності;

пізнавальна: отримання знань у вигляді предметних характеристик дійсності;

творча: перетворення знань та інформації за допомогою мислення, інтуїції; уяви, фантазії;

оціночна: визначення на основі ідеальних еталонів, норм, правил, ступеня важливості тих чи інших явищ;

цілепокладання: формування образу-результату діяльності;

сенсотворча: формування життєвих сенсів через зіставлення реальності з ідеалами, цілями, еталонами;

організаційно-вольова: зосередження духовних та фізичних сил у напрямі досягнення мети;

контрольно-регулятивна: свідоме спостереження за діями людини та їх коригування;

самовиховна: свідоме прагнення організувати життя згідно з вищими духовними цінностями.

Дійові можливості свідомості виявляються в її функціях, єдність яких урешті-решт і забезпечує людині особливий спосіб буття. У скороченому, проте сфокусованому варіанті виділяють три основні функції свідомості: пізнавальну, самосвідомості та творчу. І дійсно, в них знаходять своє виявлення всі основні можливості свідомості. Докладніше вони розкриваються так: інформативна, пізнавальна, творча, оціночна, цілепокладання, прогнозування, організаційно-вольова, контрольно-регулятивна, соціально-адаптивна. Їх зміст фактично вже висвітлений у попередньому розгляді проблем свідомості і проблем людського буття. До вищих функцій свідомості відносять функції сенсотворча, вироблення ідеалів та переконань, самовиховна; їх зміст ми також вже розглядали.

Висновки

Людська свідомість – це унікальне явище дійсності. Будучи внутрішнім фактором людської життєдіяльності, за своїм змістом та можливостями вона виходить далеко за межі життєвих потреб. Завдяки свідомості людина вибудовує у своєму знанні цілий універсум, що має внутрішню систему зв'язків та підпорядкувань. Свідомість пов'язана з продукуванням всеохоплюючих, еталонних, універсальних систем відліку та предметних орієнтацій, завдяки яким людина створює поняття, принципи, ідеї: тобто такі форми знання та мислення що мають усезагальний та необхідний характер.

За статусом буття свідомість є ідеальною (на противагу фізичному, чуттєво-матеріальному). Це означає, що вона формує завершені, кінцеві та еталонні предметні характеристики реальності, набуваючи здатності вимірювати та оцінювати будь-що. З іншого боку, це означає, що свідомість не має просторово-часових вимірів.

Могутність та унікальність свідомості яскраво виявлена в її складній будові та в розмаїтості її життєвих функцій.

1. Проблема свідомості, її онтологічного статусу, її можливостей постає для філософії найважливішою, оскільки поза свідомістю ми вже не маємо справи ні з людиною, ні з пізнанням, проте свідомість не підлягає звичайному науковому дослідженню: вона чуттєво не спостерігається; звідси виникає питання про її суттєві ознаки, до яких можна зарахувати особливий тип людської поведінки, предметний характер сприйняття дійсності, вміння використовувати речі культури за їх призначенням, мову.

2. Унікальні характеристики людської-свідомості породжують цілу низку концепцій, що по-різному тлумачать її походження і що мають як свої переваги, так і недоліки; тому лише разом, у взаємодоповненні вони дають нам можливість краще зрозуміти сутність та особливості свідомості, а також ті чинники, які визначають існування.

3. Властивості свідомості яскраво розкриваються в її ідеальності, яка постає, з одного боку, як здатність свідомості конструювати дійсність у її

необхідних якостях та зв'язках, а, з іншого боку, як здатність її ідеалізувати дійсність, вибудовувати систему її еталонних вимірів та абсолютних орієнтирів; ідеальність свідомості дає можливість зрозуміти її онтологічний статус, оскільки поза свідомістю нічого ідеального не існує.

4. Складна структура людської свідомості розкривається через систему її функцій, серед яких найперше значення мають пізнавальна, творча та самоусвідомлення.

Тема 6. СУСПІЛЬСТВО. КУЛЬТУРА. ЦИВІЛІЗАЦІЯ

План

1. Поняття культури та її сутнісні начала.
2. Атрибутивні ознаки і властивості культури.
3. Генезис теорії культури.
4. Проблема кризи сучасної культури.

1. Поняття культури та її сутнісні начала

Слово «культура» останнім часом на устах багатьох людей. Різні люди по-різному підходять до цієї тематики. Нас цікавить більше, яке значення має культура для нашого суспільного життя. Усвідомлюючи, що термін «культура» має два можливих значення – загальної та особистої культури.

Поняття *культура* об'єднує в собі науку (включно з технологією) і освіту, мистецтво (літературу та інші галузі), мораль, уклад життя та світогляд. Культура вивчається комплексом гуманітарних наук, насамперед культурологією, етнографією, культурною антропологією, соціологією, психологією, історією, філософією.

Філософія культури – філософське знання про сутнісні засади культури як процесу й цілісності її архетики, закономірності та перспективи розвитку.

Тільки в її сфері культура стає цілісністю, оскільки завдяки цьому осмислює, усвідомлює сама себе, стає культурою для самої себе. Через наявність такої самосвідомості культура стає самоструктуруючим явищем, складові якого не лише взаємодіють, а й доповнюють одна одну. У філософії культура протиставляє себе собі, виходить за власні межі, осягає і осмислює себе, але завдяки цьому, як зазначає німецький мислитель Ріхард Кронер (1884 – 1974), вона об'єднується з собою, стає для себе поняттям і дійсністю.

Філософія культури (культурфілософія) – термін, запроваджений німецьким романтиком Адамом Мюллером (1770 – 1829), виявляє своєрідну єдність сутнісних засад культурного процесу, інваріанти соціодинамічних моделей, архетипні ситуації, закономірності повторення і перевтілення постійних складових культури. Завдяки філософському осмисленню опановуються різноманітний людський досвід, можливості залучення особи до культурного космосу.

Однозначно сформулювати сутність культури непросто. Одні мислителі тлумачать культуру як цінності духовного життя, інші – зводять це поняття

лише до явищ літератури, мистецтва, кіно тощо. Не менш відчутним є спроби трактувати культуру лише як певну ідеологію, покликану бути тлом для господарювання, чи якісну характеристику людської поведінки. Це далеко не повний перелік варіантів тлумачення поняття «культура», що охоплює надзвичайно багате, різноманітне явище. За підрахунками американських культурологів Альфреда Кребера і Клайда Клакхона, з 1871 по 1919 рік існувало всього 7 визначень культури, а з 1920 по 1950 рік з'явилося ще 157. У 1983 р. на XVII Всесвітньому конгресі в Торонто, присвяченому проблемі «Філософія й культура», було наведено вже кілька сотень визначень цього поняття. Натепер їх налічується понад 500, що засвідчує багатогранність і надзвичайну складність культури як явища.

Термін «культура» походить від латинського слова «cultura», що в перекладі означає «обробіток», «догляд» ґрунту, ефективну сільськогосподарську діяльність, вказує як на перетворюючу активність людини щодо природи, так і на вміння, майстерність, які виявляла людина у праці. Тобто у змісті цього терміна чітко простежується єдність культури людини та її діяльності. На відміну від поняття «natura» (природа), культура означає «створення», «позаприродне». Світ культури, її елементи сприймаються не як результат дій природних сил, а як надбання зусиль людини, спрямованих на вдосконалення, зміну того, що безпосередньо дане природою.

Отже, культура охоплює все те, що є «ненатурою», «неприродою». Вона надприродний результат життєдіяльності людини, механізм трансформації її тваринного буття в соціальний стан, набуття власне людських рис, властивостей, ознак. Тотема, табу, заповіді, традиції, моральні норми, право і закон є специфічними культурними формами регуляції пристрастей, бажань і поведінки людей у суспільстві.

Звісно, позаприродний вид діяльності не виключає з культури природних чинників. Їхній зміст, якість не байдужі для культури. Різні природно-географічні умови життя, як і специфічні тілесні потреби людей, детермінують і різні особливості праці (зокрема, виготовлення знарядь), побуту, звичаїв, уявлень про прекрасне тощо. Культура є людською діяльністю щодо зміни природи аж до її перетворення на «своє інше», штучне.

Однак основою такої перетворюючої діяльності є природа, природне. Культура існує всупереч і завдяки природі. Збереження обох аспектів цієї суперечності є умовою збереження людського виміру культури. Взаємозв'язок, взаємовідносини природи і культури є онтологічно об'єктивними, історичними. Тому тип культури, її доля залежать від способів вирішення суперечностей між природним і штучним, створеним людиною.

Найзагальніше в генезі таких відносин виокремлюються три основні етапи. На першому природа визначає зміст культури, що відображає передусім потребу в пристосуванні до неї, страх перед її силою. На другому в культурі свідомо постають завдання боротьби з природою, досягнення максимальної свободи від неї. На третьому «штучне», створене людиною

домінує над природою і людиною, відбувається експансія «штучного середовища», витіснення й екранування ним природної реальності та людини, зокрема як тілесної істоти.

Сутність культури можна досягнути тільки через діяльність людини. Поза людиною, її діяльністю, що здійснюється відповідно до закономірностей предмета (природи), на який вона спрямована, культура відсутня. Вона породжена тим, що людина, забезпечуючи умови свого існування, змушена постійно звертатися до навколишньої реальності в пошуках необхідної енергії, інформації, прагне віднайти сенс власного життя, вдосконалюючи при цьому себе і навколишній світ.

Людина створює світ культури і живе в ньому. Це ще раз підтверджує, що культура є надбанням людського буття. Тому з'ясувати її сутнісні засади можна лише завдяки аналізу даних антропології та історії. Культурогенез у контексті антропогенезу здебільшого розглядається як зародження матеріальної культури (знаряддя праці, предмети побуту), духовної культури (мислення, воля, мова) і культури людських відносин (суспільна воля, норми поведінки, табу).

Серед дослідників побутує думка, що сутність людини слід розглядати як таку, що принципово співвідноситься з аналізом сутності культури. Перша людина була не стільки «людиною розумною», скільки «людиною культурною». Виділившись із природи, людина (з огляду на гіпотезу її земного походження) змушена сама себе формувати («Культура феномен самодетермінації людини» В. Біблер) через творення культури. Тобто проблема буття культури задана буттям людини у світі речей, світі ідей і світі людей.

На цій підставі культуру як явище можна розглядати у двох аспектах:

як те, що виокремлює людину з природи, що є формою адаптації людини до природи. За таких умов культура постає як система здатностей людини, завдяки яким вона налагоджує свої стосунки з природою;

як узагальнюючу характеристику людини, певний щабель її саморозвитку, зовнішній вияв духовної сутності людини. В цьому сенсі культура постає як людиновимірність.

Отже, поняттям «культура» позначають як смислову відмінність буття людини від буття природи, так і власні смислові ресурси людського буття.

Культура увесь, за винятком природи, мовно та символічно відтворений і «репрезентований» (штучний, позаприродний) світ, що охоплює різноманітність видів, засобів і результатів активної творчої діяльності людини, спрямованої на освоєння, пізнання і зміну навколишньої реальності та самої себе.

В аксіологічному аспекті культура це сукупність досягнутих у процесі освоєння світу матеріальних і духовних цінностей, а в гуманістичному найважливіший чинник духовного розвитку людини, вияву її творчих здібностей

2. Атрибутивні ознаки і властивості культури

Культура як суще розгалужена в часі, просторі, перебуває у постійному русі (розвитку).

Час культури це минуле, сьогодення та майбутнє людської культуротворчої діяльності в єдності її поступальності й циклічності, що породжує все багатство культурного надбання. Тобто час у культурі це не мить між минулим і сучасним, а тривалий творчий процес, певний (для кожного історичного часу) щабель розвитку, що уособлює можливості відповідно до вимог епохи та можливостей людини відтворювати минулі етапи культури.

Час культури є складним утворенням. Він охоплює час історичний (різні форми буття культури), час соціальний (спектр соціальних ритмів, зумовлених відповідними закономірностями різних процесів у людських колективах) і час людського буття. Його розглядають не як довільний калейдоскоп подій, фактів, явищ, а як процес з притаманною йому ритмічністю, послідовністю, що визначаються людською діяльністю.

Наприклад, у міфах спостережуваний час був могутньою, таємничою силою, що керувала всім сущим: предметами і явищами, людьми і навіть діями богів. Тому він був і добрим, і злим. При цьому час плинув не лінійно (з минулого в майбутнє), а по колу (найпоширеніший символ часу колесо), циклічно, зворотно, передбачаючи чергування пір року, сезонних виробничих циклів, що формувало відповідний спосіб життя, породжувало віру «у вічний колообіг» і відповідні норми життя, зокрема неухильне дотримання традицій та осуд новаторства. У середньовіччі панівним було лінійне сприйняття часу, який вважався єдиною системою відліку подій. Християнський світогляд сформував уявлення про час на основі парадигми есхатологізму (вчення про кінцеву долю людства і світу, прихід месії), поділив історичний час на дві епохи до і після народження Ісуса Христа.

Час культури є вічною темою взаємовідносин традицій і новаторства. Кожної історичної епохи вона вирішувалася по-своєму, охоплюючи весь спектр культурної діяльності.

Простір культури це світ предметів і процесів «другої», або «штучної природи». Він цілком є продуктом і сферою людської культуротворчої діяльності. У зв'язку з обширністю його інколи поділяють на підпростори:

ойкумена частина природного середовища, заселена людьми;

історико-культурна сфера окремі частини ойкумени;

окремі осередки проживання (від поселень первісних людей до сучасних мегаполісів).

Матеріальні та ідеальні культурно-значимі просторові форми речей і процесів утворюють соціальний простір, в якому відтворюється і розвивається людина і крізь призму якого вона сприймає решту світобудови. Відповідно до особливостей просторового поширення культури виокремлюють її зовнішній і внутрішній простори. Зовнішній межує з природним середовищем, визначаючи одну із традиційних, а нині й гостру проблему взаємозв'язку культури і природи. Внутрішній простір культури виявляється у поширенні на Землі

археологічних культур, ойкумени, взаємодії первісної периферії та цивілізації, цивілізацій між собою, формуванні історико-культурних сфер.

Існує і простір конкретної національної культури, що охоплює не лише тло, на якому простежується буття нації, чи сцену, на якій певний народ грає свою роль, а й її власну невід'ємну частину – все самобутнє і неповторне, що створила нація (мова, символи, норми, засоби спілкування і діяльності, художньо-чуттєве відображення світу тощо), а також і те, що має загальнолюдський вимір, породжено спільними людськими ознаками (виготовлення знарядь праці, найпростіші моральні заборони, протилежність добра і зла, наявність історично змінних потреб, вольовий свідомий характер життєдіяльності, усвідомлення величі космосу, осягнення абсолюту тощо).

З огляду на внутрішню подвійність будь-якої національної культури (з одного боку, певна відокремленість, збереження духовного начала, самобутньої екзистенції, а з іншого – прагнення до єдності з іншими культурами, здатність продукувати загальнолюдське) розрізняють не лише простір національної культури чи поняття ширшого ґатунку, що охоплює такі метакультурні системи, як Захід і Схід, а й поняття «світовий культурний простір». Це поняття охоплює все культурне надбання людства планети, все, що становить загальнолюдську цінність. Водночас світовий культурний простір розглядається як своєрідний інформаційний, ціннісний резервуар конкретної національної культури, в який вона вносить свої унікальні надбання.

Крім реально існуючих просторових характеристик культур, існують і їхні ідеальні образи, які своїми витокami сягають давнини: Космос, Хаос, Дерево Життя, або Світове Дерево. У теперішній час проблема простору культури набуває нових прикметних особливостей.

Для зовнішнього простору це проблема екологічного порядку, визначення гармонії між ноосферою і біосферою. Для внутрішнього простору це збереження історико-культурного середовища (екологія культури).

З огляду на те, що передумовою, внутрішньою причиною і визначальним чинником буття культури є людська діяльність, стає очевидним наявність руху (розвитку) в культурі. Та розуміння руху як невід'ємної властивості культури буде неповним поза розглядом проблеми саморуху культури, Що постає як культурний прогрес, невіддільний від соціального, науково-технічного прогресу.

Культурний прогрес є своєрідною єдністю «онтогенезу» (індивідуального розвитку) та «філогенезу» (історичного розвитку) культури. Адже кожна людина, народившись, входить у лоно культури, опановуючи її елементи та історичні форми, і водночас репродукує і творить її. Культура як щось ціле, взяте поза людиною, відокремлене від неї, позбавлена динаміки, життя, саморуху.

Культура, народжена суспільною працею, має власну історію, в якій людська діяльність розкривається не тільки як виробництво речей, ідей, а й як творення самої людини, її самореалізація. Отже, культура це також виробництво, продуктом якого є людина, а виробництво це передусім дія,

рух, розвиток. Творча здатність культури особливо помітна у процесі так званого опредмечування і розпредмечування продуктів людської діяльності самою людиною.

Завдяки реалізації механізму «соціальної спадковості», коли кожне нове покоління засвоює набуті попередньою людською діяльністю знання, вміння, навички, цінності, відбувається залучення нових поколінь до досягнутого на певному історичному етапі рівня розвитку культури, що філософською мовою визначається як розпредмечування діяльності і культури. Людина не лише засвоює вже набуте в культурі, а й створює нові, власні матеріальні й духовні цінності бере участь у процесі опредмечування культури. Новостворені цінності, забезпечуючи буття культури, розпредмечуються в діяльності вже наступних поколінь. Тому в людській діяльності опредмечування означає етап творення, творчості, а розпредмечування етап навчання, оволодіння, засвоєння. Діалектика цих етапів (опредмечування предметність розпредмечування) ілюструє процес саморуху культури, розкриває її сутність як саморозвитку людини суб'єкта культурно-історичного процесу. Тому поняттям «культура» часто позначають якісний рівень людського буття: спосіб поведінки, вихованість, освіченість, оволодіння певною сферою знання і діяльності тощо. Це дає підстави для висновку, що культура є нагромадженням якості та порівнянням до якості. Культура це передусім якісність у всьому. Як вияв духу, якісність у культурі заперечує її самопідтримку і саморозвиток. Досягається вона творчою діяльністю, творчістю, що є однією з найсуттєвіших ознак культури. Найдоступнішою для кожної людини, а отже, і наймасовішою формою творчості в культурі є творення добра.

Згідно з Аристотелем, головні доброчестя мудрість, розважливість, мужність, справедливість. Відомий англійський філософ Б. Рассел серед найсуттєвіших чеснот виокремлював оптимізм, хоробрість (вміння захищати свої переконання), інтелігентність.

У наш час серед чеснот найчастіше називають розумність, толерантність (терпимість до чужої думки), комунікабельність, справедливість і свободололюбність.

Вирішальним критерієм добра може бути лише те, що є добром без будь-яких застережень і обмежень. Це передусім моральні закони, максими на зразок «не убий», «не кради», «не кажи неправди», «не використовуй людину як засіб» тощо, які мають загальний, універсальний, обов'язковий, трансцендентний характер.

Робити добро не лише найзагальніша форма людської творчості, а й одна з найзагальніших вимог культури до людини. Ставши на шлях доброчинності, людина формує в собі засади для культивування людської взаємності. Вільне творення добра і необхідність дії для його виявлення єднаються у моралі смислового ядра культури.

Завдяки моралі людина має здатність власною волею регламентувати свої потреби, претензії до навколишнього світу, тобто актуалізує свою здатність до свободи у самообмеженні. Нестриманість у бажаннях та їхньому неодмінному

задоволенні (дії за принципами: «рай нехайно», «роблю що хочу»), нездатність дотримуватися суспільно усталеної міри класифікуються як некультурність, антикультура, що є проявом і наслідком дегуманізації людських стосунків, відходом від загальнолюдських цінностей, глибинних моральних орієнтацій, які ґрунтуються на розумі, вірі та істинному людинолюбстві.

3. Генезис теорії культури

Теорія культури має тривалу історію, що постає як усталена в історії філософії та постійно відтворювана на різних етапах історії традиція формулювання й розв'язання основних теоретичних проблем культури. Започатковується вона ще в античні часи, формуючись у лоні філософії із залученням даних з історії, етнології тощо.

Перший ледь помітний вияв культурно-теоретичної думки спостерігаємо вже у давньогрецького поета Гесіода (VIII ст. до н. е.), який, спираючись на міфологічну традицію (образ Прометея), прагнув виявити і прояснити визначальні засади людського існування. Однак більшість дослідників пов'язує виникнення філософської теорії культури з творчістю софістів (знавець, майстер, художник, мудрець), які розглядали культуру як щось другорядне порівняно з природою. Зокрема, Гіпій вважав культуру чинником (звичаї, закони, традиції), що змушував людину діяти всупереч своєму природному єству (філософія кініків). Тому культура як щось довільне, мінливе протиставлялася природі як чомусь певному, постійному, формуючи відому антитезу «природа закон», де культура виступала своєрідною «другою натурою» (Демокріт). Подібної орієнтації дотримувався і Посідоній, який вважав, що важкі умови життя людини спричинені таємничою зовнішньою силою, щоб спонукати людей до розвитку своїх можливостей.

Антична культурфілософія сформувала ідею космополітизму як культурної установки, спрямованої на осмислення єдності світу, універсалізму.

Космополітизм (грець. *kosmopolites* громадянин світу) вчення, в основу якого покладено заклик відмовитися від національного суверенітету, національних традицій і культури задля абстрактного поняття вселюдської культури і традицій.

За свідченням Діогена Лаертського, вперше поняття «космополіт» у значенні «громадянин світу» було вжито кініком Діогеном Синопським. Плутарх приписував таку першість Зенону з Кітіона. Відомий філософ XX ст. К. Поппер авторство цього поняття пов'язував навіть з іменем Сократа, посилаючись на судження Епіктета: «Якщо правильне те, що стверджують філософи про родичання між Богом і людьми, тоді на питання про батьківщину людина змушена відповідати словами Сократа: я не афінянин чи корифянин, а я космополіт...».

Отже, софісти, стоїки, кініки, епікурейці розробляли антиномії культури і природи, з'ясовували, що походить «від природи», а що існує завдяки людській діяльності.

Стоїки, орієнтуючись на космос і світовий розум, особливу увагу вже звертали на ресурси людського духу. І поняття «культура» стало все активніше прикладатися до людини, розглядатися крізь призму її внутрішнього світу.

Відомо, що Цицерон першим почав вживати словосполучення «культура душі», вираженням якої він вважав ораторське мистецтво, яке підносить людину, звеличує її, сприяє самоутвердженню.

Таким чином, у період античності поняття «культура» було багатозначним. Крім головного значення «обробіток, догляд землі», воно означало і виховання, навчання, певну сферу людської діяльності. До того ж у грецькій філософії поняття «культура» виражалося також і за допомогою терміна «мусіке», «мусікос» («вихователька душі» у Платона). А на позначення освіченої, культурної людини греки вживали також слово «хелленос» (еллін). Воно було формою протиставлення освіченого грека «варвару» представникові неосвіченого, на їхню думку, дикого народу. Тобто античність, даючи багатозначну інтерпретацію поняття «культура», не забезпечувала самостійності його існування. Це слово ще не виділилося в окрему лексичну одиницю. Потрібно було чимало часу, перш ніж завершився семантичний перехід від «обробітку взагалі», «культивування чогось» до «культури» як самостійного поняття. Та все ж теоретичні засади античної філософії культури стали основою розвитку європейської культури в середньовіччі й особливо в епоху Відродження та Просвітництва, Нові часи і навіть у сьогоденні, наповнюючись новим змістом, новими формами, нормами і принципами.

Так, взаємовідносини «природа культура», що були основним об'єктом уваги античної філософії, у середньовіччі витіснила інша полярність: Бог людина. Природа перестала бути позитивним чи негативним критерієм оцінки культури. Натуралістичний фундамент язичницької філософської культури почав помітно руйнуватися, втрачати силу й відходити значною мірою у небуття. Натомість на суспільну авансцену виходить проблема трансцендентної природи культури. Філософія культури за своєю суттю постала в іпостасі «теології» культури з такими основними проблемами, як сутність духовного начала, зміст поняття «християнство», його зв'язки з культурою та історією. Основним завданням культурного розвитку людини було «зняття» її гріховності та спонукання активної праці душі як умови духовного зростання, наближення до «Божого промислу».

Таке розуміння історії культури в теологічному аспекті називають провіденціалізмом.

Провіденціалізм (лат. *providentia* провидіння) тлумачення історії як вияву волі зовнішніх сил, Божого провидіння, остаточної перемоги добра над злом.

Провіденціалістичне розуміння культурно-історичного процесу як шляху до есхатологічного «царства Божого» вперше систематизовано було викладено Августином Блаженным у праці «Про град Божий», в якій подано світову історію як здійснення Божого плану. В епоху середньовіччя це вчення було панівним в історичній та філософській думці Європи. Воно стало найповнішим

вираженням давньої ідеї про тісний зв'язок загального стану культури з етичними цінностями людини, глибинними засадами її внутрішнього світу.

Августин розвинув властиву еллінічній культурі тенденцію, пов'язану з переходом від науково-філософського осмислення природи і суспільства до роздумів про людське буття, суб'єктивність. Культура живе вірою людини у своє високе призначення, а віра людини тим і сильна, що спирається не на зовнішнє оточення, яке може і суперечити їй, а на відчуття причетності людини до найвищих цінностей буття. Загалом у генезі культури середньовіччя (особливо раннього) простежувалися дві тенденції:

трансформація античної мудрості у християнську традицію (Августин, Кассіодор та ін.);

збереження античного спадку включенням його в наступний науково-філософський процес (Боецій та ін.).

Культура середньовіччя (особливо візантійська) мала значний вплив на формування культури доби Відродження (Ренесансу). Відомо, що ця епоха пов'язана з утвердженням принципу гуманізму, відродженням античної культурної спадщини, що зумовило і відродження особистості як діяльного начала, формувало нову систему цінностей, у центрі якої була людина, її переживання, внутрішній світ, земне життя тощо. За таких обставин християнська трансцендентна свідомість вступила у протиріччя з іманентною свідомістю античного натуралізму, реанімуючими античними формами. Філософське осягнення культури почало пов'язуватися з вченням про природу і людину, з космологічними і морально-етичними концепціями. Набув популярності неоплатонізм, що відкрив мистецтву Ренесансу красу природи як відображення духовної краси, збудив зацікавленість внутрішнім світом людини, боротьбою в ньому двох начал матерії і духу, розкрив драматичні колізії духу і тіла, почуттів і розуму. Аналізуючи ці суперечності, працюючи над їхнім вирішенням, культура доби Відродження змогла сягнути глибинних почуттів внутрішньої гармонії, що й стало однією з її суттєвих рис.

Завдяки зусиллям гуманістів XV–XVI ст., культура почала розглядатись як засіб розвитку особистості, а широко вживаним поняттям такого змісту стає в добу Просвітництва (XVII–XVIII ст.) завдяки зусиллям Вольтера, Т. Гобса, Ж.-Ж. Руссо і особливо Й.-Г. Гердера. Культурою називали тоді всі набутки людей і передусім знання, науку, мистецтво – все, що називали освіченістю. Першим запровадив у науковий обіг термін «культура» такого змісту німецький філософ Самуель Пуфендорф (1632–1694). У своєму тлумаченні культури як світу норм, визначальний порядок, моральне і прекрасне він керувався вищим принципом, сутність якого зводиться до моральної свободи людини.

Завдяки цьому антична полісемія терміна «культура», що не мав самостійного значення, а виражав культуру «чогось», зникла, він трансформувався у поняття, що об'єднує різноманітні явища в одну цілісність. Цей перехід до абстрактного поняття став передумовою становлення культури як самостійної філософської категорії. Та для цього ще потрібен був час.

В епоху Просвітництва культурою вважалося те, що вище від природи, виражає життєдіяльність, розумну активність людини. На цьому ґрунті постало твердження, що історія є лоном, в якому розгортається продуктивна, творча сила людства. У цьому контексті культура не порівнювалася з історією, окремі етапи якої виражали різну міру зрілості культурного процесу.

Завданням культури, з точки зору просвітників, є освіта широких верств населення: розтлумачення істини, сенсу духовно-моральних феноменів, спростування «неістин».

Особлива увага зверталася на нові шляхи культурної освіти: науково-популярні книги, пресу, за допомогою якої передбачалось удосконалити механізм демократії, гуманізації суспільства, поліпшити його морально-духовне здоров'я. Вважалося, що зростання грамотності, елементарної освіти широких верств населення, збагачення їх дозвілля і виникнення в майбутньому технічних засобів репродукування та поширення духовної продукції забезпечать залучення найширших мас до культурних цінностей. Зв'язок між культурою і засобами її поширення розглядався в контексті їх відкритої залежності та безумовної гармонії. Просвітники не сумнівалися, що розвиток культури є процесом її найширшого визнання через залучення до неї народних мас. Культуру вони розглядали відповідно до панівних в ті часи переконань про розумність історії, єдності та неминучості суспільного прогресу, внутрішньої гармонії індивідуальної свідомості. Тобто центром уваги були зовнішні чинники культурного вдосконалення, передусім держава, водночас недооцінювалася, залишалась поза увагою людина з її свободою, здатністю послідовно реалізувати власну автономність.

Просвітницький ідеал «розумної людини» з огляду на її природні потреби і прагнення, був поставлений під сумнів пізнішими філософами. Серед перших, хто зрозумів його нездійсненність, був І. Кант, який, хоч і поділяв ідею просвітників про кінцеве торжество розуму, але наповнював її іншим змістом. Розумність людини, за Кантом, полягає в її здатності діяти незалежно від природи, тобто в її свободі.

Як емпірична, чуттєва істота, людина підпорядкована природній необхідності, що закономірно детермінує її бажання, дії, захоплення тощо. Кант не заперечував цієї тези просвітників, але відмовлявся бачити в ній пояснення сутності людини, її справжнього покликання. Таким чином, Кант виводить культуру за межі природної детермінації, стверджуючи, що культура полягає у здатності людини ставити будь-які цілі, тобто діяти незалежно від природи: «Набуття розумною істотою здатності ставити будь-які цілі взагалі це культура». Природа ніби змушує людину вийти з-під її впливу, звільнитися від влади чуттєвих, тваринних захоплень. Однак на цьому шляху людину чекають важкі випробування, які вона може успішно здолати, переважно завдяки культурі. Тобто в культурі, за Кантом, переплітаються дві лінії людського розвитку:

необхідність фізичного вдосконалення, яке і є «культура всіх взагалі здатностей для сприяння поставленої розумом цілі»;

необхідність морального вдосконалення, «культури моральності в нас», яка полягає в тому, щоб «виконати свій обов'язок і до того ж із почуття обов'язку (щоб закон був не лише правилом, а й мотивом вчинків)».

Отже, сенс культури, за Кантом, полягає в заміні деспотизму природи деспотизмом розуму, в установленні зверхності обов'язку над усіма чуттєвими імпульсами емпіричного життя людини. «Конструктивний критицизм» Канта був особливо плідним стосовно проблем культури. Результатом його критики завжди був вияв тих розумних засад, які стосувалися основних сфер культури: «Критика чистого розуму» сформувала основну структуру науки, як її розумів Кант, «Критика практичного розуму» і побудована на ній «Метафізика прав» присвячені розгляду розумних цілей у моралі й праві, «Критика сили судження» певним сутностям мистецтва та естетичної творчості життя.

Філософія Канта була спрямована на звільнення людини від її «тваринних» пристрастей, її вдосконалення, створення умов для всебічного розвитку. Кант виводив людину на нові рубежі свободи і вільної творчості, допомагав вирватися з «царства необхідності» й проникнути у «царство свободи».

Свого завершення ця проблема набула у філософії Гегеля, який намагався подати увесь процес історичного розвитку людства як ступені пізнання абсолютного духу. Звільнення людини від суб'єктивного свавілля індивідуальних пристрастей і піднесення її до загальних принципів розуму, тобто до усвідомлення себе як суспільної істоти, він вважав основним завданням. Тому й сутність культури, за Гегелем, полягає в тому, щоб через філософію пройти всі ступені «утворення світового духу» для того, щоб зробити його «зрозумілим», теоретично засвоєним, зафіксованим у власному мисленні. Культура є іманентним моментом абсолютного і володіє своєю нескінченною цінністю, зазначав Гегель, ототожнюючи культуру з її духовним аспектом. Гегелівське розуміння мислення суттєво відрізняється від просвітницької інтерпретації «розуму». Для просвітників розум, як відомо, був знаряддям задоволення чуттєвих потреб індивіда, його випадкового свавілля чи суб'єктивної примхи. У Гегеля розум, будучи залученим у стихію загального, не може задовольнитися ні «простотою» і «невинністю» природного стану, ні «задоволеннями і зручностями приватного життя» суспільства. Його реальною метою є перехід від «природної простоти», одиницності, відокремленості приватного життя до загальності мислення і воління. Такому переходу покликана сприяти культура, етапи розвитку якої Гегель і пов'язував з мірою їхньої насичуваності духом. Звідси й виділені ним три періоди в історії мистецтв: символічний (мистецтво Сходу), класичний (античність) і романтичний (християнський світ).

Гегель, як і Кант, наголошував на людинотворчій сутності культури, розглядав її як засіб самореалізації та самотворення особистості. І хоча він піддав культуру надмірній гносеологізації, безперечною його заслугою є абстрактне утвердження гідності людини.

Хоч яким би вузьким був його погляд на людину, що перебувала під постійним тиском раціонально-загального, яка б роль відводилася індивіду в системі цілого, все ж Гегель головне вбачав у свідомості, розумі — тому, що ця прикметна риса людини знайшла відображення в її дефініції: «*homo sapiens*». У його поглядах на світ і культуру домінуючою була позитивна життєстверджуюча точка зору, яка, однак, згодом була взята під сумнів романтиками XIX ст.

Протестуючи проти надмірної раціоналістичної гармонізації світу, домінування загального над індивідуальним, романтики утверджували культуру, засновану на засадах індивідуальної свободи, природності, творчого натхнення, права індивіда на неповторність і винятковість, збагачуючи смислову навантаженість поняття «культура».

Наприкінці XIX на початку XX ст. культура вже розглядалась як багатоаспектне явище:

фундаментальна структура історичного буття людства (єгипетська, антична, китайська, арабська культура тощо);

внутрішньо структурований масив суспільного життя (матеріальна і духовна культура з їхніми складовими);

певна якісна характеристика людського буття.

4. Проблема кризи сучасної культури

У сучасному світі культура перестає бути тільки цінністю, чимось винятково позитивним щодо її творця людини. Вона починає розглядатись і як щось штучне, зовнішнє стосовно людини, навіть вороже її індивідуальній свободі, втаємниченому внутрішньому світу.

Причини такого ставлення до культури, на думку Г. Зіммеля (1858–1918), полягають у відсутності ідеї, здатної об'єднати суспільство, як це було в епоху античності (ідея буття), середньовіччя (ідея Бога), Відродження (поняття природи) чи Просвітництва (поняття законів природи). У цьому виявляється те незадоволення механіцизмом як методом пояснення природних і соціальних явищ, який зазнав кризи, очевидно, в період «новітньої революції у природознавстві». Тому, як вважає Зіммель, новою парадигмою, здатною об'єднати світ духовної культури епохи, є поняття життя як своєрідного центра світобудови: «звідти йде шлях, з одного боку, до душі і Я, а з іншого до ідеї, Космосу, Абсолюту».

Ідея життя в системі культури, згідно з В. Дільтеєм (1833–1911), взагалі мусить протистояти раціоналізму, доведеному Гегелем до абсолюту, і тому неодмінно спрямованому в минуле. «На місце загального гегелівського розуму, писав Дільтей, приходить життя в його цілісності, переживанні, розумінні, історичний життєвий взаємозв'язок, сила ірраціонального в ньому».

Завдяки зусиллям А. Шопенгауера (ідея ірраціональної волі), Ф. Ніцше (принцип іморальної невмотивованості суб'єкта), З. Фрейда (переконання, що суперечність між культурою і життям є одвічною суперечністю людського буття), філософській ревізії абстрактності раціоналізму так звана «філософія

думки» поступово втрачала свої позиції, поступаючись місцем «філософії життя», яка й стала основним руслом культурфілософських ідей в епоху антираціонального, потужного своїм заперечним пафосом умонастрою. Вона була їх метафізичним ґрунтом і водночас сама обирала для себе здебільшого форми культурфілософії. В. Дільтей, О. Шпенглер, К.-Г. Юнг, Й. Хейзінг, Р. Гардіні, М. Гайдеггер – перші величини західної культурології ХХ ст. зробили свій вибір на користь «філософії життя». Нова культурфілософія виявилася популярною завдяки своїй нестандартності. По-перше, вона відгукувалася (в особі Шпенглера) на апокаліптичну злобу дня, на хвилюючі сигнали часу і була своєрідною метафізичною відповіддю на те, що діялося в історії «тут і тепер». По-друге, вона була поживою для розуму й уяви своїм інколи екзотичним ракурсом. По-третє, змістом своєї творчості й особливо стилем викладу вона апелювала не так до розуму, як до емоцій, почуттів, надаючи своїм культурфілософським міркуванням специфічного забарвлення.

Вона володіла всіма перевагами живого, творчого відгуку на життя порівняно із занадто сциєнтично абстрактною і самовдоволеною думкою академізму, особливо властивого німецькій класичній філософії. Інша річ, що нагальність проблем, помічених новим умонастроєм, не завжди відповідала його спроможності ці проблеми розв'язати. Однак філософія, як справедливо зазначав П. Козловський, автор відомої праці «Постмодерна культура: суспільно-культурні наслідки технічного розвитку» (1987), впливає не як панівне знання, що більш властиве науці, а як формуюче знання, що актуалізує певну проблему.

Першим аргументовано підійшов до проблеми кризи культури, звернувши увагу на вулканічне підґрунття історії, розсіяв загрозливі ілюзії її лінійного прогресу німецький культурфілософ О. Шпенглер, праця якого «Занепад Європи» стала подією в Європі. За словами Йоеля, Шпенглер «хоче схопити історію, а насправді схоплює тільки природу, бо трактує історію з погляду морфології науки про форми природи». Саме такий підхід зумовлює висновок Шпенглера про конечність, відмирання кожної форми культури й, отже, загибель її західноєвропейської форми.

Філософія культури ХХ ст. не зводиться до започаткованого Шпенглером аналізу лише проблем руйнації культурно-духовних начал. Вона є значно багатшою, пропонуючи глибинне сприйняття живого феномену культури в усьому його різноманітті. До її проблематики звертався Е. Гуссерль, всебічно обґрунтувавши поняття «інтернаціональність» як активність свідомості, що формує зовнішнє для неї буття; В. Віндельбанд, М. Вебер, Г. Ріккерт з їхнім аналізом аксіологічного аспекту теорії культури; Е. Кассіер, для якого культура є процесом прогресивного самовизволення людини тощо.

Та все ж проблема кризи культури в сучасній філософії культури є однією з провідних. До неї апелюють Х. Ортега-і-Гасет, К. Ясперс, А. Швейцер, Л. Клакес та багато інших. Все активніше постають питання надмірної ідеалізації культури, апеляція до небезпеки, породженої самою культурою, яка загрожує як самій культурі, так і людині, що її створила. Джерелом такої

небезпеки є те, що становить основу будь-якої культурної творчості, влада над суцим. Як зауважував німецький філософ Романо Гардіні, дикість у її первісній формі переможена: навколишня природа підпорядкована нам, але вона знову з'являється у надрах самої культури, і її стихія є тим самим, що перемогло первісну дикість – сама влада. І в цій новій дикості відкривається безодня первісних часів. Людина знову опинилася віч-на-віч з хаосом, часто навіть не помічаючи цього.

Про правильне використання влади щодо природи людство заговорило на початку XX ст., що знайшло свій вияв у вченні про ноосферу, біля витоків якого стояли видатний український учений Володимир Вернадський і французькі мислителі Е. Леруа та П. Тейяр де Шарден. Поняття «ноосфера» означає сферу взаємодії природи і суспільства, у межах якої людська діяльність стає співмірною енергетиці геологічних процесів.

Суть вчення про ноосферу найповніше викладена у праці В. Вернадського «Кілька слів про ноосферу» (1944). Суть вчення Вернадського про ноосферу можна звести до таких положень:

діяльність людини стає домінуючим чинником еволюції біосфери і всієї Землі як космічного тіла;

існування (розвиток) людства пов'язане з тим, що на певному етапі воно мусить взяти на себе відповідальність за особливості еволюції біосфери та інших процесів на планеті.

Це й буде початком епохи «ноосфери», ідейний стрижень якої екологічний імператив.

Він має безпосереднє відношення як до природи, так і до людини, що зіткнулася з серйозними проблемами, які ставить перед людством сучасна цивілізація. Такими проблемами є «втрата гуманного» (Р. Гардіні, А. Швейцер)

тієї форми людського життя, коли діяльність людини, як і її продукти, були пропорційними її душевно-тілесній організації. Так було до кінця XIX ст. У XX ст. намітилася відчутна втрата безпосереднього зв'язку людини як з природою, так і з подібними собі: домінування опосередкованого, абстрактного породжує новий дефіцит – дефіцит переживання, безпосереднього сприймання, безпосереднього живого почуття.

Зникнення відчуття, що будь-яка людина хоч певною мірою небайдужа як людина, розхитує засади культури. Порятунком культури є одночасно порятунком людини, і навпаки: порятунок культури людина мусить почати із себе, ставши на шлях доброчесності та духовних надбань.

Синтез цих духовних надбань, за Гардіні, сформує духовне мистецтво управління, що здійснює владу над владою, знаходить усьому свою міру і серед напруженої праці та боротьби створює для людини простір, в якому вона може жити гідно і радісно.

Отже, **культура** – це вираження індивідуального початку кожного соціуму. Якщо **культура** характеризує міру розвитку людини, то **цивілізація** характеризує суспільні умови цього розвитку, соціальне буття **культури**.

ЗМІСТОВИЙ МОДУЛЬ 3. РЕЛІГІЯ ЯК СВІТОГЛЯДНА ФОРМА

Тема 7. РЕЛІГІЯ ЯК СВІТОГЛЯДНА ФОРМА, ЇЇ СТРУКТУРА, ІСТОРИЧНІ ТИПИ ТА ФУНКЦІЇ

План

1. Поняття релігії. Структура релігійного комплексу.
2. Феномен віри і релігійна свідомість, її специфіка та рівні.
3. Походження та ранні форми релігії (фетишизм, тотемізм, анімізм, магія та ін.).
4. Корені релігії. Функції релігії.
5. Історичні типи релігії: родоплемінні, національні, світові.

1. Поняття релігії. Структура релігійного комплексу

Слово «релігія» походить від латинського «*religio*» і означає зв'язок. Для богословів релігія – це все що зв'язує людину з божественною істотою.

Релігієзнавство виходить з того, що релігія – складне соціальне і культурне явище. Вона є найдавнішою формою суспільної свідомості, яка відображає дійсність в образах, міфах і стверджує віру в їхню реальність.

Релігія претендує на універсальне відображення дійсності. Вона виступає світоглядом. Сутнісною особливістю релігії є те, що вона є фантастичною формою відображення дійсності. *Головною ознакою будь-якої релігії є віра у надприродне.* До віри у надприродне слід віднести уявлення про потойбічні сили у вигляді божеств, ангелів, чортів тощо.

Релігієзнавство – це світоглядно-філософська наукова сфера знання, що досліджує релігію як соціальне явище, вивчає закономірності її розвитку. Воно виступає сукупністю дисциплін, які вивчають релігію.

Виникнувши у другій половині XIX ст., воно спиралося на накопичений на цей час історією, археологією, етнографією і лінгвістикою конкретний матеріал. За цей час релігієзнавство систематизувало величезний теоретичний і практичний матеріал, виробило свої методи дослідження.

Сучасне релігієзнавство включає до себе такі складові:

- 1 філософія релігії;
- 2 соціологія релігії;
- 3 психологія релігії;
- 4 історія релігії.

Ці складові релігієзнавства в цілому реалізують *теоретичний* та *історичний аспекти*. **Теоретичне релігієзнавство** складається з *філософських, соціологічних і психологічних аспектів*.

Теоретичне релігієзнавство вивчає історію виникнення і еволюцію окремих релігій та релігійних вірувань в їхньому взаємозв'язку.

Теоретико-методологічним ядром релігієзнавства виступає *філософія релігії*. **Філософія релігії** розглядає релігію як світогляд, дає визначення специфіки релігійної свідомості, детально розглядає релігійні вчення.

Для *філософії релігії* релігія постає об'єктом філософського знання, насамперед як соціокультурне явище. Досліджується не лише механізм виникнення релігії, а й процес її відображення у свідомості людини, особливості формування релігійних понять, символів і духовних цінностей. При цьому об'єктом філософського вивчення є не лише сама релігія, а й те соціальне та культурне середовище, що впливає на процес формування релігійних вірувань.

Соціологія релігії, ґрунтуючись на загальних положеннях філософії релігії, вивчає релігію як певну соціальну структуру, складову частину суспільства з властивими структурою, функціями, соціальними зв'язками.

Соціологія релігії, базуючись на висвітленні цих питань, досліджує механізм функціонування і соціальної еволюції релігійних вірувань і вчень у різних соціальних середовищах, групах віруючих, аналізує особливості їхніх індивідуальних релігійних рис з тим, щоб визначити головні тенденції релігійної ситуації з урахуванням дій тих чи інших соціальних факторів.

Психологія релігії вивчає релігійну віру як феномен психологічного життя з відповідними емоціями, що спрямовані на сприйняття ідеї Бога і похідних від неї істин. Світ релігійної психології – це особливий внутрішній стан духовних цінностей людини. Він поєднує релігійні та нерелігійні цінності в складний емоційно-інтелектуальний комплекс світосприйняття.

Психологія релігії зосереджує увагу на внутрішніх психічних механізмах діяльності прихильників релігійних вірувань і культів, вивчає їхні духовні цінності та орієнтації, класифікує і систематизує найпоширеніші типи релігійно-психологічних рис поведінки віруючих.

2. Феномен віри і релігійна свідомість, її специфіка та рівні

Релігійна віра у надприродне характеризується певними *особливостями*:

1) вона передбачає не просто наявність у свідомості уявлень про надприродне, а віру в реальне існування надприродного;

2) релігійна віра обов'язково передбачає емоційне ставлення до надприродного;

3) віра в надприродне включає переконаність в існуванні особливих двобічних відносин між ним і людиною. Віруючий переконаний в тому, що надприродне не тільки існує, а й може вплинути на його життя, долю, і що за допомогою певних дій людина в свою чергу може вплинути на надприродне, задобрити його, вимолити прощення, викликати доброзичливе ставлення тощо.

Релігія виникла у свідомості людей під впливом умов суспільного життя, труднощів пізнавального процесу, емоційного ставлення людини до дійсності. Ця сукупність причин і умов і створює необхідність і можливість виникнення та відтворення релігійного відображення дійсності.

На світанку народження суспільства людина відображала дійсність у міфах-оповіданнях про богів, героїв, демонів, духів тощо. У цих творах, які передавалися з поколінь у покоління, відбивалися фантастичні уявлення людей докласового і ранньокласового суспільства про світ, природу, буття. Міфи,

фольклор, загальновизнані звичаї та норми поведінки людей стали основними джерелами, з яких почалася релігія.

Сучасною наукою доведено, що перші релігійні уявлення в сучасному розумінні склалися у верхньому палеоліті приблизно 40-20 тис. рр. до н. е., коли жили кроманьйонці. На підставі чого робиться такий висновок? В результаті вивчення і аналізу поховань і наскельних малюнків. Саме поховання кроманьйонців свідчить про наявність у них уявлень про інший невидимий світ, адже вождя ховають разом із дружиною, зброєю, їжею. Таких поховань у неандертальців не виявлено. Виникнувши у вказаний період, уявлення про надприродне закріплюються вірою, бо воно не може перевіритися. Віра у надприродне виявляє себе у різних формах, які зумовлені, мабуть, в першу чергу географічними умовами проживання. Ці первісні форми релігії є і формами культури – вони цементують та організовують суспільство, витупають духовною матрицею, яка зумовлює існування і розвиток людських ареалів.

У вирішенні питання про походження релігії релігієзнавство спирається на цілу низку галузей наукового знання, серед яких чи не найголовнішою виступає палеоантропологія. Саме походження і розвиток людини, її свідомості є ключем для розуміння проблеми виникнення релігії. На сьогодні існують дві найбільш поширені концепції походження людини: 1) еволюціоністська, згідно з якою людина виникає внаслідок тривалого розвитку органічного життя на Землі. Ця концепція була чітко сформована Ч. Дарвіном в його праці «Походження видів», яка вийшла в світ у 1859 році. На цю концепцію спирається і марксистська теорія походження людини; 2) креаціоністська (від латинської «creatio» – «творення»). Згідно з цією концепцією, виникнення людини та її свідомості є результатом творчого акту. Слід розрізняти в цьому аспекті креаціонізм релігійний, наприклад, іудео-християнсько-ісламська ідея творення Богом людини із праху земного і вдихання в неї живої душі, та креаціонізм світоглядний, який представлений різними гіпотетичними теоріями про походження нашого життя від більш високої форми розуму, від якогось різновиду приматів та ін. Це дуже цікаві теорії, в основному представлені науковою фантастикою, але їм, на жаль, поки що не має практичного підтвердження.

3. Походження та ранні форми релігії (фетишизм, тотемізм, анімізм, магія та ін.)

До ранніх форм релігії відносяться: фетишизм, тотемізм, магія, анімізм.

Фетишизм – віра в надприродні властивості реальних предметів. Фетишем міг стати будь-який предмет: камінь, дерево... Пізніше людина почала виготовляти фетиші у вигляді дерев'яних фігурок або кам'яних ідолів. Чи проявляється фетишизм у сучасних розвинутих релігіях як активний елемент, чи просто виступає рудиментом свідомості первісних епох? Так, проявляється і виконує певну функцію закріплення віри у надприродне. Наприклад, поклоніння хресту, іконам, мощам у католиків і православних.

Тотемізм – віра в існування надприродного зв'язку між групою людей і певним видом тварин або рослин. Тотемізм проявляється у православ'ї і католицизмі як причастя до тіла і крові Христа, заборонена та тріфна дозволена їжа в іудаїзмі.

Магія – сукупність уявлень і дій, пов'язаних з вірою у можливість впливати на об'єкти дійсності надприродним шляхом, тобто певних символічних дій, заклинань. Наприклад, в християнстві магія проявляється під час молитви про дощ та урожай, таїнство елеосвячення (соборування) та ін.

Анімізм – це віра в духовні сутності, які міняються в предметах або існують окремо від них. Анімістичні вірування виростили з притаманного первісним людям прагнення до уособлення, до одушевлення довкілля. Первісна людина розглядала природу як дещо подібне собі. Звідси виникла впевненість, що всі предмети і явища, окрім видимої, мають невидиму, духовну природу. Анімізм виявляє себе у вірі в душу, ангелів (християнство, іслам).

У період переходу до класового суспільства формуються племінні релігії, головну роль в яких відіграють культ племінного вождя та культ духів предків. Виникає **політеїзм** (багатобожжя) як ідеологічне відображення родоплемінних союзів. Складається інститут жерців – професійних священнослужителів.

Окрім цих названих форм релігій, історія людства на ранніх етапах наповнена різноманітними астральними землеробськими культурами та ін.

На етапі виникнення держав складаються політеїстичні **національно-державні релігії**. Виникає пантеон богів, уособлюючи різноманітні явища природи і види людської діяльності, різні сторони суспільного, духовного й особистого життя людей. Класичним взірцем багатобожжя є давньогрецька релігія. Наші пращури до прийняття християнства також дотримувалися політеїстичних вірувань.

В умовах східних деспотій виникає **монотеїзм** (релігія єдинобожжя). Виник він внаслідок утворення централізованих рабовласницьких держав. Держава з єдиним царем потребувала і релігії з єдиним Богом, який уособлював дії даного правителя.

Поворотним пунктом в історії релігії стало виникнення **світових релігій: буддизму, християнства та ісламу**. Головною особливістю світових релігій, що дозволило їм подолати національні і державні кордони, є їхній космополітизм. Світові релігії звернені до всіх народів незалежно від національності. Вони спростили культ, відмовилися від специфічної національної обрядності, пропагують загальну рівність перед Богом, переносять на небо здійснення соціальної справедливості. Космополітичний характер буддизму, християнства та ісламу сприяв їхньому поширенню по всій земній кулі.

Релігія, як вже зазначалося, – складне суспільне явище. Вона не зводиться лише до фантастичних поглядів і уявлень. Релігія – це й почуття, і сукупність певних обрядів, свят, ритуальних церковних церемоній та культових заборон. Вона являє собою кодекс моралі і права. З нею пов'язане існування культових

споруд і численних предметів ритуалу. Релігія має свої організації і об'єднання, навчальні духовні заклади, служителів культу.

Кожне з явищ, що відноситься до поняття релігії, має свою специфіку, відіграє відповідну роль у житті віруючого і релігійної громади. Одним з них належить провідне місце в релігійному комплексі, інші стоять на другому плані, а деякі виявляються зовсім не обов'язковими за певних умов або в тих чи інших релігійних течіях. Але якщо проаналізувати минуле і сучасне релігії, то неважко переконатися в тому, що всі вони неминуче мають щось спільне між собою, щось таке, без чого релігії не може бути. Це спільне для всіх різноманітних релігій прийнято називати елементами релігій. Саме соціологія релігії вибудовує розуміння релігії як соціальної підсистеми, в якій виділяють такі *елементи релігії*, як свідомість, культ і організації.

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних рівні: *релігійні психологію* та *ідеологію*. **Релігійна психологія** – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей.

Релігійна ідеологія – це більш чи менш струнка система ідей, розробленням та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу.

В історичному аспекті релігійні психологія та ідеологія стають сходінками розвитку релігії.

Релігійна ідеологія в сучасних релігіях включає до себе *теологію*, або *богослов'я*, *богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію* тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є **теологія**. Вона формулює «докази» ідеї Бога, дає систематизований виклад релігійних поглядів на світ, людину у світі, на сенс її буття. Джерелом ідеології кожної релігії є її «Святе писмо».

Релігійна ідеологія виступає у формі фантастичних уявлень про надприродний світ, настанов святих пророків і відіграє для широких мас віруючих роль популярної життєвої філософії.

Суттєвим елементом релігії є емоційне ставлення людей до створених їхньою уявою надприродних сил. Специфіка релігійних почуттів полягає в тому, що вони спрямовані не на реальні, а на вигадані ілюзорні об'єкти, на надприродне.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденної фактичної діяльності є **культ** – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні об'єкти. *До культу відносяться: обряди, ритуали, жертвоприношення, богослужіння, пости, молитви, а також матеріальні предмети, які при цьому використовуються: храми, священні книги, посуд, одяг.*

Конкретні форми реалізації релігійного культу в різних конфесіях неоднакові. Так, католицизм і православ'я зберігають вірність пишній театралізованій обрядності. Вони широко використовують мистецтво і живопис, скульптуру, музику, спів тощо. Обряди у протестантів мають більш

скромний і суворий характер. Основу культу в ньому складають індивідуальні форми спілкування віруючого з Богом – молитви, покаяння, містичні одкровення. Релігія матеріалізується також у *релігійних організаціях – об'єднаннях послідовників тієї або іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів*. Релігійні організації виконують широке коло функцій, головними з яких є задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розроблення і пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації. Найпоширенішими релігійними організаціями є **церква і секта**.

Релігійні організації можуть виконувати і нерелігійні функції (правові, політичні та ін.), що допомагає релігії зберігати свої позиції в соціальному і духовному житті суспільства.

Таким чином, релігійні уявлення, настрої, дії і організації становлять єдиний релігійний комплекс, усі елементи якого нерозривно пов'язані між собою, а також із конкретними умовами життя.

Наукова характеристика ролі релігії в людському суспільстві має на меті розкриття її функцій. Головною соціальною функцією релігії є функція ілюзорно-компенсаторна. Релігія для віруючого – насамперед компенсація усіх тягот його земного буття. У свідомості релігійної людини відбувається перетворення тяжкої дійсності у бачення картин райського буття, ідеального світу, де панують рівність і свобода.

Однією з важливих функцій релігії є функція світоглядна. Вона полягає в тому, що релігія намагається створити власну картину світу, власні соціально-гносеологічні схеми вдосконалення суспільного життя, визначити місце і роль людини в системі природи і суспільства.

4. Корені релігії. Функції релігії

Зміст релігійного світогляду – не божественний, а суспільний, незважаючи на його фантастичність.

Релігія виконує **регулятивну функцію**. Як будь-яка інша сфера духовної культури, вона створює певну систему норм і цінностей, специфіка яких полягає насамперед у збереженні й закріпленні віри у надприродне. Цьому завданню підпорядковані не тільки культові дії, а й сімейно-побутові стосунки, система традицій і звичок, адже вона асимілювала багато елементів загальнолюдської моралі.

За певних історичних умов релігія виконує **інтегративну функцію**, тобто функцію збереження і зміцнення існуючої соціальної системи. Такою, наприклад, була роль католицизму в феодальному суспільстві, православ'я у дореволюційній Росії. Однак у ряді випадків релігія може бути і прапором соціального протесту, як це було, наприклад, із середньовічними ересьми та сектами, з протестантизмом, прихильники якого в епоху його зародження боролись проти феодальних порядків.

На рівні окремої релігійної організації релігія виконує **інтеграційну функцію**, згуртовуючи одновірців. Однак одночасно релігія розділяє і

протиставляє один одному послідовників різних релігій, що простежується в сучасному релігійному житті України.

Релігія також виконує **комунікативну функцію**, яка полягає в підтримуванні зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності під час релігійних дій, в особистому житті, сімейно-побутових відносинах, а також стосунках у межах різноманітних клерикальних організацій і навіть клерикальних політичних партій.

В умовах сучасного суспільства релігія виконує головним чином ілюзорно-компенсаторну функцію, адже, не будучи панівною формою масової свідомості, вона задовольняє лише особисті почуття віруючих.

Щодо світоглядної, регуляторної та комунікативної функцій релігії, то в силу збереження релігійних організацій їхні масштаби визначаються особливостями конфесійних течій і категоріями віруючих, на яких у свою чергу впливає реальна дійсність.

На рівні суспільства зникає інтеграційна функція релігії: вона об'єднує лише віруючих певної конфесії громади і втрачає роль провідного ідеального фактору, що покликаний зміцнювати суспільну систему.

Але роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. І це підтверджується історією.

Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей. Однак релігія може бути виразником зовсім інших настроїв, зокрема фанатизму, непримиренності до людей іншої віри тощо.

Таким чином, релігія – явище багатопланове і багатозначне. Вона виникла як результат специфічних закономірностей розвитку суспільства, і саме суспільні процеси визначають в кінцевому підсумку її долю.

5. Історичні типи релігії: родоплемінні, національні, світові

Сучасні релігії є результатом складного і суперечливого розвитку людського суспільства і несуть в собі вантаж як минулого, так і сучасного.

За типом сучасні релігії дослідниками розділяються на **родоплемінні, національні, світові**, особливим типом можна назвати **нетрадиційні релігії**, або **неорелігії**.

Племінні релігії поширені в деяких районах Азії, Африки, Океанії, Австралії, Америки. У цих релігіях фіксуються особливості соціальної організації, економічної структури і духовного розвитку родоплемінних союзів. Племінні культи зберегли найбільш архаїчні форми сакралізації вождів, культ предків, тотемістичні, анімістичні уявлення, фетишизм, культ природи і т. ін.

Сакралізація вождів врешті-решт є фантастичним відображенням тієї дійсно значимої ролі, яку відіграють в союзі керівники племені. Вони виступають як уособлення влади, порядку, сили і могутності. Соціальна диференціація в племінній общині знаходить відображення в ієрархії духів, найважливіша ланка якої перетворюється в племінного бога. Основним

критерієм у всіх сучасних племінних релігіях залишаються, як і раніше, інтереси родової общини. Впродовж століть відбирався, закріплювався той досвід, який найбільш відповідав умовам життя родоплемінного ладу, виникла певна система цінностей, норм поведінки, що засвоювалась з дитинства і ставала невід'ємною рисою первіснообщинного колективу (відданість клану, вміння підкорити особисті інтереси суспільним, кровна помста і т. ін.). Сучасні племінні релігії виконують соціальні і політичні функції: племінні вожді, що наділені надприродними властивостями, соціальні групи професійних служителів (жерці, шамани, чаклуни, віщуни) є опорою архаїчних форм життя.

Національні або локальні релігії найчастіше охоплюють якусь одну етнічну групу. Однак при певних умовах їх можуть сповідувати і особи іншої національності. Обрядовість сучасних національних релігій складна, має велику кількість ритуальних приписів, багато етнічних відбитків сприймаються як елементи не лише релігійної, але і національної традиції.

Кількість сучасних національних релігій велика, але програма обмежується розглядом головних з них: *індуїзм, синтоїзм, конфуціанство, даосизм, іудаїзм*.

Індуїзм – одна з релігій, поширених у сучасній Індії. Сформувався індуїзм у IV-VI ст. н. е. на основі брахманізму – стародавньої релігії, яка пов'язана з поклонінням богу – творцю світу – Брахмі, із вірою в переселення душ, освяченням поділу суспільства на касты і вимогою дотримуватися дхарми – способу життя, начебто написаного кожній касті зверху. Об'єктами шанування в індуїзмі є, окрім Брахми, ще Вішну (охоронець всесвіту) і Шива (руйнівник), які складають індуїстську трійцю – Тримурті. Основи індуїстського віровчення і обрядності викладені у Ведах (санскрит – «священне знання»).

Одним з основних віросповідних принципів індуїзму є вчення про сансару (санскрит – «мандрування») – переродження, переселення душ із однієї тілесної оболонки (не лише людини, але і тварини чи рослини) в іншу у відповідності до закону карми (санскрит – «дія, обов'язок») – воздаяння, відплата. Мета цього вчення – виправдати кастовий поділ, примирити людину з її становищем в тому суспільстві і покласти на неї саму вину за тягарі життя, які пояснюють порушення дхарми, тобто вимог своєї касты.

Вищий сенс людського життя прихильники індуїзму вбачають у тому, щоб вийти зі стану перероджень і з'єднатися з Брахманом – своєю душею, абсолютом, що можливо лише за умови суворого дотримання дхарми.

В індуїзмі багато напрямків і течій. Найважливішими з них є *вішнуїзм*, що ґрунтується на особливому шануванні бога Вішну, і *шиваїзм*, що віддає перевагу богові Шиві.

У надрах індуїзму склалася йога (санскрит – «зв'язок») – релігійно-містичне вчення про очищення душі, звільнення її від поневолення тілом і злиття з божественним абсолютом. Деякі розділи йоги, наприклад хатха-йога, містять накопичені впродовж віків рекомендації в галузі медицини, психології та оздоровчої гімнастики.

У кінці XV на початку XVI ст. на ґрунті індуїзму виникає сикхізм (від слова «сикх» - «учень»), що згодом перетворився в самостійну релігію. Послідовники сикхізму живуть, головним чином, в індійському штаті Пенджаб. Спочатку сикхізм був 21 антифеодальним рухом, але незабаром став ідеологічною опорою феодальної держави сикхів. Сикхи брали активну участь у національно-визвольній боротьбі індійського народу. Однак в складі сикхської громади є сепаратисти, що ратують за перетворення штату Пенджаб у самостійну державу Халістан.

Синтоїзм (від японського «синто» – шлях богів) суто японська релігійна система. Вона виросла з родоплемінних культів періоду становлення в країні феодальних відносин (VI-VII ст. н. е.) і ґрунтується на вірі в те, що при народженні людина тимчасово сходить зі шляху богів, а після смерті повертається на нього.

У пантеоні синтоїстських богів головне місце займає сонячна богиня Аматерасу, яку шанують як родоначальницю імператорської династії і захисницю японської науки. Для синто характерно поклоніння імператору як богу.

Культ синто включає в себе різноманітні обряди і ритуали, що здійснюються головним чином у храмах. Дуже багато свят як загальних, так і місцевих, в тому числі і сімейно-шлюбних: день хлопчиків, день дівчаток і т. ін. Також цей культ обґрунтовував мілітаристські претензії японської військової машини на домінуючу роль Японії у створенні зони процвітання у Південно-Східній Азії.

Тривалий час синтоїзм був державною релігією Японії. Але конституція 1947 року зрівняла його з іншими культурами, які сповідують японці.

Конфуціанство спочатку було філософсько-етичним вченням, розробленим у VI-V ст. до н. е. давньокитайським мислителем Конфуцієм. Лише на початку нашої ери воно перетворилось у релігію. Конфуцій був наділений надприродними характеристиками і став шануватися поряд з пращурами і природою. Таким же шануванням оточені його учні і послідовники. Однак більш всього конфуціанці поклоняються небу, яке вважається верховним божеством, і вірять в загробне життя.

У минулому конфуціанство оголошувало китайського імператора «сином неба» і вимагало поклонятися йому як богу. Обрядності в конфуціанстві приділяється дуже багато уваги. Релігійні ритуали передбачені на всі випадки життя – від народження до поховання. Конфуціанство не визнає жерців – обряди здійснюють глави сімей і родів, а в минулому цим займалися і державні чиновники.

Важливе місце у конфуціанстві відведено соціально-етичним проблемам, які трактуються у консервативному дусі. Воно оголосило соціальну нерівність боговстановленою, зажадало від кожної людини примирення зі своїм громадянським становищем, суворого дотримування законів і пануючих моральних принципів, збереження вірності старовинним звичаям, духу старовини. Приблизно те саме відбулося з даосизмом. Виникнувши в V-IV ст.

до н. е. як філософське вчення з елементами матеріалізму і діалектики, він у II ст. н. е. перероджується в релігію. Поняття дао (дослівно – «шлях»), яке сформулював давньокитайський мислитель Лао Цзи, спочатку трактувалось як матеріальна першопричина світу – «мати всіх речей». Потім його стали тлумачити містично як якесь надприродне начало, що визначає розвиток природи і людини. Даосизм вимагає віри в багатьох богів і святих. Більшу роль у цій релігії відіграють жерці, що пропагують даоське віровчення, здійснюють богослужіння і контролюють поведінку віруючих, посвячують в чернецтво, що проповідує аскетизм. Даосизм за межі Китаю не вийшов.

Іудаїзм є національною релігією єврейського народу, в основі якої лежить шанування бога Яхве, який визнавався спочатку божеством давньоєврейського племені Іуди, а потім богом усіх євреїв. Ця релігія виникла у I-му тисячолітті до н. е. Її особливості: визнання єдиного бога Яхве, догмат про «боговибраність» єврейського народу, визнання священних книг непогрішними, віра в месію (спасителя) і загробне життя. З моменту виникнення іудаїзм був оголошений релігією «боговибраного» народу, що склав союз з богом Яхве. Ідея «боговибраності» порад з обтяжливою обрядністю не дозволила іудаїзму вийти за межі єврейської спільноти, навіть коли євреї були розсіяні по різних країнах.

Іудаїзму властивий месіанізм (віра в спасителя). Спочатку під месією розуміли реального царя – визволителя, а пізніше – містичного посланника бога, який повинен обновити світ, ствердити рівність і загальну справедливість.

Початковий період іудаїзму – період його виникнення і становлення прийнято називати біблійним. Єврейські жерці стверджували, що Яхве відкрився «боговибраному народу» через Завіт, передав єврейському народу священне писання, яке євреї повинні зберігати. У книгах Завіту викладені релігійні космологічні погляди іудеїв, їх етнічні і правові норми, суспільні уявлення.

Другий період в історії іудаїзму має назву талмудичного. У роки римського панування з Палестини почалася масова еміграція євреїв. У 70-му році римські легіони зруйнували Єрусалимський храм і іудейська держава перестала існувати. Єврейське населення – діаспора (так називалася територія розселення стародавніх євреїв) – знаходилась у різних країнах. Залишившись без храму, єврейські громади почали збиратися для відправлення культу в синагогах (від грецького – «зібрання») читали священні книги Старого Завіту і коментували їх. З цих коментарів пізніше склали Талмуд. Талмуд вважається в іудаїзмі основним богословським джерелом. У ньому містяться закони кримінального і громадського характеру, моральні норми, тлумачення догматичних і канонічних правил, практичні поради з сімейного і приватного життя. Головна ідея Талмуду – напередвизначеність.

Іудейський культ містить велику кількість різних обрядів, свят, молитов, постів, приписів, обмежень, заборон. Достатньо сказати, що віруючому необхідно дотримуватись 365 заборон і 248 повелінь Талмуду.

Іудаїзм знаходиться в певному зв'язку з **сіонізмом**. Догмат іудаїзму про боговибраність єврейського народу використовується для релігійного обґрунтування націоналістичного руху – сіонізму, який пропагує зібрання євреїв в Ізраїлі, біля священної гори Сіон, на якій був колись споруджений Єрусалимський храм. Сіонізм – це офіційна ідеологія держави Ізраїль.

Світові релігії. Їх виникнення – це важлива віха в історії релігії. До них відносяться: буддизм, християнство, іслам. На відміну від національних релігій старовини, вони набули міжнародного характеру. З появою світових релігій пов'язане виникнення релігійних уявлень про рівність усіх людей, що було чуже рабовласницькому ладові. Ці уявлення виявлялися в ідеї рівності одновірців перед богом, яка цілком уживалась з соціальною нерівністю людей.

Виникнення світових релігій – результат тривалого розвитку політичних і культурних контактів між різними країнами та народами. Етнічні і національні перепони, які властиві релігіям старовини, були замінені перепонами релігійними. Космополітичний характер буддизму, християнства і ісламу дозволив їм перейти національні кордони, розповсюдитися по земній кулі.

Кожна зі світових релігій складалася у конкретному історичному середовищі, в умовах певної культурно-історичної спільності народів. Цією обставиною пояснюється багато їх характерних особливостей.

Буддизм (санскрит – Будда – «просвітлений») – найстародавніша світова релігія, яка поширена переважно в Центральній, Південній і Південно-Східній Азії. Виникла у VI ст. до н. е. в Індії. У цей час там протікав процес розкладу родоплемінних відносин, виникнення класового поділу і формування держав.

У I ст. н. е. буддизм поділився на два напрямки: Хінаяна (вузький шлях спасіння) і Махаяна (широкий шлях спасіння), Хінаяна тісніше пов'язана з раннім буддизмом. Він визнає Будду людиною, яка знайшла шлях до спасіння. Основний наголос робиться на особистісному спасінні, досягнення якого вважається можливим лише шляхом відходу від світу, тобто прийняття чернецтва.

Махаяна визнає можливість спасіння не лише для ченців, але і для мирян, при цьому увага акцентується на необхідності врятовувати інших, на активній проповідницькій діяльності і втручанні в різні сфери суспільного і державного життя. Будда у Махаяні був остаточно перетворений у божество, в честь якого стали споруджувати храми і здійснювати пишні обряди.

Один із різновидів буддизму поширений у Тибеті і Монголії. Це ламаїзм (від тибетського – «лама» – вищий). Він сформувався у VII ст. на ґрунті махаяни, повністю сприйнявши її віровчення. Для ламаїзму характерне масове поширення чернецтва. Священною книгою буддизму є Трипітака (санскрит – «Три кошики»).

Центральне місце в буддизмі займає вчення про чотири святі істини: 1) жити – значить страждати; 2) причина страждань – бажання; 3) для звільнення від страждань треба звільнитись від бажань; 4) шлях звільнення від бажань – слідування вченню Будди.

Суворе дотримання цих істин приведе віруючого до головної мети його життя – нирвани (санскрит – «згасання, заспокоєння»). Нирвана мислиться буддистом як стан абсолютного спокою, тобто суворої віддаленості від життєвих уподобань, вічного блаженства в злитті з божеством.

Згідно з вченням буддизму, світ – це потік ідеальних частинок – дхарм, комбінація яких створює все існуюче, у тому числі і людину. Смерть означає розлад даної комбінації, звільнення дхарми для нових з'єднань. Якою буде комбінація дхарм у народженого – це визначається кармою, тобто сукупністю гріхів і чеснот, яка була досягнута в попередніх переродженнях – минулим втіленням.

Оскільки становище людини в суспільстві також визначається характером попередніх перетворень, то вона не повинна виражати незадоволення і претендувати на краще в порівнянні з тим, що їй дісталось. Єдине, що їй слід робити – це вести праведне життя, пропагувати ідеї буддизму і тим забезпечувати кращу комбінацію наступних перетворень, кінцева мета яких – досягнення нирвани, яка припиняє процес перетворення. Рай для буддиста мислиться як місце перебування душі, вільної від турбот, яка переживає блаженство від безпосереднього спілкування з божеством.

Християнство отримало свою назву від прізвиська Христа (грецьке Христос – «помазаник», «спаситель») за ім'ям Ісус, який для віруючих є головним об'єктом поклоніння, хоча трактують вони цей образ по-різному. Це найбільш поширена світова релігія. Вона виникла в I ст. н. е. в східних провінціях римської імперії. Це був час гострої кризи рабовласницького ладу, який став гальмом соціального прогресу. Як і всі релігійні культури, християнство було створено людьми, які відчули потребу в новій релігії і усвідомили цю потребу. Джерела її виникнення корінилися в соціально-економічних умовах рабовласницького суспільного періоду занепаду і розкладу. Християнство не вільне від впливу попередніх релігій. Воно запозичило не лише релігійні, але й філософські уявлення багатьох народів Сходу.

Тема 8. СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

План

1. Сутність поняття «світові релігії».
2. Загальні риси світових релігій.
3. Релігійне життя України: історія і сучасність.

1. Сутність поняття «світові релігії»

Релігія (від лат. *religio* – «зв'язок») – особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, набір культурних, духовних та моральних цінностей, що обумовлюють поведінку людини.

Складнішим і своєрідним явищем в історії релігії було виникнення наднаціональних, або світових релігій.

Світові релігії – віровчення, які мають міжетнічний і космополітичний характер, оскільки вони гарантують спасіння незалежно від того, до якого етносу належать їх послідовники.

Нині зафіксовано до 5 тисяч релігій. Всі існуючі релігії поділяються на кілька груп:

1. *Первісні форми релігії*: тотемізм, фетишизм, магія, аніматизм, анімізм, анімалізм, шаманство, культ природи, культ предків, політеїзм. Ці релігії були тісно пов'язані з життям роду і племені, виражали їх традиції, спосіб життя, звичай та обряди.

2. *Національні релігії*: релігія Давнього Єгипту, релігія народів Межиріччя, релігії Давньої Індії та Китаю, синтоїзм, давньогрецька релігія, релігія Давнього Риму, релігії доколумбової Америки. Ці релігії пов'язані з існуванням певного етносу («народу»). Усі національні релігії були політеїстичними «грец. *Poly* – багато, *teos* – бог», тобто багатобожними. Із багатьох богів вирізняли головних, а серед них – верховного бога. Його шанували як царя богів і людей, джерело й охоронця законів. Інших богів вважали його помічниками, що відповідали за окремі сфери земного і потойбічного життя. (Ім протистоять монотеїстичні релігії, які визнають тільки одного – єдиного – Бога.)

3. *Нетрадиційні релігії, нові релігійні рухи*. Вони походять від якоїсь зі світових або національних релігій, але вже не пов'язують себе з нею.

4. *Світові релігії*: буддизм, християнство, іслам. Релігії, що розповсюдилися серед різних народів, вони мають прихильників в різних країнах та на різних континентах, тобто вони не є національними та не обмежуються будь-якими групами чи територіями. Послідовники цих релігій говорять від імені всього людства.

2. Загальні риси світових релігій

Буддизм – найбільш стародавня зі світових релігій. **Буддизм** – релігійно-філософське вчення (дхарма) про духовне пробудження (бодгі), яке виникло близько VI століття до н. е. в Стародавній Індії. Засновником вчення вважається Сіддхартха Гаутама, який надалі отримав ім'я Будда Шак'ямуні.

Легенда про Сіддхартху Гаутamu. Основи буддистського віровчення викладено в першій бенареській проповіді. У першу чергу це вчення про чотири благородні істини: 1) життя сповнене страждань; 2) жадова життя (у писанні це називається багатозначним словом «авідья», що може бути перекладено і як «бажання» і як «пристрасть», і як «неуцтво», «незнання») є причиною страждань; 3) припинення цієї жадоби припиняє страждання; 4) існує шлях, рухаючись яким, можливо позбутися страждань. Це так званий «благородний восьмирічний шлях».

Питання про так званий «атеїзм» Будди. Притча про стрілу. Основні поняття буддистського віровчення: сансара, карма, майя, нірвана.

На кінець I століття н.е. в буддизмі виник новий напрямок – *махаяна* («широка колісниця», «широкий шлях спасіння»), який протиставив себе попередньому буддизму – *хінаяні* («вузька колісниця», «вузький шлях

спасіння»). Важливе місце в махаяні займає вчення про бодхісатв. *Бодхісатва* – людина, яка заслужила перехід у нирвану, але свідомо залишилася на землі, щоб власним прикладом допомагати людям у досягненні просвітлення. Ваджраяна («алмазна колісниця») – течія, що склалася на основі махаяни в VII-XIV століттях у Тибеті. Чань (дзен)-буддизм. Саторі. Коани.

Християнство (від грец. Χριστός – «Месія»). Характерною рисою християнства, яка вирізняє його серед інших напрямів єдинобожжя, є віра в Ісуса Христа як втілення і прояв Бога, котрий зійшов з небес на землю, прийняв страждання, смерть, а потім воскрес для спокутування людей від первородного гріха, заради спасіння всього людства і людського суспільства і настанови в істині.

У християнстві виділяються три напрямки: православ'я, католицизм, протестантизм та безліч різних сект: духовні християни, баптисти, адвентисти, ієговісти тощо.

Християнство зародилося на сході Римської імперії (території сучасного Ізраїлю, в Палестині) у I столітті.

Центром християнства є особа Ісуса Христа, який є однією з осіб Тройці – одночасно Сином Божим та Сином Людським та прийняв страждання і смерть заради спокутування первородного гріха.

Для більшості християнських конфесій і більшості християн по всьому світу беззаперечним авторитетом є Біблія. Тобто все, що написано в цій книзі, сприймається на віру і не потребує ніяких доказів. В Біблії життя і вчення Ісуса Христа викладене в 4-х канонічних Євангеліях – від Матвія, від Марка, від Луки та від Іоанна, які входять в Новий Заповіт. Крім цього основним постулатом віри є догмат про Святу Тройцю. За християнським вченням Ісус Христос є **Месія, Спаситель та Відкупитель** людства з ярма гріха. **Бог-Син** в Святій Тройці. Поєднання в особі Христа Божого й людського являє собою поєднання людської природи, Божої природи і Божої Особи. Розглядаючи Ісуса Христа як **Сина Божого**, Християнська церква, в той же час, вважає Ісуса рівним із Богом-Отцем.

В наш час християнство – найпоширеніша у світі релігія, – його дотримуються близько 2,2 млрд осіб, що становить понад 1/3 людства.

Православ'я. Стрижнем християнства є віра в Ісуса Христа як сина Божого і спасителя. Згідно з догматом *боговтілення* в Христі з'єдналися божественна й людська природи. Він з волі Бога Отця зійшов з небес, народився від Святого Духа і Діви Марії й став Боголюдиною. Центральним догматом християнства є догмат *спокути*. Відповідно до нього Христос прийшов на землю, щоби своєю хресною смертю спокутувати первородний гріх і подолати духовну прірву, що утворилася після гріхопадіння людини. Серед інших важливих християнських догматів слід назвати догмат *воскресіння* Христа, у якому Церква бачить прообраз майбутнього воскресіння всіх мертвих.

Таїнства. За вченням Церкви, *таїнство* – священна дія, за допомогою якої віруючому передається Божа благодать. У православ'ї визнається сім

таїнств: хрещення, миропомазання, покаяння, причащення, шлюб, маслосвяття і священство.

Церковна ієрархія складається з трьох ступенів: дияконства, пресвітерства та єпископства. Окрім того, духовенство поділяється на біле (жонаті) і чорне (чернече).

Богослужіння. Невід'ємною частиною життя віруючих є молитва. *Молитва* – це звернення до сакральних (священних) сил (Бога, святих, ангелів), за допомогою якого особа чи група осіб прагне встановити з ними зв'язок. Молитва є неодмінним атрибутом *богослужінь*. Православна служба Божа поділяється на добову, тижневу і річну. Добове коло богослужінь включає в себе вечірню, повечір'я, полуночницю, ранню, часи та літургію. У річному богослужбовому колі більш детально відображається церковна історія. Певні дні року присвячуються Ісусу Христу, Богородиці, іконам Божої Матері, святим тощо. До найважливіших із них відносяться Великдень і так звані дванадесять свята: Різдво Христове, Хрещення Господнє, Стрітення Господнє, Вхід Господній в Єрусалим, Вознесіння, День Святої Тройці, або П'ятидесятниця, Преображення Господнє, Воздвиження Хреста Господня, Різдво Богородиці, Введення в храм Богородиці, Благовіщення Богородиці, Успіння Богородиці.

Католицизм (від грецьк. «католикос» – «загальний», «всесвітній»). Він розповсюджений головним чином у Західній Європі та Латинській Америці.

Католицизм ґрунтується на Священному Писанні та Священному Переказі. Як і православ'я, католицизм визнає рятівну силу церкви, культ святих і мучеників, іконовшанування.

Канонічні особливості католицизму: целібат усього духовництва, недопущення виходу з духовного звання, інститут кардиналів, першість пап, непорушність шлюбу. Обрядові особливості католицизму такі: хрещення скропленням; миропомазання під час конфірмації над повнолітніми (у православ'ї над немовлятами); причастя мирян лише хлібом (останнім часом у католицизмі дозволено причащати мирян хлібом і вином); для причащення використовують прісний хліб (у православ'ї – квасний); хресне знамення від лівого плеча до правого п'ятьма пальцями; музичний супровід богослужіння.

Протестантизм. Виник у Німеччині в XVI столітті. Започаткував цей рух августинський монах Мартин Лютер (1483 – 1546 рр.). Центральне місце в протестантському богослужінні займає проповідь. Богослужіння здійснюється рідною мовою. Громади утворюються за демократичним принципом (рівність мирян і духовництва, виборність духовництва, звітність і т. ін.).

Протестантизм поділяється на велику кількість напрямків. До протестантизму відносяться лютеранство (Німеччина, країни Скандинавії), цвингліанство й кальвінізм (Швейцарія та Нідерланди), анабаптизм, менонітство (Німеччина, Нідерланди), англіканство (Англія), пресвітеріанство (Шотландія). До пізнього протестантизму належать течії, більшість із яких виникли в США: баптисти, методисти, квакери, адвентисти, свідки Єгови, п'ятидесятники та інші.

Іслам (араб., букв. віддання себе [Богові]) остання авраамічна монотеїстична світова релігія. Засновником ісламу є Мухаммад (571 -632) пророк і посланець. Іслам визнає і інших пророків, але Мухаммад вважається останнім із них. Святим Письмом мусульман є Коран (араб. «Ал-куран» «читання вголос», «повчання»). Згідно з мусульманською традицією, Коран був послідовно посланий Аллахом Мухаммаду через ангела Джабраїла (Гавриїла) протягом майже 23 років.

Шаріат є релігійно-етичною основою мусульманського права – фікха. Шаріат включає в себе норми, які регулюють порядок виконання релігійних обов'язків (ібадат), і норми, які регулюють характер взаємин мусульман (муамалат).

Дві основні течії ісламу – суннізм і шіїзм – виникли в результаті розколу мусульманської громади з питання про верховну владу в період громадянської війни 657 року між четвертим праведним халіфом Алі (двоюридний брат, вихованець і зять пророка Мухаммада) і його суперником Муавієм. Суфізм. Салафіти (ваххабіти).

Ісламський фундаменталізм. Ідеологічною основою терористичних ісламських організацій є ісламський фундаменталізм. Дослідники вважають, що соціальною базою релігійного фундаменталізму є головним чином незатребувані ринком високоосвічені спеціалісти, більшість із котрих молодь. Існує також думка, що ісламський фундаменталізм процвітає в економічно бідних, неблагополучних країнах, до того ж соціальна конфліктність у тій чи іншій країні сприяє успіху фундаменталістських ідей.

3. Релігійне життя України: історія і сучасність

Етнічна релігія українців еволюціонувала від первинних форм анімізму, фетишизму, тотемізму, магії, вшанування духів, політеїзм до формування ієрархічного пантеону богів з верховним богом на чолі (Перун – для князя і дружини, Велес – для ремісників, мешканців Подолу).

Так зване «Аскольдове хрещення» – це перша спроба охрестити Русь, проведена київським князем Аскольдом у 860. Християнізація русів розпочалася у 860-х роках і стала першим етапом процесу християнізації східних слов'ян, який тривав до XI століття. Незважаючи на його історичне та культурне значення, записи, що детально описують подію, важко отримати. В 980-х роках, за часів Володимира, функції державної релігії Київської Руси християнству були повернені.

Хрещення київської княгині Ольги. Імовірно у ніч проти 18 жовтня 957 року в Константинополі київська княгиня Ольга першою з руських правителів пройшла обряд хрещення. Її хресними стали імператриця Елена Лакапіна і її син Роман II, син-співправитель Костянтина VII Багрянородного.

Відомо, що Ольга була похована за християнським обрядом у 969 році. Хоча її син Святослав Ігорович так і залишився язичником, не наслідуючи віру матері, все ж християнська традиція бабусі буде запозичена її онуком Володимиром, який сам прийме хрещення і проведе хрещення всієї Київської

Русі у 988 році.

Проте є ймовірність, що християнська віра вже практикувалася деякими жителями цієї землі, будучи принесеною через торговців, воїнів або місіонерів. Відомо, що ще в 860-ті рр. християнські місіонери Кирило і Мефодій створили письмову мову для слов'ян, щоб записати нею Боже Слово, яке пізніше разом із писемністю проникало і в землі Київської Русі.

Третій етап – особисте хрещення князя Володимира в 988 р. і хрещення киян у водах Дніпра за його розпорядженням. Прийняття Київською Руссю християнства стало стимулом потужних змін у соціально-політичному, культурно-естетичному житті Києво-Руської держави і в світогляді її громадян.

Хрещення Русі – процес прийняття і поширення християнства у Великому Князівстві Руському, Київській Русі. Ключова подія – масове хрещення у 988 році мешканців Києва, а згодом і інших міст держави князем Володимиром I Святославовичем, у результаті чого християнство стало провідною релігією на Русі. Утвердження християнства на Русі – тривалий складний процес, що розтягнувся у часі на багато століть, пройшовши кілька важливих стадій: спонтанного проникнення християнських ідей і цінностей до язичницького середовища, боротьби християнства та інших світових релігій за сфери впливу, проголошення християнства державною релігією Київської Русі, протистояння язичницького суспільства новій ідеології.

Після офіційного хрещення киян у 988 р. християнство стає державною релігією Київської Русі. Християнізація Русі йшла поступово за водними шляхами, спершу її прийняли більші осередки, пізніше провінція. Не всюди цей процес відбувався без опору, як у Києві. Головний опір чинили служителі поганського культу – «волхви», вплив яких на південних землях Руси був незначний. Натомість на півночі у Новгороді, Суздалі, Білоозер'ї вони підбурювали населення до відкритих виступів проти християнських священиків. Ще довго співіснували між собою деякі елементи поганської віри, переважно обрядів, із християнством (т. зв. двовір'я). Для унормування церковного життя у своїй державі Володимир видав Устав, призначивши десятину на утримання церкви, та визначив права духовенства. Таким чином Володимир намагався дати структурне оформлення нової релігії, подібне до візантійського. На чолі церкви стояв київський митрополит. У великих містах перебували єпископи, які вирішували всі церковні справи своїх єпархій. Митрополити та єпископи володіли землями, селами й містами. Церква мала власні військо, суд і законодавство. Першим митрополитом, про якого існує згадка в писаних джерелах, був грек Теотемпт.

З прийняттям християнства на Русі поширилася писемність. Володимир закладав школи, будував церкви спершу в Києві, а згодом і в інших містах. Запровадження християнства на Русі сприяло зміцненню державності, поширенню писемності, створенню визначних пам'яток літератури. Під його впливом розвивалися живопис, кам'яна архітектура, музичне мистецтво, розширювалися і зміцнювалися культурні зв'язки Русі з Візантією, Болгарією, країнами Західної Європи. Разом з християнством на східнослов'янських землях

були запроваджені церковний візантійський календар, культ «чудотворних» ікон, культ святих. Християнство внесло позитивні зміни у світогляд людей. Якщо в основі політеїстичних релігійних вірувань стародавніх слов'ян містився страх перед стихійними силами природи, ворожими і панівними, то християнство плекало надію на порятунок, почуття захоплення навколишнім світом.

Коли християнство стало державною релігією Київської Русі, виникла потреба ознайомити віруючих з Біблією, життями святих, проповідями, а також з історією християнства та його світоглядом. Першим кроком на шляху створення давньоруської літератури було перенесення з Візантії та Болгарії культової літератури.

Після навали Батия і падіння Києва у 1240 р. центр державного життя перемістився до Галицько-Волинського князівства, яке протягом ще 100 років підтримувало традиції Київської Русі, в тому числі й у релігійній сфері. Однак кафедра митрополита Київського перебувала не в Галичині, а на півночі: в 1299 р. з міркувань безпеки митрополит Київський і всієї Русі переїхав до Володимира-на-Клязьмі, а його наступник у 1325 р. до Москви.

Ці та інші фактори стали причинами найважливішої події в релігійному житті наших .

Новий курс радянської політики спричинив зміни в законодавчо-правовій основі державно-церковних відносин. Антицерковна війна перейшла в нову фазу. Великих втрат церква зазнала в 1932 – 1933 роках, коли в Україні стався голодомор, улаштований кремлівською верхівкою, що зітнув життя 3 5 мільйонів селян. Таким чином було значно підірвано соціальну базу церкви на селі.

Ствердження тоталітарної системи супроводжувалося посиленням репресивних акцій. У другій половині 30-х років репресії набули жахливих розмірів. Кривавий терор було розв'язано проти всіх верств населення, апогей якого настав у 1937 – 1938 роках. У надрах НКВС фабрикувалися сотні тисяч справ як на старих більшовиків-ленінців, партійну та радянську еліту, командний склад Червоної Армії, так і на звичайних робітників, селян, службовців тощо. Ясно, що за таких обставин духовництву й активним віруючим не вдалось уникнути покарання. Режим не жалів нікого: ані православних, ані католиків, ані протестантів, ані іудеїв, ані мусульман.

У вересні 1943 року Сталін після зустрічі з патріаршим місцеблюстителем митрополитом Сергієм (Страгородським), митрополитом Ленінградським Олексієм (Симанським) і митрополитом Київським Миколаєм (Ярушевичем) дозволив церкві скликати Собор, обрати свого патріарха, відновити діяльність духовних закладів і видання духовної літератури тощо. Тоді ж, у вересні, патріархом РПЦ став Сергій (Страгородський).

Чергову хвилю антирелігійної кампанії в СРСР розпочав М. Хрущов. Влада знову спробувала адміністративно-силовими заходами викоренити в СРСР релігію. Сигнал до атаки пролунав 7 липня 1954 року, коли ЦК КПРС прийняв постанову «Про значні недоліки в науково-атеїстичній пропаганді й

заходи її покращання».

1988 року радянське керівництво взяло курс на нормалізацію державно-церковних відносин. Атеїстична політика в СРСР зазнала повного краху. 1 жовтня 1990 року було прийнято Закон СРСР «Про свободу совісті та релігійні організації». 23 квітня 1991 року аналогічний закон було ухвалено Верховною Радою УРСР. Ст. 13 Закону України закріпила за релігійними організаціями права юридичної особи. Велике значення мало положення, яке містилось у ст. 6, яка хоч і не скасовувала принципу відокремлення школи від церкви, але надавала можливість організовувати релігійне навчання дітей.

У листопаді 1991 року на Помісному соборі УПЦ було прийнято Звернення до патріарха Московського і всієї Русі Алексія II про надання Українській православній церкві автокефалії, яке підписали всі архієреї УПЦ. Боячись втратити контроль над парафіями України, керівництво РПЦ вирішує усунути митрополита Філарета з Київської кафедри. У травні 1992 року в Харкові відбувся собор, у роботі якого взяли участь 18 із 20 українських єпископів. На ньому було обрано нового предстоятеля УПЦ митрополита Володимира (Сабодана).

Другою за кількістю громад після УПЦ є Українська греко-католицька церква (УГКЦ). В Українській державі швидко поширюються протестантські організації. За останні десять років майже вдвічі зросла кількість громад Римсько-католицької церкви. Мають тенденцію до зростання мусульманські громади. Іудаїзм в Україні представлений вісьмома течіями (Об'єднання хасидів Хабад Любавич, Об'єднання іудейських релігійних організацій, релігійні громади прогресивного іудаїзму та ін.).

Останнім часом в Україні з'явилася ціла низка новітніх релігійних течій, або так званих нетрадиційних релігій.

Правові аспекти взаємовідносин церкви і держави. Усі правовідносини, пов'язані зі свободою совісті та діяльністю релігійних організацій в Україні, регулюються українським законодавством, яке складається з відповідних норм Конституції України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» та виданих відповідно до них інших законодавчих актів. Положення про релігійні права, що увійшли до Конституції України, вироблялися з урахуванням міжнародних правових стандартів. Стаття 35 Конституції України відповідає ст. 18 Загальної декларації прав людини, ст. 18 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, ст. 9 Конвенції з прав людини та основних свобод, а також Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань.

Дія ст. 35 Конституції забезпечується Законом України «Про свободу совісті та релігійні організації», ухваленим 23 квітня 1991 р. з наступними змінами і доповненнями. Законодавство України надає право на свободу світогляду і віросповідання кожній людині. Це право означає свободу мати, приймати і змінювати релігію або переконання за своїм вибором і свободу одноособово чи колективно сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти релігійні культи й ритуальні обряди,

відкрито виражати й вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Відповідно до законодавства України державна система освіти має світський характер. Школа відокремлена від релігійних організацій (ст. 35 Конституції України).

У нормах українського законодавства було закріплено термін «релігійна організація». До релігійних організацій в Україні відносяться релігійні громади, управління й центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій.

Церква заінтересована в духовному служінні у війську та правоохоронних органах України. Стаття 21 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» зобов'язує командування військових частин дозволяти військовослужбовцям брати участь у богослужінні й виконанні релігійних обрядів.

Законодавство України передбачає надання певних прав призовникам за релігійними мотивами. Закон України «Про загальний військовий обов'язок і військову службу» від 25 червня 1992 р. дозволяє звільнення від призову на строкову військову службу в мирний час осіб, які мають духовний сан і штатну посаду в одній із зареєстрованих релігійних конфесій (ст. 18 цього закону), а також одну відстрочку від призову студентам, які навчаються у всіх духовних навчальних закладах, на весь період навчання (ст. 17).

Контрольні питання:

1. Виникнення буддизму.
2. Основні положення буддійського віровчення.
3. Основні напрями буддизму.
4. Ідейні джерела християнського віровчення. Формування, структура та основний зміст Нового Завіту.
5. Основи християнського віровчення.
6. Розвиток християнства за часів Римської імперії.
7. Виникнення православ'я, особливості православної догматики.
8. Особливості православного культу. Таїнства. Свята.
9. Церковна ієрархія в православ'ї. Православ'я у сучасному світі.
10. Католицька догматика. Особливості католицького культу.
11. Структура католицької церковної ієрархії.
12. Історичні «гріхи» католицизму. Католицизм у сучасному світі.
13. Виникнення протестантизму. Особливості протестантського віровчення.
14. Зміст реформ культу та церковної організації.
15. Основні протестантські конфесії:
16. Виникнення і початок розвитку ісламу.
17. Ісламський культ та ісламські свята.
18. Основні напрями ісламу: сунізм, шіїзм.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основна література

1. Гринів О. Історія української філософії : навч. посіб. Київ : Тріада Плюс, 2015. 136 с.
2. Губерський Л. Філософія : підручник. Харків : Фоліо, 2017. 621 с.
3. Основи філософії : підручник / С. Симоненко, О. Сулим, М. Шмиголь, Н. Щубелка, Ю. Юшкевич, Л. Сандюк. Київ : Центр навчальної літератури, 2018. 412 с.
4. Основи філософських знань. Філософія, логіка, етика, естетика, релігієзнавство : підручник / В. Лозовий, М. Требін, М. Горлач. Київ : Центр навчальної літератури. 2020. 1028 с.
5. Петрушенко В. Л. Філософія : Курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III-IV рівнів акредитації. 2-е видання, виправлене і доповнене. Київ : Каравела; Львів : Новий світ-2000, 2017. 544 с.
6. Петрушенко В. Л. Філософія. Вступ до курсу. Історія світової та української філософії. Фундаментальні проблеми сучасної філософії. Львів : Львівська політехніка, 2019. 596 с.
7. Релігієзнавство : навч. посіб / Р. Гула, П. Квіткін, О. Панфілов та ін. Київ : Каравела, 2019. 216 с.
8. Філософія : підручник / О. Данильян, О. Дзьобань. Київ : Право, 2019. 432 с.
9. Філософія : курс лекцій / В. О. Ханстантинов. Миколаїв : МНАУ, 2018. 149 с.
10. Філософія: плани семінарських занять, ключові поняття, питання для контролю та самоконтролю знань, завдання для самостійної роботи здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня вищої освіти ОПП «Електрична інженерія» спеціальності «Електроенергетика, електротехніка та електромеханіка» / Уклад. Н. В. Мірошкіна, Т. М. Борко. Миколаїв : МНАУ, 2022. 36 с.

2. Допоміжна література

1. Максюта М. Є. Філософія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. 4-те вид., стер. К. : Урожай, 2017. 470 с.
2. Кисляков В. П. Філософія : навч. посіб. Видавництво : НУК. Миколаїв, 2016.
3. Попов М. В. Філософія: підруч. для студ. навч. закл. III-IV рівнів акредитації / М. В. Попов. К. : Медицина, 2018. 343 с.
4. Філософія (філософія, релігієзнавство, логіка, етика і естетика): підручник. Х. : ХУПС, 2017. 410 с.
5. Андрос Є. І. Інтелект у структурі людського буття / Андрос Є. І. ; НАН України, Ін-т філос. ім. Г. С. Сковороди. К. : Стилос, 2012. 358 с.
6. Андрущенко В. П. Соціальна філософія : історія, теорія, методологія: Юрінком Інтер. К., 2016.
7. Біленко Т. І. Філософія Середніх віків : словник-довідник. Дрогобицький держ. пед. ун-т ім. І. Франка. 2014.

8. Більченко Є. В. Чужий. Інший. Близній. Філософія діалогу як філософія Третього. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2016. 388 с.
9. Богданова Н. Культура життєтворчості особистості. Філософсько-світоглядний аналіз. К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2011. 302 с.
10. Богущкий, Ю. П. Самоорганізація культури: онтологія, динаміка, перспектива: монографія. К. : Веселка, 2018. 199 с.
11. Бондаревич І. М. Філософія: діалог мислителів, епох, цивілізацій : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. ЗНТУ, 2012. 251 с.
12. Буття людини в суспільстві: відносини, спілкування, духовність. Історико-філософський ракурс ; К. : Промінь, 2010. 480 с.
13. Валуйський О. О. Філософія суспільства : навч. посіб.: КНТЕУ. 2013.
14. Воронкова В. Г. Філософія розвитку сучасного суспільства: теоретико-методологічний контекст : монографія: 2012.
15. Воронова Г. В. Життєдіяльність людини як соціально-філософська проблема. Запоріжжя : Просвіта, 2007. 204 с.
16. Горлинський В. В. Філософія безпеки і сталого людського розвитку: ціннісний вимір / В. В. Горлинський. К. : ПАРАПАН, 2017. 377 с.
17. Грані людського буття: позитивні та негативні виміри антропокультурного. К. : Наукова думка, 2010. 351 с.
18. Губерський Л. В. Філософія: історія, суспільство, освіта : підручник. К. : Київський університет, 2018. 575 с.
19. Дмитрук Ігор Анатолійович. Філософія Середньовіччя. Стасюк Л. С. К., 2013.
20. Дольська О. О. Філософія сучасного суспільства : Підручник НТУ "ХПІ", 2012. 180 с.
21. Історія філософії словник / ; за заг. ред. д-ра філос. наук, проф. В. І. Ярошовця ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. 2-е вид., переробл. К. : Знання України, 2012. 1087 с.
22. Іщенко, М. П. Філософія науки: питання теорії і методології: К. : УБС НБУ, 2010. 442 с.
23. Капітон В. П. Філософія глобальних проблем сучасності Дніпропетр. держ. фін. акад. Д. : ДДФА, 2010. 373 с.
24. Каріков, С. А. Філософія. Розділи: Філософська антропологія, соціальна філософія, філософія культури . Х. : НУЦЗУ, 2011. 128 с.
25. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменац. білетів : навч. посіб. / В. І. Касьян. 6-те вид., стер. К. : Знання, 2017. 347 с.
26. Кузь О. М. Репрезентації суб'єктності в постсучасності; Х. : ІНЖЕК, 2010. 310 с.
27. Матвієнко П. В. Філософська культура: освітні перспективи. Х. : Лівий берег, 2011. 295 с.
28. Множинська Р. В. Історія філософії (Антична філософія – Філософія доби Нового часу). Хрестоматія : К. : КНУТД, 2011. 223 с.
29. Муратова І. А. Філософські проблеми наукового пізнання. К. : НТУУ "КПІ", 2011. 140 с.

30. Надурак В. Релігійна філософія. 2011. 135 с.
31. Осипов А. О. Філософія науки (методи та форми наукового пізнання) : навч. посіб. для самост. роботи: Вид-во: Дніпропетр. ун-т ім. Альфреда Нобеля. 2014.
32. Петрушенко В. Л. Філософія. Ч. 2: Історія української філософії. Фундаментальні проблеми сучасної філософії: Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка» : 2013.
33. Петрушенко В. Л. Філософія. Ч. 1: Історія світової філософії. Львів. 2013.
34. Ратніков, В. С. Основи філософії науки і філософії техніки, 2012. 290 с.
35. Рижак Л. Філософія сталого розвитку людства: Л. : ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. 516 с.
36. Синиця А. С. Філософія : навч.-метод. посіб. : ЛДУФК. 2014.
37. Степаненко І. В. Життєва компетентність особистості: філософсько-антропологічний та соціокультурний виміри. Х. : ХДУХТ, 2011. 217 с.
38. Суханцева В. К. Метафізика культури. К. : Факт, 2006. 366 с.
39. Теліженко, Л. В. Постнекласична модель цілісної людини / Л. В. Теліженко. К. : ЦГО НАН України, 2011. 283 с.
40. Храмова В. Л. Особистість як духовний феномен. К. : Фенікс, 2009. 648 с.
41. Цимбал Т. В. Людина у пошуках ґрунту. К. ; Кривий Ріг : Вид. дім, 2010. 284 с.
42. Шаповал В. М. Трансцендентальні горизонти свободи. К. : ПАРАПАН, 2010. 312 с.
43. Шенгеля І. Ш. Історія філософії. Севастополь : СевНТУ, 2017. 369 с.
44. Штанько В. І. Філософські проблеми наукового пізнання Х. : ХНУРЕ, 2007. 140 с.
45. Юрій М. Ф. Антропологія: навч. посібник. К. : Дакор, 2018. 421 с.

3. Інформаційні ресурси

1. Пазенок В.С. Філософія / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya_-_pazенок_vs
2. Сидоренко О.П. Філософія / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_-_sidorenko_op
3. Киричок О. Б. Філософія: підруч./ [Електронний ресурс] / Режим доступу: https://www.umsa.edu.ua/storage/kf_filosof/files/6oT7nwlcLkZyC3ZHNzJiIY3pCdlpyB6hP2Yij8SN.pdf/
4. Лузан А. О. Вступ до філософії / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1445112748969/filosofiya/vstup_do_filosofiyi_-_luzan_ao
5. Пазенок В. С. Філософія / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pidruchniki.ws/1662060752061/filosofiya/filosofiya_-_pazенок_vs
6. Сидоренко О. П. Філософія / [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/filosofiya/filosofiya_-_sidorenko_op

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ
(філософія, релігієзнавство)

Курс лекцій

Укладачі: **Борко** Тетяна Миколаївна
Шарін Олександр В'ячеславович

Технічний редактор: Т. М. Борко

Комп'ютерний набір і верстка: Т. М. Борко

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 13,0
Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі
Миколаївського національного аграрного університету
54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкт видавничої справи ДК № 4490 від 20.02.2013 р.